

ฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง พ.ศ. 2352 - 2440

นางครุณี แก้วม่วง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. 2526

ISBN 974-562-659-7

015175

Trang during 1809 - 1897 : Its Status and Importance

Mrs. Darunee Kaewmoung

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirement

for the Degree of Master of Arts

Department of History

Graduate School

Chulalongkorn University

1983

หัวข้อวิทยานิพนธ์ : ฐานะและความสำคัญของเมืองดครง ระหว่าง พ.ศ. 2352-2440
โดย : นางตรีณี แก้วม่วง
ภาควิชา : ประวัติศาสตร์
อาจารย์ที่ปรึกษา : รองศาสตราจารย์ปิยนาด บูณนาค
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของการ
ศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโท

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร. สุประดิษฐ์ บูณนาค)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อิศรา สาระยา)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. วไล ฌ บ่อมเพชร)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ปิยนาด บูณนาค)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ)

หัวข้อวิทยานิพนธ์	ฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง ระหว่าง พ.ศ. 2352 - 2440
ชื่อผู้ผลิต	นางตรุณี แก้วม่วง
อาจารย์ที่ปรึกษา	รองศาสตราจารย์ ปิยนาก บุญนาค และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ
ภาควิชา	ประวัติศาสตร์
ปีการศึกษา	2526

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อจะศึกษาถึงฐานะทางการเมือง การปกครอง การเศรษฐกิจของเมืองตรัง ที่มีความสำคัญขึ้นเป็นระยะ ๆ แล้วแต่ปัจจัยที่มาเกี่ยวพันในแต่ละครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2440 ซึ่งตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจัยที่ส่งเสริมฐานะและความสำคัญของเมืองตรังมีทั้งปัจจัยภายใน และภายนอกประเทศ ปัจจัยภายในคือ สภาพทางภูมิศาสตร์ของเมืองตรัง ผลจากการที่หัวเมืองไทรบุรีต้องการหลุดพ้นจากการปกครองของไทย ผลจากการก่อความไม่สงบของชาวจีน ผลของการลักลอบ (การที่ไพร่ และทาสต้องถูกลักลอบหนีเพื่อออกสังกัด โดยทั่วไปจะถูกลักลอบริเวณข้อมือด้วยวิธีการเอาเหล็กแหลมแทงลงระยะหมึกที่เขียนไว้) ปัญหาโจรผู้ร้าย ผลของการเสด็จประพาสหัวเมืองฝั่งตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ ผลของการขยายอำนาจ และอิทธิพลของประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตก ปัจจัยดังกล่าวทำให้เกิดเหตุการณ์และปัญหาที่เสริมให้เมืองตรังมีบทบาทสำคัญขึ้นเป็นระยะ ๆ ฐานะและความสำคัญของเมืองตรังในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. ๒๓๕๒ - พ.ศ. ๒๔๔๐ มีดังนี้

ระหว่างปี พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2381 มีฐานะเป็นเมืองหน้าด่านป้องกันศึกพม่า เป็นฐานทัพเรือแห่งเดียวในหัวเมืองแถบนี้ เป็นเมืองท่าส่งสินค้าของเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองข้างเคียง ได้แก่ ช้าง ดีบุก ผลิตภัณฑ์จากป่า ไบซายที่อินัง อินเตีย ชาว

ระหว่างปี พ.ศ. 2421 - พ.ศ. 2440 ความสำคัญของเมืองตรังเปลี่ยนไป คือ มีฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย เมืองท่าค้าขายสินค้าจากเมืองตรัง เมืองเกษตรกรรมที่ใหญ่ที่สุดของหัวเมืองฝั่งตะวันตก (มณฑลภูเก็ต) เมืองศูนย์กลางการค้าทางบกเมืองหนึ่งทางภาคใต้ของไทย

นอกจากปัจจัยต่าง ๆ ที่ช่วยเกื้อหนุนให้เมืองตรงมีความสำคัญขึ้นแล้ว ยังมีบุคคลสำคัญ
อีกหลายคนที่มีส่วนทำนุบำรุงเมืองตรงให้เจริญก้าวหน้าขึ้น คือ เจ้าพระยามนทรศรีธรรมราช (น้อย)
สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊) ซึ่ง
บุคคลเหล่านี้ได้มาทำนุบำรุงเมืองตรงให้เจริญขึ้นจาก เมืองเล็กที่ไม่เป็นที่รู้จัก เนื่องจากอยู่ห่างไกล
จากกรุงเทพฯมาก และการคมนาคมไม่สะดวก เมื่อเมืองตรงได้รับการทำนุบำรุงแล้ว ทำให้เมืองตรง
มีความสำคัญขึ้นมา โดยมีปัจจัยที่กล่าวมาแล้วช่วยเกื้อหนุนด้วย แต่เมืองตรงไม่เป็นที่รู้จักดีเท่าที่ควร
เพราะว่าความสำคัญของเมืองตรงนั้น เกิดเพียงชั่วระยะเวลาหนึ่ง แล้วจางหายไป หรือ เปลี่ยนไป ทั้งนี้
เนื่องจากเหตุผลทางเศรษฐกิจ นโยบายทางการเมืองการปกครองบางอย่างที่ทำให้กรุงเทพฯสนใจ
และมุ่งปรับปรุงเมืองข้างเคียงที่เห็นว่าสำคัญกว่าก่อน เช่น เมืองภูเก็ต พังงา ราชบุรี สาเหตุดังกล่าว
ได้ส่งผลกระทบต่อทำให้เมืองตรงหยุดชะงักความสำคัญไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง

Thesis Title Trang during 1809 - 1897 : Its Status and Importance
Name Mrs. Darunee Kaewmoung
Thesis Advisor Associate Professor Piyanart Bunnag
 Assistant Professor Narong Puangpis
Department History
Academic Year 1983

ABSTRACT

This Thesis aims at studying the political and economic status of Trang. Its importance varied periodically in accordance with various factors. The period which is discussed in this thesis includes the years from 1809-1897, in the reigns of King Rama II and King Rama V. There were both internal and external factors. The internal factors were geographical conditions, the desire of Saiburi Provinces to gain freedom from the Thai government, the disorder caused by the Chinese, the problem of "Suk-Lek" (Soldiers and slaves had numbers tattooed on them to indicate their units. They were generally tattooed on the wrist with a pointed iron and ink,), the problems of criminals and the fact of King Rama V's visit to the western provinces. The external factors were the expansion of western imperialism. All these factors brought about the circumstances which made Trang important for a period. The status and importance of Trang between the years 1809 and 1897 can be summarised as follows:

From 1809-1838: Trang was a fortress town intended to oppose the Burmese enemy, the sole Thai naval base, and a port sending merchandise like rice, tin and products from the forests which came from Nakhon Si Thammarat and neighboring towns to Penang, India, and Java.

From 1878-1897: Trang became an administrative center of the commissioner of the western provinces, a port, the biggest agricultural town in the West Coast Provinces (Monthon Phuket), and a land communications center for the south of Thailand.

Many important persons were involved in the progress of Trang. They were Chao Phraya Nakhon Si Thammarat (Noi), Somdet Chao Phraya Borom Maha Srisuriyawongse (Chuang), and Phraya Radchadanupraditmahitsornphakdi (Koe Sim Bee). They helped develop Trang, which formerly had been a small town and relatively unknown due to the long distance from Bangkok and the inconvenience of communication. For a time, then, Trang became important, but its fame and its importance were limited in that they existed only for a period. This was due to certain economic and administrative policies as a result of which Bangkok gave importance to neighboring towns such as Phuket, Panga and Ranong. So the importance of Trang faded out after a period of time.

กิติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ เรื่องนี้ ผู้เขียนได้รับคำแนะนำและความช่วยเหลือต่าง ๆ อย่างดีจาก รองศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรี คุณลัดทัด ศักดิ์ศรี คุณสุทธิ ช่องตารากุล และผู้ช่วยศาสตราจารย์ คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณทุกท่าน เป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบนับสการด้วยความเคารพอย่างสูง แก่พระมหาคณิศร (เจียร เขมาจาโร) รัตราชบพิตรลิตมหาสิมาราม พระราชาคณะปัสคของสมเด็จพะสังฆราชองค์ปัจจุบัน ที่ได้ยืม เครื่องพิมพ์และหนังสือเก่าหลายเล่ม

ขอเสนอแนะต่าง ๆ แนวทางในการวิเคราะห์ข้อมูล การให้คำปรึกษา ตรวจสอบ วิทยานิพนธ์อย่างละเอียด ทำให้ผู้เขียนสามารถทำการวิจัยครั้งนี้ได้สำเร็จลุล่วงตามที่ต้องการ โดยความช่วยเหลือจากอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ คือ รองศาสตราจารย์ปิยนาด บุนนาค ผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ และกรรมการผู้สอบ วิทยานิพนธ์ ได้แก่ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธิดา สารระยา รองศาสตราจารย์ ดร.วไล ณ บ่อมเพชร และรองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโกดม ที่ได้ตรวจสอบแก้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้ลุล่วงไปด้วยดี นอกจากนี้ยังมีท่านอาจารย์ผู้ใหญ่หลายท่านที่ชี้แนะและให้กำลังใจอยู่ตลอดเวลา คือ ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี อุ๊ก รองศาสตราจารย์ธิดามา พิกฤษ์ไพโรจน์ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุนันท์ ศตโกสุม ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณอย่างสูง

ส่วนการหาข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ มาวิเคราะห์นั้น ผู้เขียนได้ออกสำรวจท้องที่ และทำการสัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาของ เมืองตรัง ได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากทุกคนในเมืองตรัง และเมืองป็นัง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คุณจินตพล ธรรมรักษ์ ที่ช่วยแนะนำให้รู้จัก DATUK KHAW BIAN CHENG (คอเปียนเจ็ง ณ ระนอง) คุณสุรินทร์ อุตสาหะ คุณลุดัน อุตสาหะ ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญของเมืองป็นังขณะนี้ ทำให้ผู้เขียนได้รับทราบ ข้อมูลใหม่เกี่ยวกับบรรพบุรุษของผู้ถูกสัมภาษณ์ที่มีส่วน เกี่ยวข้องโดยตรงกับ เมืองตรังในฐานะเป็น บุตรหลานของ เจ้าเมืองตรังเดิม และเป็นพ่อค้าเก่าแก่ของ เมืองตรังมาก่อน นอกจากนี้ยัง เชื้อเพื่อ ที่พักอาศัย พาหนะ รูปภาพเก่า หนังสือเกี่ยวกับประวัติการค้าของเมืองป็นัง กับหัวเมืองตะวันตก ซึ่งเป็นรายงานของบริษัทเดินเรือใน เมืองป็นัง สำหรับที่เมืองตรัง ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิชญ์ ทับเที่ยง

จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เป็นผู้ให้คำแนะนำ และช่วยเหลืออย่างดียิ่ง ในการเพียรพยายามเขียนจดหมายติดต่อกุลหลานของบุคคลสำคัญต่าง ๆ ของเมืองตรังในอดีต เป็นจำนวนหลายสิบฉบับ ติดต่อกว่าที่หกให้ ทำให้ผู้เขียนได้มีโอกาสสัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ หลายอาชีพ หลายฐานะ โดยทุกคนให้ความร่วมมือดี และมีน้ำใจ เมตตาต่อผู้เขียนตลอดเวลา ทำให้ผู้เขียนเกิดความประทับใจ และ เกิดกำลังใจที่จะศึกษาให้ได้ เรื่องราวของ เมืองตรังมากขึ้น ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณอย่างยิ่ง

สำหรับแหล่งข้อมูลของวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ นอกจากหลักฐานทาง

เอกสารแล้ว ยังได้ข้อมูลจากคำสัมภาษณ์จากบุคคลต่าง ๆ ในเมืองตรัง ดังรายชื่อที่มีอยู่ใน บารณานุกรม และหลายคนเป็นผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงมา ณ ที่นี้ คือ คุณวิลาศ รัตนดีลก ญ เกิด อาจารย์อมร สาครินทร์ คุณเชียร เสกธีระ คุณบุษย สินไชย คุณชวน หลีกภัย กำปิ่นพันนิล สุนทรนันท์ คุณอรุณ สุนทรนนท์ ครูปลอบ เศรษฐศิลป์ ครูสว่าง รัชชศรี คุณลิขิต ชัย เกษตรลิน คุณประวิทย์ ไชยกุล ขุนพจน์ อินทวิเชียร คุณสมวงศ์ รอดเข็ม อาจารย์ สงวนศักดิ์ ตันวิมลรัตน์ รองศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ วิทยารัฐ และบรรดาผู้ให้ข้อมูล จากท้องถิ่น และคำสัมภาษณ์ทุกท่านที่ช่วยอธิบาย นำชมสถานที่เก่าแก่ ชากโบราณสถาน โบราณวัตถุ ทำให้เกิดความกระจ่างในสภาพทั่ว ๆ ไปของเมืองตรังมากขึ้น

ในอนาคตข้างหน้า ถ้าวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ได้ยังประโยชน์เป็นวิทยาทานแก่ผู้ที่สนใจ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และชาวเมืองตรังได้ตามสมควรแล้ว ขออุทิศถวายส่วนกุศลนี้แด่หม่อมเจ้า สมภพ เกษมศรี ในฐานะที่ท่านเป็นเจ้าของหนังสือ และ เอกสารเก่า หายากที่ผู้เขียนได้ขอยืม มาค้นข้อมูลหลายเล่มทำให้ทราบ เรื่องราวของ เมืองตรังดีขึ้น

การพิมพ์วิทยานิพนธ์ ผู้เขียนได้รับความช่วยเหลือจาก คุณอัจฉรา แก้วสุนนท์ เจ้าหน้าที่ทุกคนในบริษัท เอส.ที.เอ.จำกัด และคุณอัคร คุณลาพันธ์ ขอขอบพระคุณยิ่ง

ขอขอบคุณคุณเยาวรัตน์ พุฒิมานรดีกุล เพื่อนที่แสนดีที่ช่วยตรวจแก้ให้บางบท เพื่อนร่วมรุ่นทูต ๆ คนที่ให้กำลังใจ ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร และ หอสมุดกลางของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ให้ความสะดวกอยู่ตลอดเวลาในการค้นคว้า เอกสาร

การศึกษาต่อระดับปริญญาโทของผู้เขียนที่ประสบความสำเร็จมาด้วยดี ส่วนหนึ่งเป็น เพราะมีผู้บังคับบัญชาที่ดี เข้าใจ เห็นความสำคัญของการศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม และให้ความ

สไบสนุน คอยแนะนำอยู่ เสมอ ทำให้ผู้เขียนมีความกระตือรือร้นที่จะศึกษาหาความรู้ให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น ตลอดเวลา จึงขอขอบพระคุณ ดร.วิศิษฐ์ ชุมวรรธยาธิ อธิการวิทยาลัยครูจันทระเกษม อาจารย์ วิชาาริ ประพนธ์โยธิน อธิการกองอธิการฝ่ายวิชาการ และ อาจารย์บุญเปรียบ สุนทรจันทร์ อดีต-หัวหน้าคณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

ขอบพระคุณบัณฑิตวิทยาลัยที่ให้ทุนอุดหนุนการวิจัย จำนวน 2,125 บาท

ขอขอบคุณ "อาจารย์สุขสันต์ แก้วม่วง" และขอใจ คุณสุรศิษฐ์ คุณสุริศร คุณสุพรรณ ที่ช่วย เป็นกำลังใจให้แล้วเรียนจนสำเร็จ

สุดท้ายนี้ ถ้าหากความดีของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะมีอยู่บ้าง ก็ขอมอบให้มารดา คือ คุณบอเฮียง แซ่โซว และพี่ชาย คุณสุขุม วัฒนอุดมศิลป์ ผู้ให้การสนับสนุนทางกำลังใจทรัพย์ และเป็นกำลังใจตลอดมา.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ฉ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฅ
สารบัญภาพ.....	ท
บทนำ.....	1
บทที่	
1. สภาพทั่วไปและประวัติความเป็นมาของเมืองศรีนครในสมัยรัตนโกสินทร์ จนถึง พ.ศ. 2440:.....	6
1. สภาพทั่วไปของเมืองศรีนคร.....	
1.1 สภาพทางภูมิศาสตร์.....	6
1.2 ขนาดและที่ตั้งของเมืองศรีนคร.....	8
1.3 ทฤษฎาการธรรมชาติ.....	10
1.4 สภาพทางสังคม.....	17
1.4.1 ราษฎร.....	10
1.4.2 ศาสนาและความเชื่อ.....	19
1.4.3 การศึกษา.....	23
1.4.4 ขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น.....	23
2. ประวัติความเป็นมาของเมืองศรีนคร.....	24
2.1 สมัยเมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลควนธานี พ.ศ. 2352-2436.....	25
2.2 สมัยเมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลกันตัง พ.ศ. 2436 - 2440.....	29

2.	ปัจจัยที่ส่งเสริมฐานะและความสำคัญของเมืองศรี พ.ศ. 2352-2440..	31
2.1	ปัจจัยจากภายในประเทศ.....	31
2.1.1	ปัจจัยจากสภาพภูมิศาสตร์.....	31
2.1.2	ผลการปราบปรามกบฏ เมืองไทรบุรีและการแก้ปัญหา แขกสลัดหวันมาลี.....	35
2.1.3	ผลจากการก่อความไม่สงบของชาวจีนในหัวเมืองฝ่ง ตะวันตก.....	39
2.1.4	ผลการลักเลขทางหัว เมืองฝ่งตะวันตก พ.ศ. 2423.....	45
2.1.5	ปัญหาจากโจรผู้ร้ายในหัว เมืองฝ่งตะวันตก.....	51
2.1.6	ผลการเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่งตะวันตกของพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	55
2.2	ปัจจัยจากภายนอกประเทศ.....	57
3.	ฐานะและความสำคัญของเมืองศรี เมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ควนธานี (พ.ศ. 2352 - 2436).....	61
3.1	ระยะแรกตั้งแต่ พ.ศ.2352 - 2381.....	61
3.1.1	ฐานะที่เป็นเมืองหน้าด่านและฐานทัพเรือ.....	63
3.1.2	ฐานะที่เป็นเมืองท่าค้าขายทางฝ่งตะวันตกของ ราชอาณาจักร.....	68
3.2	ระยะที่สองตั้งแต่ พ.ศ. 2420 - 2425.....	71
3.2.1	ฐานะที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงพิเศษ ประจำหัวเมืองฝ่งตะวันตก.....	71
	ก) ศูนย์กลางปราบปรามการก่อกวนของจีนอั้งยี่.....	73
	ข) ศูนย์กลางลัก เลขของหัวเมืองฝ่งตะวันตก.....	74

4.	ฐานะและความสำคัญของเมืองตรงเมื่อตั้งอยู่ที่กันตัง พ.ศ. 2436-2440..	86
4.1	ระยะแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2433 - 2436.....	90
4.1.1	การจัดเก็บภาษีอากร.....	90
4.1.2	การปรับปรุงหน่วยพลตระเวณ.....	94
4.1.3	การทำนุบำรุงเมืองตรงให้มีฐานะเป็นเมืองเกษตรกรรม ที่ใหญ่ที่สุดของหัวเมืองฝั่งตะวันตก.....	96
4.2	ระยะที่สอง ตั้งแต่พ.ศ.2436 - 2440.....	103
4.2.1	การส่งเสริมให้เป็นเมืองท่าค้าขาย.....	103
4.2.2	การสร้างเมืองตรงให้เป็นศูนย์กลางการคมนาคมของ หัวเมืองฝั่งตะวันตก.....	108
5.	บทสรุป.....	116
	บรรณานุกรม.....	120

สารบัญภาคผนวก

	หน้า
ภาคผนวก ก. ประมวลภาพผู้ให้สัมภาษณ์ในวิทยานิพนธ์นี้.....	152
ข. รายชื่อเจ้าเมือง ผู้สำเร็จราชการ ข้าหลวงประจำจังหวัด.....	157
ประวัติผู้เขียน.....	160

ขอสงวนลิขสิทธิ์

ศูนย์วิจัยและพัฒนาการศึกษา

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1. แผนที่แสดงที่ตั้งของเมืองตรัง - ปะเหลียน.....	7
2. แผนที่แสดงตำบล หมู่บ้าน และแหล่งชุมชนดั้งเดิมของเมืองตรัง เมื่อปี พ.ศ. 2440.....	28
3. แสดงเส้นทางเดินเรือ การติดต่อค้าขายระหว่างหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย พม่า หัวเมืองมลายู ชาว.....	84
4. คุณสุทธิ ช่องคารากุล คุณนิลนภา ผู้เฒ่าเพื่อที่ฝึก และรถยนต์สำหรับตระเวณ สำรวจพื้นที่ ติดต่อสัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ	152
5. ทรากก่าแพง และกองอิฐที่ตำบลท่าแก้มดำ จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านและ ครูสว่าง รัชชศรี ผู้อธิบายและนำชม.....	153
6. จากการสัมภาษณ์ กำนันพันนิล สุนทรนนท์ อำเภอย่านตาขาว จังหวัดตรัง (ภาพบน) จากการสัมภาษณ์ภรรยาที่ปศุสัตว์ Horn (ภาพล่าง).....	154
7. คุณเกรียงศักดิ์ แห่งบริษัทไทยมหาสมุทร บริษัทท่องเที่ยวประมง ที่อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง ผู้เฒ่าเพื่อให้ยืมเรือประมง (ภาพบน) สัมภาษณ์ อาจารย์อมร สาครินทร์ และคณะครูที่สอนหนังสืออยู่ที่เกาะลิบง (ภาพล่าง)	155
8. การสัมภาษณ์ชาวเมืองตรัง ที่จังหวัดตรัง.....	156

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญตาราง

ตารางที่

หน้า

1.	แสดงจำนวนเลขในหัวเมืองฝั่งตะวันตกแต่ละเมือง	49
2.	รายการสินค้าเมืองตรง-เมืองปะเหลียน ปี ร.ศ.107 - 110	104
3.	จำนวนเงินรายได้ที่ขายสินค้าออกต่างประเทศของเมืองตรง ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2431 - 2440	106

สงวนลิขสิทธิ์
 พ.ศ. ๒๕๖๓

บทนำ

เรื่องราวของเมืองตรังก่อน พ.ศ. 2352 นั้นไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีประวัติความเป็นมาอย่างไร เมืองตรังเพิ่งมาปรากฏชื่ออย่างเป็นทางการตามเอกสารของทางราชการ เมื่อปี พ.ศ. 2352 ในคราวที่พม่ายกทัพมาตีเมืองถลาง โดยที่ฝ่ายไทยตั้งกองทัพรับศึกพม่าอยู่เมืองตรัง¹ ผู้เขียนจึงศึกษาเรื่องราวของเมืองตรัง โดยเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2352 เป็นต้นมา โดยจำกัดขอบเขตถึง พ.ศ. 2440 ทั้งนี้เพราะว่าในช่วงเวลาดังกล่าว เมืองตรังมีฐานะและความสำคัญหลายฐานะ คือ เป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตก เป็นศูนย์กลางการศึกเลข เป็นศูนย์กลางการคมนาคมและเมืองท่าค้าขายที่สำคัญ ถึงแม้ว่าสมัยแห่งความเจริญรุ่งเรืองของเมืองตรังจะมีช่วงระยะเวลาหนึ่ง แต่ก็มีผลทำให้เมืองตรังมีฐานะเปลี่ยนแปลงไปจากการที่เคยเป็นเมืองสี่ล้นไม้เป็นที่รู้จักมาเป็นเมืองที่ปรากฏชื่อเป็นที่รู้จักของกรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่น ๆ โดยเหตุที่ว่าหัวเมืองฝั่งตะวันตกได้รับความกระทบกระเทือนจากวิกฤตการณ์ทางการเมือง โดยเฉพาะการถูกคุกคามจากพม่าใน พ.ศ. 2352 และการเกิดกบฏเมืองไทรบุรี พ.ศ. 2381 ประกอบกับสภาพทางการเมืองการปกครองและสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ทำให้เมืองตรังมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเมืองนครศรีธรรมราชมากกว่าเมืองอื่น ๆ ทำให้เมืองตรังได้รับการปรับปรุงให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในระหว่าง พ.ศ. 2352 ถึง พ.ศ. 2381 โดยบทบาทของเจ้าพระยามนทรศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) จึงเป็นผลให้เมืองตรังกลายเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์ เป็นเมืองหน้าด่านทำหน้าที่คอยดูแลรักษาความปลอดภัยหัวเมืองฝั่งตะวันตกและหัวเมืองไทรบุรีแต่หลังจากเจ้าพระยามนทรฯ ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว เจ้าเมืองคนต่อมาก็ได้เอาใจใส่ทำนุบำรุงเมืองตรัง เมืองตรังจึงทรุดโทรม ลงชั่วระยะเวลาหนึ่ง และมาได้รับการทำนุบำรุงอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลพระเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือตั้งแต่ปี พ.ศ. 2420 เมื่อพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน บุญนาค) ข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตก มาตั้งศูนย์กลางการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกที่เมืองตรัง นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุญนาค) ยังมีโครงการที่จะทำนุบำรุงเมืองตรังให้เจริญขึ้น แต่

¹ หังสมุทวชิรญาณ จ.ศ. 1174 (2352) เลขที่ 10

ประสบปัญหาต่าง ๆ เช่น การขาดงบประมาณ และการขาดกำลังเจ้าหน้าที่ ประจวบกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2425 จึงส่งผลกระทบต่อโครงการที่จะทำบูรณะเมืองตรัง ดังกล่าวล้มเหลวลงโดยปริยาย อย่างไรก็ตามระหว่าง พ.ศ. 2433 ถึง พ.ศ. 2444 พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ซึ่งเป็นเจ้าเมืองตรังโดยได้ทำการปรับปรุงเมืองตรังให้มีความสงบสุข และมีความเจริญก้าวหน้าทางด้านเศรษฐกิจและการคมนาคม กับเป็นผลให้เมืองตรังเป็นที่รู้จักดีของบรรดาเจ้านายและเสนาบดีที่อยู่กรุงเทพฯ ยิ่งกว่าสมัยก่อนหน้านั้น

จากการศึกษาพบว่าฐานะและความสำคัญของเมืองตรังส่วนใหญ่อยู่ในช่วงของการวิจัยเกือบทั้งสิ้น ส่วนในช่วงเวลาอื่น ๆ นั้นเมืองตรังคงมีฐานะเช่นเดียวกับเมืองอื่น ๆ ทั่วไปในหัวเมืองฝั่งตะวันตก โดยที่ความสำคัญและจุดสนใจของคนทั่วไปมักมุ่งไปที่เมืองภูเก็ต พังงา ตะกั่วป่า ระนอง ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ดีบุกมากกว่า

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อศึกษาถึงฐานะ และความสำคัญของเมืองตรัง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2352 ถึง ปี พ.ศ. 2440 โดยศึกษาวิเคราะห์จากสภาพการเมืองการปกครอง สภาพเศรษฐกิจ สังคม และลักษณะทำเลที่ตั้ง ของเมืองตรัง
2. เพื่อศึกษาถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อฐานะ และความสำคัญของเมืองตรังในด้านต่าง ๆ ได้แก่ ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประเทศ เช่น เหตุการณ์สำคัญที่เกิดจากการรุกรานของพม่า การเกิดกบฏเมืองไทรบุรี การขยายอิทธิพลของจักรวรรดิ นิยมในหัวเมืองฝั่งตะวันตก ปัญหาโจรสลัด เป็นต้น ปัจจัยเหล่านี้ล้วนแต่ช่วยหนุนให้เมืองตรังมีฐานะ และความสำคัญขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ถึงผลกระทบที่เมืองตรังได้รับจากการที่มีฐานะ และความสำคัญโดดเด่นออกมาในช่วงระยะเวลาหนึ่ง
4. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในแนวหนึ่ง โดยพิจารณาจากเอกสารคำบอกเล่า

ตำนานจากท้องถิ่นมาประกอบกับ เอกสารทางราชการ เป็นการศึกษความเป็นมาของเมืองหนึ่ง ๆ ในช่วงเวลาที่เมืองนั้นมีจุดเด่นเฉพาะตัวมากที่สุด จะทำให้เกิดประโยชน์ต่อสมาชิกในท้องถิ่นนั้น ๆ ที่จะได้ทราบประวัติความเป็นมาของท้องถิ่นที่อยู่ และอาจจะก่อให้เกิดความรู้ลึกซึ้งห่วงแหน เกิดความรู้เป็นแนวทางในการศึกษารายละเอียดของประวัติความเป็นมาในท้องถิ่นของตนต่อไป

การวิจัยครั้งนี้ ผู้เขียนมุ่งวิเคราะห์จากเอกสารทางราชการที่ทางกรุงเทพมหานครส่งการมาเมืองตรัง ประกอบกับเอกสารในท้องถิ่น และคำบอกเล่าจากผู้ที่เคยอยู่ในเหตุการณ์ หรือมีโอกาสได้รับรู้เกี่ยวกับเมืองตรังในอดีตจากบรรพบุรุษ เพราะฉะนั้น เรื่องราวบางตอนที่ไม่สามารถนำมาตรวจสอบกับ เอกสารทางราชการได้จึงเป็นเรื่องใหม่ที่เกิดจากการวิเคราะห์ของผู้เขียนเอง โดยพิจารณาจากพงศาวดาร ตำนาน คำบอกเล่า และเอกสารในท้องถิ่นเป็นต้น เพื่อต้องการให้งานวิจัยนี้คลายจากความยึดมั่นในเอกสารของทางราชการส่วนกลางไปบ้าง แต่อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนได้พยายามที่จะวิเคราะห์ออกมาจากเอกสาร และคำบอกเล่าที่น่าจะเป็นไปได้มากที่สุด ทั้งนี้เพราะข้อมูลเกี่ยวกับเมืองตรังโดยตรงมีไม่มาก ต้องอาศัยข้อมูลจากประวัติศาสตร์ ความเป็นมาของเมืองข้างเคียงส่วนหนึ่ง จากเอกสารรายงานของพ่อค้าที่ป็นิ่งส่วนหนึ่ง และคำสัมภาษณ์จากบุคคลต่าง ๆ ในเมืองตรัง เมืองข้างเคียง และเมืองป็นิ่ง ซึ่งหวังว่างานวิจัยนี้จะให้ประโยชน์บ้างสำหรับคนในท้องถิ่น และบุคคลทั่วไปที่สนใจประวัติศาสตร์เมืองตรังและคงจะเป็นแนวทางให้ลูกหลานในจังหวัดตรังเกิดแรงบันดาลใจที่จะศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของตนเองสืบไป

ขอบเขตของการศึกษา

จะศึกษาฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2440 เท่านั้น โดยศึกษาถึงเรื่องราวต่าง ๆ ของเมืองตรังที่เกี่ยวเนื่องกับการยกฐานะ และความสำคัญของเมืองตรังให้เด่นขึ้นมา ช่วงเวลาที่วิจัยนี้ตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือตั้งแต่สมัยที่เมืองตรังยังอยู่ในช่วยการปกครองของเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา ต่อมาขึ้นตรงกับกรุงเทพฯ จนกระทั่งมารวมเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลภูเก็ต

การทำงานวิจัยนี้เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2352 เพราะได้ปรากฏหลักฐานแน่ชัดในเอกสารทางราชการส่วนกลาง และส่วนท้องถิ่นของเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองกลาง กล่าวถึงความสำคัญของเมืองตรังในฐานะเมืองหน้าด่าน เมื่อคราวที่พม่ายกทัพมาตีเมืองกลางแตก ในปี พ.ศ. 2352

ส่วนปีสุดท้ายที่งานวิจัยนี้กำหนด คือ ปี พ.ศ. 2440 เพราะเป็นปีที่เมืองตรังมีความเจริญทางด้านต่าง ๆ มากขึ้นแล้ว การจัดการปกครองภายในเมืองตรังเป็นไปตามแบบแผนที่วางไว้เกือบหมด ปัญหาร้ายแรงต่าง ๆ สามารถแก้ไขได้สำเร็จ ฐานะและความสำคัญของเมืองตรังได้เพิ่มขึ้นและเปลี่ยนไปจากเดิม เมื่อศึกษาวิจัยหลังปี พ.ศ. 2440 ไปแล้วปรากฏว่าผลงานต่าง ๆ ของเมืองตรังในปีต่อ ๆ มามีได้โดดเด่น และคงความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของเมืองตรังเพียงเมืองเดียว แต่ถูกรวมหมวดเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลภูเก็ต

วิธีดำเนินการค้นคว้าและวิจัย

ในการดำเนินการค้นคว้าและวิจัยเรื่องนี้ เป็นการศึกษาตามวิธีทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยใช้การวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) จากหลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources) ประกอบด้วยหลักฐานชั้นสอง (Secondary Sources) ร่วมกับการวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี ชากเมืองเก่าที่ยังปรากฏร่องรอยอยู่ ตลอดจนข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ ทั้งนี้ วิเคราะห์และเรียบเรียงโดยการนำเสนอแบบพรรณาวิเคราะห์ (Analytical Description) แหล่งศึกษาค้นคว้าทั้งหมด คือ

1. หอสมุดแห่งชาติ ทอวชิรญาณ และกองจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุด Penang Club ฝรั่ง, ประเทศมาเลเซีย และพิพิธภัณฑ์สถานปีนัง (Collection Penang Museum)
3. หอสมุดของโรงเรียนวิเชียรมาตุ จังหวัดตรัง
4. หอสมุดเอกชน
5. หอสมุดหนังสือแจกในงานศพ วัดบวรนิเวศวรวิหาร
6. หอสมุดของสยามสมาคม
7. หอสมุดกลางของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ เช่น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัย-ธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร และวิทยาลัยครู-จันทร์เกษม

ความสำคัญและประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

ผลของการวิจัยจะทำให้ได้ประโยชน์บางประการ ซึ่งมีความสำคัญพอสรุปได้ดังนี้

1. จะมีเอกสาร และข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับเมืองตรัง ทั้งจากเอกสารราชการ-

ส่วนกลาง ส่วนท้องถิ่น และข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์

2. ทำให้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เมืองศรีนครทั่วทุกด้าน ภายในช่วงปี พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2440 และสภาพของหัวเมืองฝั่งตะวันตกทางด้านกรมมณฑล การเมืองการปกครองในบางเรื่องบางตอนที่รื้อฟื้นขึ้นใหม่หาพิงถึง

3. ทำให้ทราบถึงฐานะ และความสำคัญของเมืองศรีนครในด้านต่าง ๆ ที่ทำให้ช่วงเวลา ดังกล่าวของเมืองศรีนครมีชื่อปรากฏเด่นออกมาในเอกสารทางราชการของส่วนกลาง (กรุงเทพฯ)

4. ทำให้ทราบถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งเสริมฐานะ และความสำคัญของเมืองศรีนคร และ ผลกระทบที่เมืองศรีนครได้รับ

5. งานวิจัยนี้จะ เป็นตัวอย่างที่ใช้ให้เห็นถึงการจัดการปกครอง การแก้ปัญหาของรัฐบาล ในหัวเมืองที่อยู่ห่างไกล การทำงานของผู้นำการปกครองระดับเจ้าเมืองที่เป็นคนในท้องถิ่นนี้

ความหมายของอักษรย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ มีดังต่อไปนี้

กจช.	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
กต.	เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ
กษ.	เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ
กท.	เอกสารเย็บเล่ม หนังสือราชการกรมพระกลาโหม
กทช.	กองหอสมุดแห่งชาติ
ค.	เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
คค.	เอกสารกระทรวงคมนาคม
จ.ศ.	จุลศักราช
ต.	เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ
บ.	เอกสารเบ็ดเตล็ด
พศ.	เอกสารจากสารบาญสมุดพิเศษ
ม.	เอกสารกระทรวงมหาดไทย
ยธ.	เอกสารกระทรวงโยธาธิการ
ร.ศ.	รัตนโกสินทร์ศก
สบ.	เอกสารส่วนพระองค์ฯ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ศธ.	เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

สภาพทั่วไปและประวัติความเป็นมาของเมืองตรังในสมัยรัตนโกสินทร์จนถึง พ.ศ. 2440

ในบทนี้จะทำการศึกษาสภาพทั่วไปและประวัติความเป็นมาของเมืองตรังในสมัยรัตนโกสินทร์จนถึง พ.ศ. 2440 โดยแบ่งการศึกษาเป็น 2 ตอน คือ

1. สภาพทั่วไปของเมืองตรัง
2. ประวัติความเป็นมา

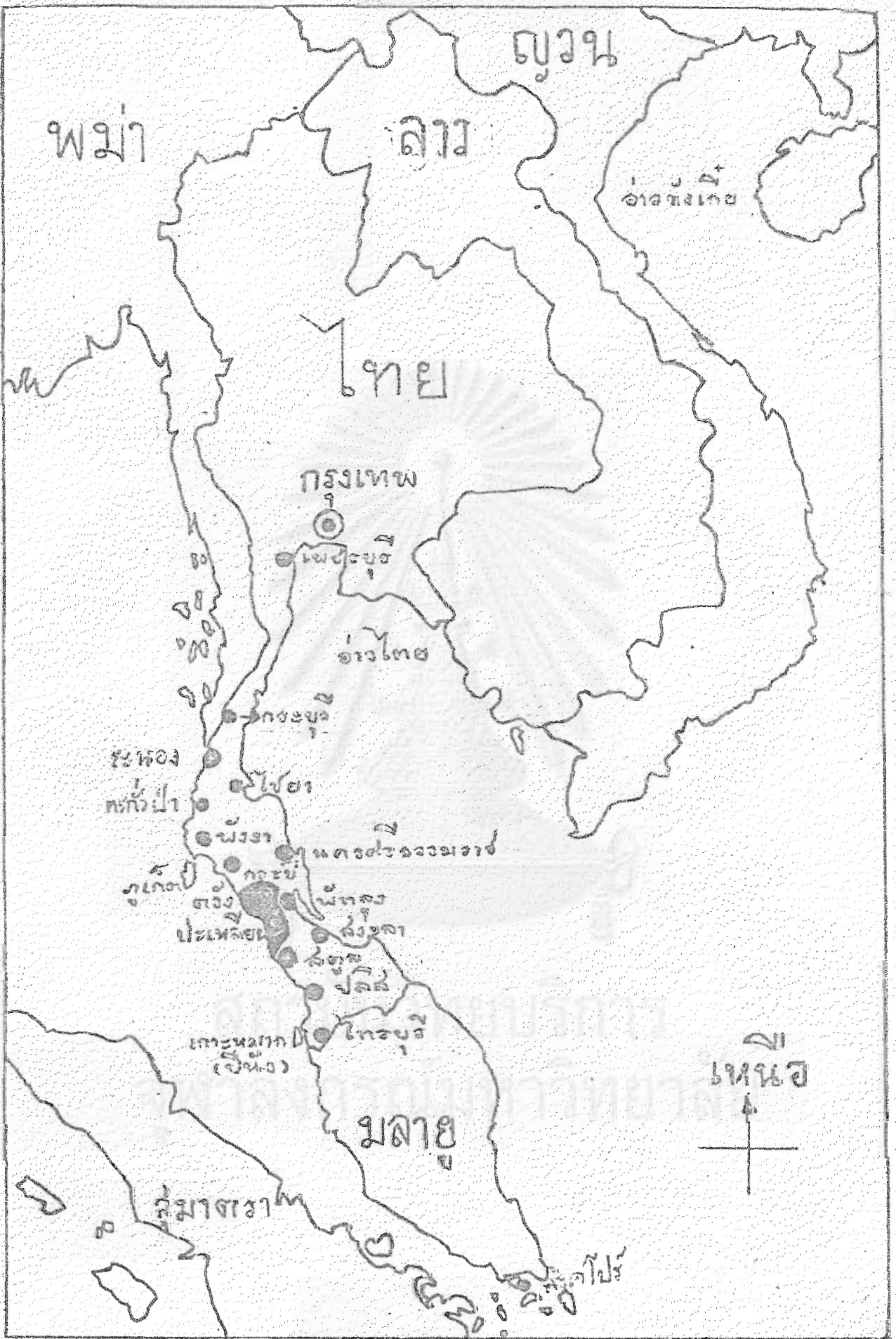
1. สภาพทั่วไปของเมืองตรัง

สภาพทั่วไปของเมืองตรังนั้นจะพิจารณาถึงสภาพของทางภูมิศาสตร์ ขนาดและที่ตั้ง ทรัพยากรธรรมชาติ และสภาพทางสังคม ดังนี้

1.1 สภาพทางภูมิศาสตร์

เมืองตรัง เป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ทางฝั่งตะวันตกของไทย ติดกับทะเลอันดามัน เมืองตรังมีลักษณะคล้ายเมืองต่าง ๆ ทางฝั่งตะวันตก ในส่วนที่ถูกตัดขาดจากเมืองทางฝั่งทะเลตะวันออกของไทยด้วยเทือกเขาบรรทัดเช่นเดียวกัน ทำให้การคมนาคมจากกรุงเทพฯ มายังหัวเมืองฝั่งตะวันตกหรือจากทางหัวเมืองฝั่งตะวันออกมายังฝั่งตะวันตกเต็มไปด้วยความยากลำบาก เพราะสภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นป่า และภูเขา จากโครงสร้างทางธรณีวิทยาทำให้พื้นที่ส่วนหนึ่ง เป็นสันเขาสูงมาตลอดแนว คือ ตั้งแต่เทือกเขาตะนาวศรีต่อเนื่องมายังเทือกเขาบรรทัด ซึ่งแนวเทือกเขานี้ได้ทอดยาวมาตลอดถึงเมืองตรัง เลยไปเมืองปะเหลียน เมืองสตูล ตลอดแนวสันเขาที่กล่าวมานี้ ปรากฏว่าเกิดมีเส้นทางที่เป็นช่องเขาและบางตอนเป็นภูเขาเตี้ย ๆ พอเป็นเส้นทางผ่านจากฝั่งตะวันตกไปยังฝั่งตะวันออกได้ ลักษณะเช่นนี้มีอยู่ 3 จุด นับจากเมืองระนองมายังเมืองสตูล คือ ที่เมืองตะกั่วป่าข้ามไปยังเมืองไชยา เมืองตรังข้ามไปเมืองนครศรีธรรมราช เมืองปะเหลียนข้ามไปเมืองพัทลุง¹ ทั้งนี้เพราะสภาพทางภูมิประเทศเอื้ออำนวยทำให้การเดินทางสามารถข้ามจากฝั่งหนึ่งไปยังอีกฝั่งหนึ่งได้ แลส่วนทำให้เมืองดังกล่าวกลายเป็นเมืองท่าที่สำคัญมาตั้งแต่อดีต

¹ ต่อมา พ.ศ. 2434 ช่องปะเหลียนได้ถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งของเมืองตรัง

ภาพที่ 1 แผนที่แสดงที่ตั้งของเมืองกรุง - ปะเหลียน

จากสภาพทางภูมิประเทศของเมืองตรังทำให้สามารถเดินทางไปยังหัวเมืองฝั่งตะวันออกได้ 2 เส้นทาง คือ ข้ามจากอำเภอห้วยยอดไปออกทุ่งสง ที่เมืองนครศรีธรรมราช และข้ามจากอำเภอทับเที่ยง¹ ผ่านตำบลกะช่องไปเมืองพัทลุง จากความสำคัญทางเส้นทางข้ามแหลมมลายุดังกล่าวนี้นี้ ทำให้เมืองตรังเป็นที่รู้จักของพ่อค้าอินเดีย พ่อค้ายุโรป พราหมณ์ และหัวเมืองใกล้เคียง ได้รู้จักเมืองตรังขึ้นบ้างตรงที่มีลักษณะพิเศษทางภูมิประเทศดังกล่าวนี้เอง อีกทั้งยังมีป่าไม้อันมีค่าที่ใช้ในการต่อเรือ ทำเครื่องเรือน ไม้เหล่านี้นี้ต้องส่งเข้ากรุงเทพฯ ทั้งหมดเพื่อสร้างสถานที่สำคัญ ๆ เครื่องเรือนเพื่อใช้ในราชการ ดังปรากฏในสารตราและเอกสารทางราชการอื่น ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5² ที่เร่งรัดให้เมืองตรังส่งไม้เข้ากรุงเทพฯ ทุกปี

1.2 ขนาดและที่ตั้งของเมืองตรัง

เมืองตรัง ตั้งแต่ พ.ศ.2352 - พ.ศ.2440 มีการเปลี่ยนแปลงในขนาดและที่ตั้งของเมืองถึง 2 ครั้ง คือ

ครั้งแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2434 พื้นที่ของเมืองตรังมีขนาดเล็กครอบคลุมขอบเขตเพียงแค่นี้ของอำเภอเมืองตรังปัจจุบัน อำเภอกันตัง อำเภอสิเกา บางส่วนของอำเภอห้วยยอด และอำเภอย่านตาขาวเท่านั้น ซึ่งมีพื้นที่ประมาณ 60% ของพื้นที่ของจังหวัดตรังในปัจจุบัน ส่วนที่ตั้งของศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่ตำบลควนธานี ซึ่งไม่ไกลจากตำบลทับเที่ยง ตำบลควนยาย และตำบลต่าง ๆ ที่ประชาชนประกอบอาชีพทางเกษตรกรรมเป็นหลัก

¹ ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองตรัง เมื่อ พ.ศ. 2459

² กจช., ร. 5 กท. จ.ศ. 1242 เล่ม 47 ถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ ผู้บังคับราชการเมืองตรังเกณฑ์เร่งไม้มะริด, ร. 5 กท. จ.ศ. 1245 - 1247 เล่ม 42 ถึงผู้รักษาราชการเมืองตรัง เมืองกระปี จัดไม้มฤหีเครื่องราชบรรณาการเข้ามาส่งทุกปี.

ครั้งที่สอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2434 - พ.ศ. 2440¹ มีพื้นที่กว้างขวางขึ้น โดยรวมพื้นที่ของเมืองปะเหลียนเป็นอำเภอหนึ่งในเมืองตรัง เพิ่มพื้นที่ในอำเภอห้วยยอด² อำเภอย่านตาขาว³ พื้นที่ของเมืองตรังจึงมีขนาดใหญ่เท่าพื้นที่ของจังหวัดตรังปัจจุบัน ส่วนที่ตั้งของศูนย์กลางการปกครอง ได้ย้ายมาอยู่ที่ตำบลกันตัง เพื่อให้สะดวก และเหมาะสมกับการเป็นเมืองท่าค้าขาย และเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทั้งทางบก ทางทะเล ในแถบหัวเมืองฝั่งตะวันตกในช่วงเวลานั้น

ขนาดของเมืองตรังในอดีตไม่สามารถระบุชัดเจนออกมาได้ว่ามีพื้นที่กี่ตารางกิโลเมตร มีระยะทางใกล้-ไกลจากเมืองข้างเคียงกี่กิโลเมตร สำหรับขนาดและที่ตั้งของเมืองตรังที่กล่าวถึงตลอดในงานวิจัยนี้มี 2 ขนาด คือ เมืองที่มีขนาดและที่ตั้งตามระยะเวลา 2 ช่วงเวลา ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว มิได้หมายถึงพื้นที่ และที่ตั้งของจังหวัดตรังปัจจุบันแต่อย่างใด เพราะขนาดของเมืองตรังเมื่อ พ.ศ. 2434 เพิ่งจะใหญ่โตมีขนาดใหญ่ขึ้นเท่ากับขนาดของจังหวัดตรังปัจจุบัน

¹ที่ตั้งของเมืองตรังอยู่ที่กันตังจนถึง พ.ศ. 2459 จึงค่อยย้ายไปอยู่ที่อำเภอบางรัก หรืออำเภอทับเที่ยง ในที่นี้กำหนดถึงปี พ.ศ. 2440 ตามช่วงเวลาที่วิจัย.

²พื้นที่ที่เพิ่มเติมเข้ามาได้เพิ่มอยู่ในเขตเมืองนครศรีธรรมราช ที่โอนมาอยู่กับเมืองตรัง เพราะว่าการคมนาคมสะดวกกว่าเมื่อเดินทางไปได้ดัง ตลอดจนอาชีพและประชากร เป็นกลุ่มเครือญาติใกล้ชิดกับเมืองตรัง - ผู้เขียน.

³สำหรับเมืองปะเหลียน และบางส่วนของอำเภอย่านตาขาว เดิมเคยเป็นส่วนหนึ่งของเมืองพัทลุง เมื่อ พ.ศ. 2434 ได้โอนมาขึ้นกับเมืองตรัง เพื่อความสะดวกในการจัดเก็บภาษีอากร การรักษาความสงบ และการจัดการปกครอง - ผู้เขียน.

จากการที่เมืองตรงมีพื้นที่เป็นภูเขา ที่ราบ สลับเนินดิน เกาะ ทำให้มีป่าไม้ ผลิตรักษาจากป่า ผลผลิตทางเกษตร รั้งนกนางแอ่น มูลค้างคาว สัตว์น้ำนานาชนิด ส่วนแร่ธาตุก็มี บ้างพอประมาณ ซึ่งไม่ค่อยจะได้นำมาใช้ประโยชน์เท่าใดนัก ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้ส่งผล ประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้กับเมืองตรงปีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนไม่น้อย มีอยู่กระจุกกระจายในเมืองตรง ดังนี้

ก. ผลิตภัณฑ์จากป่า ที่เป็นตัวสำคัญ ได้แก่

ป่าไม้ ได้แก่ไม้เนื้อแข็งชนิดต่าง ๆ ไม้โกงกางสำหรับเผาถ่าน ไม้โปลง¹ ฯลฯ

ชันไม้ชนิดต่าง ๆ เช่น ชันกระบาก ชันตาเคียน ตาแมว ซึ่งเป็นชันที่มี คุณภาพสูงในการทำน้ำมันชักเงาชนิดดี สำหรับทาเรือและเครื่องเขียน

รง เป็นยางของต้นรง ใช้เป็นสีเหลืองในการย้อมผ้า และวาดเขียน

น้ำมันไม้ ได้จากยางชนิดต่าง ๆ เช่น ไม้ยางขาว ยางเสียน ฯลฯ ใช้ใน การทาเรือ ทำได้

ข. สัตว์น้ำ เช่น กุ้ง หอย หอยมุก² ปู ปลา

¹ปรากฏในเอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติ เป็นใบบอกรายงานเกี่ยวรังขาวจีนได้มาขอ อนุญาตผูกขาดภาษีอากรไม้โปลง ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5 เท่าที่ค้นพบหลักฐาน แต่ เข้าใจว่าอาจจะมีการซื้อขายไม้โปลงมาก่อนหน้านี้ โดยลอกเอาเฉพาะ เปลือกไม้ไปขาย.

²หอยมุก มีแหล่งตั้งแต่ตะกั่วป่าถึงสตูล บริเวณที่มีก้อนช้างมากคือภูเก็ทและพังงา ส่วน บริเวณอื่นมีอยู่บ้าง ปรากฏใน กษ. รัชกาลที่ 5 ค. 22.6 การขอสัมปทานงมหอยมุกจากชาว ต่างชาติที่อนุญาตให้งมได้ ตั้งแต่ตะกั่วป่า-สตูล ยกเว้นบริเวณเกาะภูเก็ตและพังงา เพราะสองเมือง หลังนี้มีหอยมุกมาก.

ค. ผลผลิตทางเกษตร เช่น พริกไทย ยางพารา ข้าว จันทน์เทศ กาแฟ ผลไม้

พริกไทย¹ การทำไร่พริกไทยเป็นอาชีพดั้งเดิม และเป็นอาชีพหลักของราษฎรเมืองตรังตลอดในช่วงเวลาที่ทำการศึกษาวิจัย ปลูกกันมากที่บึงเพียง กันตัง ปะเหลียน พริกไทยที่ขึ้นชื่อของที่นี่คือ พริกไทยดำ ในสมัยนั้น เมืองตรังและเมืองปะเหลียน และเมืองสตูล สินค้าออกหน้าคือ พริกไทย² และประมาณปี พ.ศ. 2434 ต่อมาราคาพริกไทยตกต่ำ ทำให้ราษฎรได้รับความลำบาก ชัดสมมาก พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้มีหนังสือถึงกรุงเทพฯ แจ้งความเดือดร้อนและขอลดหย่อนภาษีอากรในเมืองตรัง ซึ่งก็ได้รับการลดหย่อนภาษีเป็นเวลาหลายปี ดังรายงาน

¹พริกไทย เป็นเครื่องเทศที่สำคัญชนิดหนึ่งที่ประชาชนเกือบทั่วโลกใช้สำหรับการปรุงอาหารประจำวัน เพื่อทำให้รสชาติของอาหารน่ารับประทานยิ่งขึ้น ถิ่นกำเนิดของพริกไทยอยู่ที่ประเทศอินเดีย แล้วขยายออกไปปลูกทางประเทศอื่นๆ ได้มีผู้นำเข้ามาปลูกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ประมาณก่อนพุทธศักราช 600 ปี ต่อมาประมาณพุทธศักราช 1800 ประเทศอินโดนีเซียได้เปิดการค้าขายกับประเทศจีน และขยายการค้าออกไปจนถึงยุโรป เมื่อการเดินทางทางทะเลเจริญขึ้น นับตั้งแต่สมัยมาร์โคโปโล (Marco Polo) เชื้อมาจากจนถึงปีพุทธศตวรรษที่ 22 สมัยอยุธยาได้มีการค้าขายพริกไทยกับชาวยุโรปในปีพุทธศตวรรษที่ 23 ชาวยุโรปได้ขยายการปลูกพริกไทยขึ้นเป็นการใหญ่ ในประเทศอินโดนีเซีย และในระยะเวลานี้เอง การปลูกพริกไทยได้เจริญแพร่หลายมาถึงประเทศมาเลเซีย ปรากฏว่าสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352) พริกไทยเป็นสินค้าหลักของเมืองตรังแล้วต่อมาพุทธศตวรรษที่ 24 พริกไทยล้นตลาด ทำให้ราคาตกต่ำมาก การทำไร่พริกไทยจึงหยุดชะงักไป ไร่พริกไทยถูกทอดทิ้ง ปราศจากการดูแล ทำให้พริกไทยทรุดโทรม และเกิดโรคระบาดมากขึ้น ไร่พริกไทยเสียหายเป็นจำนวนมาก ประกอบกับในระยะนั้นอย่างหวาวมีราคาดี จึงทำให้ไร่พริกไทยกลายเป็นสวนยางพาราไป - เรียบเรียงจากวารสารกสิกรรม พฤษภาคม 2517 ปีที่ 47 เล่มที่ 3 หน้า 189-199.

²ในสมัยรัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 เมืองจันทบุรีปลูกพริกไทยได้มากที่สุด ในปี พ.ศ. 2364 - พ.ศ. 2365 ทั้งประเทศผลิตพริกไทยได้ 70,000 หาบ เป็นพริกไทยจากจันทบุรี 20,000 หาบ ที่เหลือเป็นพริกไทยที่ผลิตจากหัวเมืองแถบชายฝั่งทะเลตะวันออก เช่น ระยอง ตราด และหัวเมืองภาคใต้ของไทย รวมทั้งตั้งด้วย อ้างจาก Georgr, Finlayson, The mission to Siam and Hune. The Capital of Cochin China nn the Years 1821-1822 (London; John Murray, 1826), p. 257-258.

เกี่ยวกับเรื่องพริกไทยสมัยนั้นว่า

- . . . แต่เมืองตรังนั้นคือ พริกไทย เป็นสินค้าผลประโยชน์กำลังของราษฎรกว่าเมืองอื่น ๆ นั้นเป็นของเล็กน้อยเมื่อศก 108 แลก่อนมานั้น พริกไทยราคาสูงหาบละ 25 เหรียญ
- . . . ครั้นศก 109 ราคาพริกไทยตกต่ำหาบละ 12-13 เหรียญ ยังคงต่ำอยู่จนทุกวันนี้
- . . . เหตุฉะนั้น ราษฎรในพื้นบ้านซัดสนลง เป็นอันมาก ภาชีอากรพระ ราชทรัพย์ของหลวง ก็พลอยตกต่ำด้วย¹

จะเห็นได้ว่าพริกไทย เป็นสินค้าหลักที่สำคัญของ เมืองตรัง ในขณะที่ตึก เป็นสินค้าหลัก และมีความสำคัญต่อหัวเมืองอื่น ๆ ในแถบนี้ ความสำคัญของ "พริกไทย" จะเห็นได้จากเวลาที่พริกไทยราคาตก มีผลกระทบโดยตรงต่อราษฎรทั้งที่เป็นเกษตรกร และกรรมการในไร่พริกไทย มีชาวจีนอพยพออกจากเมืองตรังประมาณ 1,300 คน ในปี พ.ศ. 2434-2435 เพราะไม่มีงานในไร่พริกไทยทำ ทำให้ว่างงานอยู่หลายเดือน และไม่มีข้าวกิน เนื่องจากราคาแพงมาก และขาดแคลนข้าว ซึ่งพระยารัชฎานุประดิษฐ์ได้แก้ปัญหาโดยการนำยางพารามาปลูกแทนพริกไทยได้ผลสำเร็จตามที่ต้องการ ยางพารากลายเป็นพืชหลักแทนพริกไทย แต่เนื่องจากราคาพืชผลไม้แน่นอน ในปัจจุบันเมืองตรังจึงปลูกทั้งยางพารา และพืชทางเศรษฐกิจอื่น ๆ เช่น พริกไทย จันทน์เทศ กาแฟ เป็นต้น

ยางพารา การทำสวนยางพาราเป็นอาชีพดั้งเดิมอีกอาชีพหนึ่ง² ปัจจุบันเป็นอาชีพหลักของราษฎรในจังหวัดตรัง ทั้งนี้เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศเหมาะสมที่จะปลูกยางพารามากกว่าอย่างอื่น ในปี พ.ศ. 2444 ปรากฏว่าพริกไทยยังราคาต่ำอยู่ และไร่พริกไทยถูกทอดทิ้งให้ทรุดโทรมมาก เนื่องจากต้นพริกไทยที่เมืองตรังแก่ลงทำให้ได้ผลผลิตต่ำและดินหมดสภาพ ไม่เหมาะแก่การปลูกพริกไทย และมีการผลิตพริกไทยเพิ่มมากขึ้นในเมืองต่าง ๆ ของหัวเมืองมลายู เช่น ที่เมืองอัตเจ เมืองยะโฮร์ มีผลทำให้พริกไทยราคาต่ำลง ขณะนั้นพระยารัชฎานุประดิษฐ์ ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ได้ออกไปบุกเบิกการค้าของสหพันธรัฐมลายู เห็นการทำสวนยางพารา (Indian Rubber) ในเมืองเประและเมืองกัวลาลัมเปอร์เจริญมากจึงได้ดูการปลูกยางกรีดยาง ทำยาง และบันทึกวิธีการเหล่านั้นมา พร้อมทั้งนำพันธุ์ยางพารามาแจกจ่ายทำพันธุ์ให้ปลูกขึ้นเป็นตัวอย่างให้กับประชาชน นับได้ว่าพระยารัชฎานุประดิษฐ์เป็นบุคคลแรกที่นำยางพารามาปลูกในประเทศไทย โดยเริ่มต้นปลูกที่ตำบลกะช่อง

¹ กชช. รัชกาลที่ 5ม. 53/27 พระยาตรังจัดราชการเมืองต่าง ๆ (20 มกราคม ร.ศ. 116 - 22 มกราคม ร.ศ. 116).

² วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะไม่กล่าวถึงความสำคัญของเศรษฐกิจของยางพาราที่จะ เริ่มมีผลต่อเศรษฐกิจของเมืองตรังแทนที่พริกไทย เพราะไม่ได้อยู่ในช่วงเวลาที่ทำกรวิจัย.

เมืองศรี¹ พร้อมทั้งฝึกเจ้าเมือง นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เมื่อเรียนสำเร็จแล้วเจ้าหน้าที่เหล่านี้จะไปฝึกแก่ชาวบ้านในเขตที่ตนเองรับผิดชอบอยู่ ได้มีการเพาะแม่พันธุ์ และแนะนำวิธีเก็บลูกยางไว้ทำพันธุ์ให้แพร่หลายต่อไป² เพราะพันธุ์ยางในสมัยนั้นหาได้ไม่ใช่ง่าย ทางสหพันธรัฐมลายูทวงแถมมาก เมื่อพระยารัฐภานุประดิษฐ์ได้พันธุ์ยางมาแล้ว สิ่งหนึ่งที่ทำคือ การกำชับให้เจ้าหน้าที่รุ่นแรกออกไปปลูกลูกยาง และเผยแพร่วิธีการปลูกลูกยางแก่ชาวบ้าน มีการปลูกลูกยางตั้งแต่อำเภอกันตังไปจนถึงตำบลกะปาง อำเภอท่ายยอดต่อไปจนถึงต่อแดนนครศรีธรรมราช มีต้นยางเรียงรายเป็นทิศไปตามสองข้างทางถนน ชาวบ้านเรียกว่า "ยางเทศา" มีการแบ่งเขตการรักษารับผิดชอบกันเป็นตอน ๆ

การทำนา เป็นอาชีพดั้งเดิมรองลงมาจากการทำไร่พริกไทย¹ ในบรรดาหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตก พื้นที่ส่วนใหญ่จะอุดมไปด้วยแร่ดีบุก จะมีพื้นที่ส่วนน้อยที่เป็นที่ราบ เหมาะแก่การเพาะปลูก เช่น เมืองศรี เมืองกระปี และเมืองกลาง ถ้าจะมีการทำนุบำรุงดี ๆ ก็จะสามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนข้าว และยังเพิ่มผลผลิตทางเกษตรอื่น ๆ ได้ โดยเฉพาะที่เมืองศรีมีพื้นที่ราบ เหมาะแก่การเกษตรมากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ แต่ราษฎรทั่วไปไม่นิยมการทำนา ต้องซื้อ

¹ขุนเสนาณรงค์ภักดี (พิตร ๗ นคร) สมุหรัษฎานุสรณ์ในพิธีเปิดอนุสาวรีย์ถาวรพระยารัฐภานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ๗ จังหวัดศรี 10 เมษายน 2494, หน้า 81. จากการสัมภาษณ์ดาโต๊ะเขียนเง็ง ณ ระนอง หลานปู่พระยารัฐภานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) คุณสุรินทร์ อุตสาหัส ชาวเมืองศรี สัมภาษณ์ที่ป็นัง กรกฎาคม พ.ศ. 2525.

²ประมาณ 10 ปีต่อมา ราว พ.ศ. 2454 หลวงราชไมตรี (นายปุ่น ปุณศรี) ได้นำเมล็ดยางพาราไปทดลองปลูกที่จังหวัดสุราษฎร์ ชาวบ้านได้ปลูกขยายจนแพร่หลายถึงตรราด และระยอง ส่วนภาคใต้มีการปลูกลูกยางตั้งแต่ชุมพรลงไปจนถึงชายแดน ความจริงงานนี้เป็นงานรอคอยผลแล้รมปี แต่อาศัยที่พระยารัฐภานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เป็นคนตั้งใจจริง ทำจริง ไม่ลดละความพยายาม คอยตรวจตราดูอยู่เสมอ ในที่สุดพันธุ์ยางเทศาของท่านก็แพร่หลายไปทั้งภาคใต้และภาคตะวันออกของไทย เป็นสินค้าสำคัญไปสู่ต่างประเทศ เมื่อเริ่มโครงการที่ได้ทำรายงานกะประมาณรายจ่าย รายได้ ให้ทางกรุงเทพทราบ นับเป็นการทำประโยชน์ให้แก่ราษฎร และรัฐบาลได้มากพอสมควร.

³หลังจากมีการปลูกลูกยางพาราแทนพริกไทยแล้ว ราษฎรจะนำสวนยางพาราเป็นอาชีพหลักทำนาเป็นอาชีพรอง.

ข่าวจากเมืองอื่น เช่น ปันง (ไทรบุรี) มะริด (พม่า) เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูปี พ.ศ. 2433 พระองค์ได้อธิบายเกี่ยวกับการทำนาของชาวเมืองตรังว่า

. . .ตามเชิงเขาเหล่านี้เป็นที่นาพื้นราบเหมือนท้องนาในกรุงเทพฯ พระยามนตรีได้เคยเอาพระรถเข้าปลูกในกรุงเทพฯ มาจำหน่ายให้คนปลูก ก็ได้ผลบริบูรณ์ แต่คนที่ไม่มีพอใจทำนาประพฤตืหัวคล้าย ๆ พวกมลายู เกียจคร้านโดยมาก เมื่อพระยามนตรีอยู่ต้องบังคับไว้ว่า ถ้าผู้ใดทำนาเป็นไม่ต้องเกณฑ์¹ ถ้าไม่ได้ทำนาต้องเกณฑ์ทำอนัน ในเวลานั้นมีผู้นำมาขึ้นจนเข้าไม้สู้จะต้องซื้อเข้าเมืองพม่ามาก แต่เดี๋ยวนี้ที่นาหังร้างเสียก็มี ต้องซื้อเข้าเมืองพม่าจากเมืองปันงมาขึ้นมากกว่าแต่ก่อน การปลูกเพาะต่าง ๆ ก็มีอยู่แต่พวกจีน² มีเงินมะเกา มากกว่าชาติอื่น พริกไทยเป็นสินค้าใหญ่³

การทำนาในเมืองตรังทำเป็นนาดำ โดยอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติ ผลผลิตที่ได้จะต่ำกว่านาลุ่มในภาคกลางของไทย ราษฎรจะทำได้เพียงปีละครั้ง ผลผลิตที่ได้เพียงพอใช้ในครอบครัวภายในปีหนึ่ง ๆ เท่านั้น ไม่มีเหลือพอจำหน่ายในท้องที่ เมื่อปี พ.ศ. 2436 ได้มีความคิดที่จะขยายพื้นที่เพาะปลูกด้วยวิธีสร้างทำนบกั้นน้ำ เพราะทางน้ำส่วนใหญ่ไหลแรง และเป็นทางน้ำสายสั้น ๆ ทางราชการได้หาทางชักชวนด้วยการออกประกาศว่า ถ้าผู้ใดทำนาในเขตที่สามารถร่วมมือกันทำทำนบกั้นน้ำได้ ก็จะออกใบเหี้ยมย้าแก่ผู้นั้น โดยยกเว้นค่าหางข้าว ค่านาให้เป็นเวลาถึง 3 ปี สำหรับชายฉกรรจ์ที่เริ่มทำนาของตนเอง ก็ได้รับยกเว้นไม่ถูกทำราชการ

¹ ในสมัยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเจ้าเมืองตรัง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433-2444 ก็ได้ใช้วิธีบังคับคล้าย ๆ ด้วยการกำหนดว่า ใครทำนาและทำสวนครัวได้ผลในเดือนที่ 25 ไร่ จะได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทำงานโบธาปีละ 15 วัน.

² ชัด เส้นใต้โดยผู้เขียน.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109, หน้า 148.

หรือเกณฑ์แรงงานภายใน 3 ปี เพื่อให้สามารถทำนาได้ผลต่อเนื่อง¹ แต่วิธีการจูงใจให้ราษฎรนิยมทำนาก็ยังไม่ได้ผลเท่าใดนักในระยะแรก ๆ ภายหลังเมื่อทำนาได้ผลดีจึงเกิดความนิยม ชวนกันทำนามากขึ้น แต่เมื่อมีการปลูกยางพารา การทำนาก็ลดไปอีก ราษฎรนิยมทำสวนยางพารามากกว่า เพราะรายได้ดี ถึงแม้ว่าในปี พ.ศ. 2452 จะมีการส่งข้าวหลวงเกษตรไปประจำที่มณฑลภูเก็ตเป็นครั้งแรก² มีการส่งเสริมการทำนาในมณฑลภูเก็ต แต่เมืองตรังก็มีแนวโน้มว่าทำสวนยางพารามากกว่าทำนา

จันทน์เทศ เป็นเครื่องเทศอีกชนิดหนึ่งที่เคยทำรายได้ให้กับเมืองตรังในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมล็ดภายในดอกจันทน์เทศใช้กินกับหมากได้ ผสมเป็นยาได้ ดอกและเมล็ดจะถูกส่งไปขายต่างประเทศ ในขณะที่พริกไทยขายได้หาบละ 25 เหรียญ ในช่วงเวลาเดียวกัน ก่อนปี พ.ศ. 2434 จันทน์เทศขายได้หาบละ 80 เหรียญ แต่ราษฎรยังทำไร่พริกไทยมาก เพราะพริกไทยขายง่ายกว่าปริมาณผลผลิตสูงกว่า และกรรมวิธีทำเป็นสินค้าผลิตเบื้องต้นง่ายกว่าปลูกจันทน์เทศ

กาแฟ เป็นพืชชนิดใหม่ที่เมืองตรังเพิ่งจะตื่นตัวปลูกมากขึ้นตามนโยบายส่งเสริมอาชีพของกระทรวงมหาดไทย³ ทุกอำเภอได้มีแปลงกาแฟตัวอย่าง โดยรัฐบาลให้เงินอุดหนุนในการเพาะกล้ากาแฟปลูกสาธิต และขยายพันธุ์ให้แก่ประชาชน แหล่งที่ปลูกมากคือตำบลกะช่อง⁴ และบริเวณข้างเคียง ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการปลูกกาแฟแล้ว เพื่อสำหรับใช้บริโภคภายในเมือง มิได้ปลูกมากจนเป็นสินค้าออก

¹ กจช., ร. 5 มท. 53/5 สำเนารายงานจรรยาของพระยารัฐานุประดิษฐ์

1 พฤศจิกายน - 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 120 แนบมาด้วยหนังสือกราบบังคมทูลของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1193/11205, 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120.

² ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435-2453 ปริญญาโททางประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปี พ.ศ. 2522.

³ รายงานประจำจังหวัดตรัง, ปี 2510.

⁴ ปัจจุบันมีโรงงานผลิตกาแฟสำเร็จออกมา เรียกว่า การแฟเขาช่อง จังหวัดตรัง.

ทรัพยากรธรรมชาติของเมืองตรงที่กล่าวมา ก่อให้เกิดอาชีพต่าง ๆ คือ อาชีพเพาะปลูกเป็นชาวไร่พริกไทย ชาวนาปลูกข้าว ชาวสวนผลไม้ กรรมกรเหมืองแร่ดีบุกบ้าง เล็กน้อย ค้าขาย เป็นต้น

ผลไม้ เมืองตรงนิยมทำสวนผลไม้ มักปลูกกันเล็กน้อยในที่ที่อยู่อาศัย หรือ บริเวณบ้าน เช่น ทุเรียน จำปาตะ เเงาะ มังคุด มะพร้าว หนาก เป็นต้น นิยมปลูกกันมาตั้งแต่ สมัยรัชกาลที่ 5 ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 เมื่อคราวเสด็จประพาสแหลม มลายู พ.ศ. 2433 ตอนหนึ่งว่า " . . . วัดบ้านพระยาตรงเข้าไปหน่อยหนึ่ง ถึงสวนพระตรง มี หนากมะพร้าวมาก ไปข้างปลายสวน ริมน้ำมีทุเรียนจำปาตะหลายร้อยต้น เป็นที่งามคืออยู่ . . ."¹ การปลูกผลไม้ไม่ได้ทำสวนใหญ่โตเป็นล่ำเป็นสัน แต่ราษฎรเมืองตรงนิยมปลูกกัน เมื่อครั้งพระยา รัชฎานุประดิษฐ์ (คอสมีย์ ณ ระนอง) เคยส่งผลไม้ที่เหลือจากการบริโภคภายในเมืองตรงเป็นสินค้า รองไปขายที่ฝั่ง ฝั่ง ๆ ขายได้เป็นจำนวนเงินไม่น้อย²

ง. แหล่งแร่ธาตุ³ มีอยู่ในบริเวณเทือกเขา รพัด เทือกเขานครศรีธรรมราช ได้แก่ แร่ดีบุก แร่พลวงเงิน แร่แบไรต์ ถ่านหิน แร่ที่ขุดขึ้นมาใช้แล้วได้แก่ แร่ดีบุก แหล่งแร่เก่าแก่ ที่สุดจะอยู่ที่อำเภอห้วยยอด แร่ดีบุกที่ออกจากเมืองนี้มีปริมาณน้อยกว่าเมืองใกล้เคียง สันนิษฐานว่า ดีบุกที่มีอยู่คงจะมีไม่มากเท่าไร เกิด กระบี่ ระนอง อีกทั้งกรรมวิธีในการขุดมาใช้ไม่สะดวก และง่าย เท่าเมืองอื่น อีกประการหนึ่ง ผลผลิตทางเกษตรทำรายได้ดี และลักษณะพื้นที่อำนวย เพราะฉะนั้น การทำเหมืองแร่ดีบุกจึงมีน้อย ภายหลังเมื่อมีการสำรวจแร่ธาตุอีกหลายครั้ง พบว่ามีแร่ดีบุกอยู่ในเขต อำเภอบางรัก อำเภอปะเหลียน แหล่งแร่ถ่านหินในเขตอำเภอกันตัง แหล่งแร่เหล็กในเขตอำเภอ ลิเกาและอำเภอกันตัง

¹ รายงานกิจการประจำปี พ.ศ. 2505, จังหวัดตรง, หน้า 17.

² กจช., ร. 5 ม. 53/24, พระยารัชฎานุประดิษฐ์มีความเห็นถึงการบริหารบ้านเมือง และให้พระยา รัชฎานุทำรายงานสินค้าเมืองตรง เมืองปะเหลียน, 28 มกราคม 111 - 16 พฤษภาคม 112.

³ เท่าที่มีการสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2404 และ พ.ศ. 2421 ปรากฏว่ามีแร่ต่าง ๆ ได้แก่ ดีบุก เหล็ก ทองแดง ออกจาก กจช., ร. 4 ก.ห. เล่มที่ 21 จ.ศ. 1223 สารตราถึงเมือง นครศรีธรรมราช ว่าด้วยให้พระเลขนมนตรีทำแร่ดีบุกเมืองตรง, กระบี่ และ กจช., ร. 5 เอกสารกรมพระคณาโฆม จ.ศ. 1240 เล่ม 17 ให้หาพระยาพิทลุง พระปะเหลียน เข้ามาชำระ เรื่องทำสัญญาทำแร่ดีบุก ทองแดง แขวงเมืองปะเหลียน.

1.4.1 ราษฎร

ราษฎรของเมืองตรงมีหลายเชื้อชาติอาศัยอยู่ปะปนกัน เช่นเดียวกับหัวเมืองฝูงตะวันตกของไทย ซึ่งประชากรต่างชาติที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองตรงตั้งแต่สมัยก่อนได้อพยพเข้ามาด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจเป็นส่วนใหญ่ ประชากรในเมืองตรงประกอบด้วยชาวพื้นเมืองเดิมคือราษฎรไทยพุทธ ราษฎรไทยอิสลาม ชาวจีน และชนกลุ่มน้อยที่เป็นคนพื้นเมืองดั้งเดิม อาศัยอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุข ปัญหาเรื่องเชื้อชาติ ภาษา ศาสนา และปัญหาความแตกต่างทางขนบธรรมเนียมประเพณีแทบไม่มีการผสมผสานกันในส่วน และต่างคนต่างอยู่ประกอบอาชีพไปตามถนัด คงจะเป็นเพราะว่าส่วนใหญ่ต่างพึ่งโยกย้ายเข้ามาอยู่ในเมืองตรง¹ ราษฎรส่วนหนึ่งเป็นไพร่เลขที่หนีมาจากนครศรีธรรมราช² พัทลุง ตั้งหลักแหล่งอยู่ที่ชายแดนระหว่างตรงกับนครศรีธรรมราช ตรงกับพัทลุง อันอุดมไปด้วยป่าเขา เมื่ออยู่นานเข้าก็กลายเป็นชาวเมืองตรง ตั้งหลักแหล่งจับจองที่ดินทำไร่ทำนา

ชนเผ่าพื้นเมืองที่เคยอาศัยอยู่ในเขตเมืองตรง ได้แก่ พวกเขมิง-เขนอย เรียกตนเองว่า เมนติ เมนิ หรือเมนิก ซึ่งเราเรียกว่าเงาะป่า³ อาศัยอยู่ในเขตพัทลุง-ตรง ปะเหลียนบริเวณนี้เป็นป่าใหญ่ หาเลี้ยงชีพด้วยการล่าสัตว์ และหาผลไม้ขยผลป่ารับประทาน บางทีมีของป่าเหลือก็นำมาขาย หรือแลกเปลี่ยนกับพ่อค้ามลายู และพ่อค้าจีน

ชาวน้ำ⁴ ชาวน้ำ อาศัยอยู่ตามเกาะต่าง ๆ ตามชายฝั่งตะวันตกของไทย ตั้งแต่ระนองจนสุดเขตชายแดนไทยหัวเมืองมลายู มีอาชีพในการประมง เก็บของป่า ของทะเลมาแลกเปลี่ยนอาหารและของจำเป็น เช่น ข้าว เกลือ และเสื้อผ้า แต่ก่อนชาวน้ำอาศัยอยู่ในเรือเกือบตลอดเวลา

¹สันนิษฐานว่า จะเป็นช่วงเวลาที่พระยาธิษฐานประดิษฐ์มาเป็นเจ้าเมืองตรง (พ.ศ. 2433-2444) มีการส่งเสริมทางเกษตรกรรม บุกเบิกที่ดินใหม่ การค้าขายรุ่งเรือง บ้านเมืองสงบสุขเป็นปัจจัยดึงดูดให้ประชาชนจากที่ต่าง ๆ เข้ามาทพหาหากินที่เมืองตรงมากขึ้น.

²สมัยที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มาลักเลกหัวเมืองปักษ์ใต้ ได้สำรวจพบไพร่เลขหนีมาจากหัวเมืองใกล้เคียงมาก ผลจากการลักเลกในครั้งนั้น เมืองตรงซึ่งเคยเข้าใจว่าเป็นชุมชนเล็ก ๆ เป็นบ้านป่าเมืองตอย กลับมีจำนวนไพร่เลขมากกว่าเมืองอื่น ๆ.

³ปัจจุบันไม่มีปรากฏ คงจะอพยพไปอยู่ที่อื่นแล้ว.

⁴พระยาอนุমানราชชนเรียก ชาวน้ำ.

ฉายาว่า "พวกฮิปซีทะเล" ปัจจุบันได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ตามฝั่งทะเลบ้างแล้ว และอยู่ปะปนกับคนไทยมากขึ้น

ตามพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ปรากฏว่าเมื่อ พ.ศ. 2433 ราษฎรของเมืองตรงส่วนมากเป็นคนไทย จากทะเลเบียนชายฉกรรจ์มีประมาณ พันคนถึงหมื่นเศษ¹ แต่เมื่อเทียบกับคนจีนที่อาศัยอยู่ดั้งเดิม รวมทั้งที่อพยพเข้ามาเพิ่มเติมในระยะหลัง ๆ ก็มีจำนวนไม่ต่างจากคนไทยเท่าไรนัก² อาชีพหลักของราษฎรไทยคือ ทำนา เก็บของป่าขาย ประมง

ชาวจีน เป็นราษฎรกลุ่มใหญ่ที่อาศัยอยู่ในเมืองตรงสมัยนั้น มีปริมาณมากพอ ๆ กับชาวจีนที่อาศัยอยู่ในหัวเมืองฝั่งตะวันตก สำหรับชาวจีนในเมืองตรงประกอบอาชีพทางเพาะปลูก พริกไทย เป็นส่วนใหญ่ ผิดกับชาวจีนอื่น ๆ ที่เข้ามาประกอบอาชีพ เป็นกรรมกรเหมืองแร่ดีบุกในเมืองต่าง ๆ เช่น ี่ระนอง ภูเก็ต พังงา เป็นต้น อีกประการหนึ่งที่เป็นลักษณะพิเศษของชาวจีนในเมืองตรงที่ต่างไปจากกรรมกรจีนในเมืองแร่ดีบุก คือ เป็นชาวจีนที่มีทรัพย์สินส่วนตัว อันเป็นทรัพย์สินที่ได้จากผืนแผ่นดินไทย เช่น ที่ดิน บ้าน ฯลฯ ถ้าขยันขันแข็งในการทำไร่พริกไทย ในไม่ช้าก็จะมีเงินทองเพิ่มพูน แต่กรรมกรจีนในเมืองแร่ส่วนใหญ่ยากจน และไม่ได้รับความปลอดภัยใน ชีวิตและทรัพย์สินเท่าชาวจีนในเมืองตรง³

ชาวจีนที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองตรง แยกประเภทชาวจีนได้ 2 พวก คือ พวกแรกเป็นเงินเก่า มีที่ดินและบ้านอยู่ในเมืองตรง ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองตรงแน่นอน เช่น คนจีนที่กับเที่ยงตลาดบางรัก กันตัง ส่วนอีกพวกหนึ่งเป็นกรรมกรแรงงาน ไม่มีทุนรอนอันใดที่ไ้ลงไว้ในบ้านเมือง

¹ เฒ่าเสียวกัน, หน้า 149.

² ผู้เขียนสันนิษฐานว่า จำนวนประชากร 2 เชื้อชาติมีใกล้เคียงกัน เพราะปรากฏหลักฐานใน กษช., ร.5 ก.พ. เล่มที่ 42 หน้า 210 ถึงพระยาธรรมา เจ้าเมืองตรงว่า "จำนวนคนจีนมีมากในเมืองตรง มีทั้งคนจีนที่อยู่ในบังคับของอังกฤษ และคนจีนที่อยู่ในการปกครองของไทย ให้ช่วยสอดส่องดูแลอย่าให้เกิดปัญหา เพราะจะกระทบถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างไทยกับอังกฤษได้".

³ เมืองตรงไม่ปรากฏว่ามีศูนย์บัญชาการของฮังยี ไม่เคยมีการตีพิพาท หรือการขูดรีดจากชาวจีนที่เป็นฮังยี ถ้ามีเหตุทำร้าย หรือเป็นคดีความกับชาวจีนที่เป็นฮังยี ก็เป็นกรรมสิทธิ์เกิดขึ้นในเมืองอื่น แล้วหลบหนีมาซ่อนตัวอยู่ที่เมืองตรง เมืองนี้เคยแต่เป็นที่ตั้งของศูนย์บัญชาการปราบฮังยีที่ก่อความสงบในเมืองภูเก็ต ระนอง กระบี่ ทั้งรายละเลียดในบทที่ 2.

ชาวจีนพวกหลังเป็นลูกจ้างอยู่ในไร่พริกไทย ถ้าพริกไทยราคาตก, ข้าวแพง ชาวจีนที่รับจ้างทำไร่พริกไทยไม่มีงาน ก็จะอพยพออกจากเมืองตรงไปอยู่ที่เมืองอื่น เช่น ในปี พ.ศ. 2434¹ มีชาวจีนออกจากเมืองตรงจำนวน 500 คน ในปี พ.ศ. 2435 ออกจากเมืองตรงไป 600-700 คน ซึ่งต่างไปจากกรรมกรเหมืองแร่ดีบุกที่ถูกระงับ หังงา มีจำนวนชาวจีนมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับความผันแปรของราคาดีบุก สำหรับอาชีพของชาวจีนในเมืองตรงคือ เจ้าของไร่พริกไทย² กรรมกรไร่พริกไทย ค้าขาย ไม้ฝืนทำนา

ชาวไทยมุสลิม ส่วนมากอาศัยอยู่ระหว่างเมืองปะเหลียนกับสตูล อาศัยอยู่ทั่วไปในเมืองตรง³ เช่น เมืองตรงแกวกันตัง บริเวณที่เป็นอำเภอย่านตาขาวปัจจุบัน ชาวมุสลิมในบริเวณดังกล่าวแตกต่างไปจากชาวมุสลิมในเขตเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง ถึงแม้ว่าจะมีเชื้อชาติ การแต่งกายขนบธรรมเนียมประเพณี ศาสนา และแต่งงานกันภายในหมู่ตน แต่ก็ยังพูดภาษาไทยกันได้ เป็นส่วนมากคงจะเป็นเพราะว่าเมืองตรงและสตูลอยู่ห่างจากเมืองปัตตานี ยะลา และนราธิวาส โดยมีสงขลาซึ่งเป็นไทยพุทธกั้นกลางอยู่ ดังนั้นปัญหาเกี่ยวกับชนกลุ่มน้อย หรือความแตกต่างในเรื่องศาสนาแทบจะไม่มีปัญหา ในขณะที่เมืองอื่น ๆ ทางฝั่งตะวันออกที่มีชาวมุสลิมอาศัยอยู่กลับมีปัญหาขัดแย้งในเรื่องศาสนา ในเมืองตรงที่เกิดปัญหามักจะเป็นปัญหาอาชญากรรม การปล้นของพวกโจรสลัดที่มีแหล่งซ่อนสมูอยู่บริเวณรอยต่อระหว่างปะเหลียน-ตรง-พัทลุง ปะเหลียน-สตูล ที่ก่อความเดือดร้อนให้แก่ชาวไทยมุสลิม อาชีพของชาวไทยมุสลิมได้แก่ ทำนา ทำประมง ทำไร่พริกไทย ค้าขายบ้าง เล็กน้อย

1.4.1 ศาสนาและความเชื่อถือ

ส่วนมากนับถือศาสนาพุทธ รองลงมาเป็นความเชื่อถือบรรพบุรุษ ตามลัทธิความเชื่อของจีน ส่วนใหญ่นับถือควบคู่ไปกับศาสนาพุทธด้วยซึ่งเป็นชาวจีน ส่วนชาวไทยมุสลิมในปะเหลียนนับถือศาสนาอิสลาม จากการสำรวจพบว่า วัดของพุทธศาสนาในเมืองตรง เมื่อปี พ.ศ. 2442

¹ กจช., ร. 5 ม. 53/24 พระยารัษฎานุ มีความเห็นจัดการบ้านเมือง และให้พระยารัษฎานุทำรายงานสินค้าเมืองตรง เมืองปะเหลียน, 28 มกราคม 111 - 16 พฤษภาคม 112.

² การทำไร่พริกไทยของเมืองตรงอยู่ในมือของชาวจีนทั้งสิ้น - ผู้เขียน.

³ อ่านรายละเอียดในภาคผนวก ข ปรากฏว่ามีสลียอดอยู่ทั่วไปในเมืองตรง ที่อำเภอปะเหลียนมีสลียอดมากที่สุด รองลงมาเป็นอำเภอแกวกันตัง.

มีวัด 30¹ วัด วัดเก่าแก่ที่ปรากฏชื่ออยู่ในพระราชหัตถเลขาเมื่อคราวเสด็จประพาสแหลมมลายู คือ วัดควนธานี² วัดศรีวิหาร นอกจากนี้มีวัดเรียงรายตามริมฝั่งแม่น้ำ อยู่ไม่ไกลจากควนธานี อีก 8-9 วัด และอยู่กระจัดกระจายตามอำเภออื่น แต่ไม่ได้ระบุชื่อว่าเป็นวัดอะไร³

สำหรับวัดศรีวิหาร มีสิ่งที่น่าสนใจที่ชี้ให้เห็นว่า ในสมัยโบราณมีชุมชนอยู่ที่นี้บ้าง เป็นชุมชนที่เก่าแก่มาก มีชุมชนในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังข้อสันนิษฐานของรัชกาลที่ 6 เมื่อยังเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ที่ทรงอธิบายไว้

... เวลาเช้า 5 โมงรุ่งมี ได้เสด็จไปวัดหาร ซึ่งอยู่ริมทางที่ไปท่ามะพร้าว ที่วัดนี้มีถ้ำ เล็ก ๆ อยู่ถ้ำหนึ่ง ซึ่งมีพระพุทธรูปอยู่ในนั้นมาก ผม เข้าใจว่า เดิมคงเรียกว่า⁴ถ้ำวิหาร แล้วภายหลังหัดสั้นลงมาจน เหลืออยู่แต่ "หาร" วัดนี้จึงเลยเรียกกันว่า วัดหาร ในถ้ำนี้ มีเทวรูปพิมพ์เป็นแผ่นแบน ๆ อยู่มาก มีเป็น 2 ชนิด ชนิดหนึ่งมีเป็นหม้อมาก อีกชนิดหนึ่งมี เป็นรูปเตี้ย ด้านหลังตีพิมพ์อักษรซึ่ง เข้าใจว่าเป็นเทวคฺรี แต่ผมก็ไม่ทราบแน่ เพราะอ่าน ไม่ออก มีอยู่อย่างละมาก ๆ จึงเข้าใจได้ว่าศาสนาพราหมณ์คงจะมาประดิษฐานอยู่ในแถบนี้ น่าจะเนื่องกันกับพวกที่มาตั้งเทวรูปพระนารายณ์ที่ เขาเวียง และคลองเหนือ เมืองตะกั่วป่า นั้นเอง. . .⁵

¹ จากรายงานตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลภูเก็ตของนายคิม มหามุนายกถึงพระเจ้ามอญยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่ และทรงเป็นผู้อำนวยการ การศึกษาทั่วพระราชอาณาจักร ร.ศ. 119 อ้างจาก กจช., ร. 5 ศ. 12/50 ดูรายละเอียด ในภาคผนวก ก.

² วัดควนธานี ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2429 อ้างจากกรมศาสนา วัดทั่วพระราชอาณาจักร พ.ศ. 2521 เอกสารประกอบการปฏิบัติงานทำบุญบำรุง และส่งเสริมพระพุทธศาสนา เท้าที่สำรวจ ดูปรากฏว่าวัดเก่าที่สร้างระหว่าง 2440-2475 ประมาณ 48 วัด.

³ ให้อูรายละเอียดในภาคผนวก จ.

⁴ ผม ชัดเส้นใต้โดยผู้เขียน ในพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 6 นั้น พระองค์ทรงใช้สรรพนามแทนว่า "ผม" ทำนองว่าเป็นการเขียนบันทึกประจำวันของข้าราชการคนหนึ่งของพระองค์ที่ ตามเสด็จในครั้งนั้นด้วย.

⁵ รายงานกิจการประจำปี พ.ศ. 2505, จังหวัดตรัง, หน้า 19.

มีวัด 30¹ วัด วัดเก่าแก่ที่ปรากฏชื่ออยู่ในพระราชหัตถเลขาฯ เมื่อคราวเสด็จประพาสแหลมมลายู คือ วัดควนธานี² วัดศิริวิหาร นอกจากนี้มีวัดเรียงรายตามริมฝั่งแม่น้ำ อยู่ไม่ไกลจากควนธานี อีก 8-9 วัน และอยู่กระจัดกระจายตามอำเภออื่น แต่ไม่ได้ระบุชื่อว่าเป็นวัดอะไร³

สำหรับวัดศิริวิหาร มีสิ่งที่น่าสนใจที่ชี้ให้เห็นว่า ในสมัยโบราณมีชุมชนอยู่ที่นี้บ้าง เป็นชุมชนที่เก่าแก่มาก มีชุมชนในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังข้อสันนิษฐานของรัชกาลที่ 6 เมื่อยังเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ที่ทรงอธิบายไว้

. . . เวลาเช้า 5 โมงวันนี้ ได้เสด็จไปวัดทหาร ซึ่งอยู่ริมทางที่ไปท่ามะพร้าว ที่วัดนี้มีถ้ำ เล็ก ๆ อยู่ถ้ำหนึ่ง ซึ่งมีพระพุทธรูปอยู่ในนั้นมาก ผม เข้าใจว่า เดิมคงเรียกว่า⁴ ถ้ำวิหาร แล้วภายหลังตัดสั้นลงมาจนเหลืออยู่แต่ "ทหาร" วัดที่นี้จึงเลยเรียกกันว่า วัดทหาร ในถ้ำนี้มี เทวรูปพิมพ์เป็นแผ่นแบน ๆ อยู่มาก มีเป็น 2 ชนิด ชนิดหนึ่งมีเป็นหม้อมาก อีกชนิดหนึ่งมี เป็นรูปเดี่ยว ด้านหลังศิริมพัทธ์ษรซึ่งเข้าใจว่าเป็นเทวครี แต่ผมก็ไม่ทราบแน่ เพราะอ่าน ไม่ออก มีอยู่อย่างละมาก ๆ จึงเข้าใจได้ว่าศาสนาพราหมณ์คงจะมาประดิษฐานอยู่ในแถบนี้ น่าจะ เนื่องกันกับพวกที่มาตั้งเทวรูปพระนารายณ์ที่เขาเวียง และคลองเหนือ เมืองตะกั่วป่า นั้นเอง. . .⁵

¹ จากรายงานตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลภูเก็ตของนายตี มหานุนายกถึงพระเจ้า้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่ และทรงเป็นผู้อำนวยการ การศึกษาทั่วพระราชอาณาจักร ร.ศ. 119 อ้างจาก กจช., ร. 5 ศ. 12/50 ดูรายละเอียด ในภาคผนวก ก.

² วัดควนธานี ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2429 อ้างจากกรมศาสนา: วัดทั่วพระราชอาณาจักร พ.ศ. 2521 เอกสารประกอบการปฏิบัติงานทำนุบำรุง และส่งเสริมพระพุทธศาสนา เพื่อที่สำรวจ ดูปรากฏว่าวัดเก่าที่สร้างระหว่าง 2440-2475 ประมาณ 48 วัด.

³ ให้อูรายละเอียดในภาคผนวก จ.

⁴ ผม ชิดเส้นใต้โดยผู้เขียน ในพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 6 นั้น พระองค์ทรงใช้สรรพนามแทนว่า "ผม" ทำนองว่าเป็นการเขียนบันทึกประจำวันของข้าราชการคนหนึ่งของพระองค์ที่ ตามเสด็จในครั้งนั้นด้วย.

⁵ รายงานกิจการประจำปี พ.ศ. 2505, จังหวัดตรัง, หน้า 19.

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่วัดนี้สะท้อนให้เห็นอีกแง่หนึ่งว่า ความเชื่อของไทยพุทธตอนนั้นได้ควบคู่ไปกับการนับถือพราหมณ์ด้วย ดังปรากฏว่าเมืองตรังมีครอบครัวของพราหมณ์อยู่หลายครอบครัว ทำหน้าที่ในการร่วมพิธีต่าง ๆ ของเมืองตรังมาตลอด ปัจจุบันยังเหลือพราหมณ์อีก 2-3 คน¹

ส่วนวัดอื่น ๆ ไม่ปรากฏรายละเอียด และเมืองศรีนครินทรนัย สันนิษฐานว่าแต่เดิมเมืองศรีนครินทรนัยมีคนมาอาศัยอยู่ไม่มาก เพิ่งจะพัฒนาเป็นชุมชนใหญ่ เจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ มีชุมชนหนาแน่นขึ้นเมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 มีการตั้งหลักฐานบ้านเรือนอย่างแน่นนอน ไม่อยู่ชักร้างชักราวเหมือนแต่ก่อน ถึงกระนั้นวัดก็ยังมีจำนวนไม่มาก แต่มีศาลเจ้าจีนเพิ่มขึ้น เป็นศาลเจ้าประจำภาษาของชาวจีนในเมืองตรัง ที่สำคัญมี 4-5 แห่ง เช่นศาลเจ้ากวนอิม ศาลเจ้าจีนแต่จิว ศาลเจ้าจีนยกเทียน ศาลเจ้าจีนกวางตุ้ง เป็นต้น ซึ่งศาลเจ้าเหล่านี้มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมคล้ายคลึงกับศาลเจ้าจีนที่ป็นัง²

ถึงแม้ว่าจะมีศาลเจ้าจีนหลายแห่ง ก็มิได้หมายความว่าจะมีเฉพาะชาวจีนที่นับถือเท่านั้นที่สำรวจเป็นการนับถือทั้งชาวไทยพุทธ ชาวจีนพุทธ ควบคู่กับการกราบไหว้บรรพบุรุษที่ศาลเจ้าจีนด้วย ในศาลเจ้าก็มีพระพุทธรูปแบบนิกายมหายานเช่นกัน เป็นลักษณะหนึ่งของราษฎรในหัวเมืองฝั่งตะวันตกที่มีความเชื่อ และนับถือศาสนาพุทธผสมผสานกันดังกล่าว เหมือนกับราษฎรที่เป็นลูกจีน ไทย เลือดผสม ราษฎรไทยแท้ที่เมืองตรังมีน้อย การสร้างวัดจึงมีไม่มากเท่าเมืองอื่น เช่น พัทลุง สงขลา นครศรีธรรมราช เป็นต้น ทั้งที่อยู่ติดกัน ไปมาหาสู่สะดวก

¹จากการสัมภาษณ์ และเอกสารรายงานกิจการของจังหวัดตรัง ทำให้ทราบว่าพราหมณ์ที่อยู่ในจังหวัดตรังส่วนหนึ่งอพยพมาจากสงขลา พัทลุง เมื่อประมาณ 150 ปีมาแล้ว. . . อังจากบทความเรื่อง "พราหมณ์ในเมืองตรัง" โดยพราหมณ์เขียด ในเอกสารรายงานกิจการของจังหวัดตรัง พ.ศ. 2508.

²จากการสำรวจและสัมภาษณ์คนจีนที่ป็นัง ดูรายละเอียดในภาคผนวก ฉ.

ก่อน พ.ศ. 2440 การศึกษาของเมืองตรังไม่ปรากฏรูปแบบอะไรออกมาเด่นชัด จากคำรายงานของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ที่รายงานสภาพของเมืองตรัง เมื่อ พ.ศ. 2434 ได้รายงานไว้ว่า การศึกษายังไม่ก้าวหน้า มีวัดน้อย ประชากรน้อย และอยู่กระจัดกระจาย หลังจากที่ได้ย้ายเมืองมาอยู่ที่กนดัง เมืองตรังมีการติดต่อกับจีนมากขึ้น จึงมีลูกหลานชาวเมืองตรังส่วนมาก

เป็นลูกครึ่งไทยจีนออกไปศึกษาที่จีนมาก จากที่เคยศึกษาบ้างเล็กน้อยในวัด หรือถ้าต้องการศึกษาสูงขึ้นก็ไปขอเรียนที่เมืองนครศรีธรรมราช ส่วนการศึกษาชั้นสูงในทางโลก ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเรียนอะไรที่ไหน เมื่อสมัยพระยารัษฎานุประดิษฐ์ เป็นเจ้าเมืองได้หลายปีแล้ว จึงมีโรงเรียนจีนที่ทับเที่ยง และมีการส่งลูกหลานไปเรียนที่จีน¹ ดังที่กล่าวมาแล้ว

1.4.4 ขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น

ขนบธรรมเนียมประเพณีของเมืองตรังตามหลักฐานที่ปรากฏ และยึดถือมาจนถึงปัจจุบัน ส่วนหนึ่งโน้มเอียงไปทางจีนมาก เนื่องจากราษฎรในเมืองนี้มีเชื้อสายทางจีนมาก ซึ่งคนจีนได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งตั้งมีหลักฐานปรากฏเด่นชัดมาร่วม 100 ปีเศษแล้ว² อีกส่วนหนึ่งที่เป็นชาวไทยอิสลาม ยังถือขนบธรรมเนียมประเพณีตามลัทธิศาสนาอิสลาม แต่ก็ไม่เคร่งครัดเท่าจังหวัดอื่น³ ส่วนประเพณีที่ขึ้นหน้าขึ้นตา และนับว่าสำคัญสำหรับเมืองนี้คือ ประเพณีการแข่งขันเรือเทียว เป็นประเพณีเก่าแก่ของท้องถิ่นเมืองตรัง แต่ได้ยกเลิกไปเมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

¹ เท่าที่สำรวจและสัมภาษณ์จากราษฎรที่อายุ 50 ปีขึ้นไป จำนวน 10 คน เล่าให้ฟังว่า เขาเหล่านั้นได้ไปศึกษาที่จีนตั้งแต่ยังเล็ก ๆ จากการสัมภาษณ์บุคคลเหล่านี้ สามารถพูดภาษาอังกฤษได้คล่อง ลูกหลานที่ไปศึกษาที่จีนในระยะแวกส่วนใหญ่จะเป็นลูกหลานของตระกูล ณ ระนอง (ทั้งผู้หญิงและผู้ชาย) ลูกหลานของผู้นำทางการปกครองท้องถิ่น ลูกหลานของพ่อค้าในเมืองตรัง ส่วนราษฎรทั่ว ๆ ไปที่ทำงาน ทำไร่พริกไทย ประมง ยังคงศึกษาอยู่กับบ้าน ตามวัด ตามสมาคมจีน ลูกหลานเหล่านี้ปัจจุบันได้ทำงานในหน้าที่สำคัญของบ้านเมืองตรังเป็นส่วนใหญ่ ๆ.

ตั้งแต่ พ.ศ. 2420 ปรากฏในหลักฐานรายงานของราชการของข้าหลวงฝั่งตะวันตก ที่รายงานมาว่า เมืองตรังมีชาวจีนอาศัยอยู่มาก.

³ ได้แก่ เมืองสตูล เมืองปัตตานี เป็นต้น ในช่วงเวลาและขอบเขตที่วิจัย ชาวไทยอิสลามมีอยู่น้อย เฉพาะในเขตอำเภอปะเหลียนเท่านั้น.

ส่วนขนบธรรมเนียมประเพณีอื่น ๆ เช่น การบาช การทอดกรฐิน ทอดผ้าป่า ก็มีเช่นเดียวกับท้องที่เมืองอื่น ๆ แต่ไม่ค่อยจะทำให้ขึ้นหน้าขึ้นตาเหมือน เช่นงานสมรส และงานศพ ซึ่งประเพณีดังกล่าวจะมีลักษณะของไทยพุทธและจีนผสมกัน การจัดงานมักจะทำกันเป็นงานใหญ่ ล้น เปลืองรายจ่ายมากมาย และใช้เวลาจัดงานหลายวัน คงจะได้รับอิทธิพลทางพิธีกรรมของจีน ประกอบกับความมั่นคงทางเศรษฐกิจของประชาชนส่วนใหญ่ด้วย ลักษณะการจัดงานสมรส ประเพณีการทำศพของเมืองตรัง มีเอกลักษณ์เฉพาะตน ดังนี้คือ

ประเพณีการสมรส มีการจัดงานใหญ่โต และบอกแขกมาร่วมเลี้ยงรับประทานอาหารเป็นจำนวนมาก มีการแห่เจ้าสาว¹ เจ้าบ่าวไปรอบตลาดโดยขบวนรถยนต์ มีผ้าแดงคาดที่หน้ารถ งานมีพิธี เป็นงานสำคัญงานหนึ่งที่เจ้าภาพต้องใช้จ่ายเงินในการเลี้ยงดูแขก หรือเป็นจำนวนมาก

ประเพณีการทำศพ เมื่อมีผู้ใดตาย นิยมทำประกาศโศกนาฏิกไว้ในที่เปิดเผย โดยใช้วิธีปักประกาศเป็นกระดาษโปสเตอร์ บางทีก็เป็นแผ่นปลิวชนิดแผ่นใหญ่ ปิดประกาศไปตามร้านกาแฟ ร้านอาหาร สี่แยกของถนนในเขตชุมชน ไม่นิยมออกบัตรเชิญเจาะจงถึงตัวบุคคล เมื่อผู้ใดพบประกาศ หรือข่าวก็บอกกันต่อ ๆ ไป เมื่อถึงวันงานศพจะมีพรรคพวกเพื่อนฝูง หรือญาติพี่น้องไปร่วมในงานอย่างคับคั่ง ถือว่างานดี เป็นงานสำคัญยิ่ง เจ้าภาพจะตั้งศพไว้หลาย ๆ วัน เมื่อถึงวันจะนำไปเผา หรือฝัง จะมีพิธีการห่มศพไปยังวัด หรือสุสาน โดยมีขบวนแห่ไปส่งศพเป็นจำนวนมาก

จากสภาพทั่วไปของเมืองตรังข้างต้นจะเห็นได้ว่า เมืองตรังมีสภาพทางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ และสังคมที่เอื้อต่อการสร้างฐานะและความสำคัญให้แก่เมืองตรังในช่วงเวลานี้ ซึ่งจะได้ทำการวิเคราะห์ต่อไปในบทที่ 2

2. ประวัติความเป็นมาของ เมืองตรัง

การศึกษาประวัติความเป็นมาของเมืองตรังในช่วงนี้แบ่งได้เป็น 2ระยะตามที่ตั้งของเมืองตรัง คือ

- 2.1 สมัยเมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลควนธานี² พ.ศ. 2352 - 2336
- 2.2 สมัยเมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลกันตัง³ 2436- 2440

¹ ส่วนใหญ่แต่งตัวเจ้าสาว เจ้าบ่าวแบบจีน และบางครั้งแบบสากลนิยม.

² ปัจจุบัน ควนธานี เป็นตำบลหนึ่งในเขตอำเภอกันตัง

³ ปัจจุบัน กันตัง เป็นชื่อตำบลและอำเภอหนึ่งในจังหวัดตรัง

2.1 สมัยเมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลควนธานี พ.ศ. 2352 - 2438

ประวัติความเป็นมาของเมืองตรังในก่อน พ.ศ. 2352 นั้น ยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด¹ เมืองตรังเพิ่งจะปรากฏในเอกสารทางราชการเมื่อปี พ.ศ. 2352 ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ เมื่อคราวที่พม่ายกทัพมาตีเมืองกลาง และไทยได้ยกทัพไปตั้งรับที่เมืองตรัง

หลักฐานที่เน้นเด่นชัดว่าตำบลควนธานีเคยเป็นที่ตั้งของเมืองตรัง จุดแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ หลักเมืองที่ควนธานี ซากกำแพงเมืองเก่า ซากเรือสำเภากว่าที่ยังปรากฏชิ้นส่วนอยู่ในลำคลองเล็ก ๆ ที่เป็นสาขาย่อยทางแม่น้ำตรัง² ในเขตตำบลควนธานี และจากหลักฐานที่เป็นเอกสารสมัยรัชกาลที่ 5 คือ พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อ พ.ศ. 2433 ได้ระบุไว้ชัดเจนว่า เมืองตรังมีศูนย์กลางของเมือง และปรากฏในชุมชนเมืองตรังแน่ชัดตั้งแต่สมัย พ.ศ. 2354 โดยอิงหลักฐานท้องถิ่นข้างเดียว คือหลักฐานจากทำเนียบเมืองนครศรีธรรมราช แต่ก็ได้หมายความว่าเมืองตรังเพิ่งจะรวมเป็นชุมชนครั้งแรกที่นี่ หรือเมืองตรังเคยเป็นเมืองเก่าแก่รุ่งเรืองมานาน แต่เป็นเพียงหลักฐานที่ยืนยันว่า เมื่อ พ.ศ. 2354 ที่ตำบลควนธานีมีท่าทำการของเมืองตรังเกิดขึ้นแล้ว และชื่อเจ้าเมืองตรังที่ปรากฏในทำเนียบกรมการเมืองตรังของเก่า เป็นชื่อแรก คือ พระอุไทยราชธานี (ม่วง) ซึ่งเป็นผู้สร้างหลักเมืองขึ้นที่ตำบลควนธานี

การสร้างหลักเมืองของเมืองตรัง เมื่อ พ.ศ. 2354 นี้ เป็นเรื่องน่าคิดว่า เมืองตรังที่ตำบลควนธานีเพิ่งจะสร้างในครั้งนั้น หรือว่าเคยมีเป็นเมืองมาก่อน แล้วมาสร้างหลักเมืองขึ้นภายหลัง ถ้าเคยเป็นเมืองมาก่อน ทำไมจะต้องมาสร้างหลักเมืองขึ้นอีก เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์ดูก็พบว่า ก่อน พ.ศ. 2354 เคยปรากฏชื่อของกวีคนสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 2 ชื่อ พระยาตรัง (สีโหน) ซึ่งเป็นผู้นิพนธ์เรื่องนิราศพระยาตรัง ตามรอยดินนามของกวีผู้นี้ น่าจะเกี่ยวข้องกับการเป็นเจ้าเมืองตรังอยู่บ้าง ถ้าเป็นเจ้าเมืองตรังจริง ก็ควรจะเป็นเมืองตรังที่ควนธานี เพราะกวีผู้นี้มีชื่อเสียงและผลงานปรากฏตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 2 คือ พ.ศ. 2352 ห่างจากสมัยที่พระอุไทยราชธานีเป็นเจ้าเมืองเพียง 2-3 ปี ถ้าเป็นเช่นนั้นจริง แสดงว่าที่ตั้งของเมืองตรังสมัยพระยาตรัง (สีโหน) จะต้องตั้งอยู่ที่ตำบลควนธานีมาก่อนแล้ว แต่มิได้จัดการปกครองให้เป็นกิจลักษณะ เมื่อพระอุไทยราชธานีเป็นเจ้าเมืองตรัง จึงทำการเสด็จตามหน่งกรมการเมือง และจัดการตั้งหลักเมืองให้ถูกต้องตามหลักการปกครองในรูปแบบแผนของบ้านเมือง

พระอุไทยราชธานี (ม่วง ๗ นคร) เป็นบุตรของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ๗ นคร) ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หัวเมืองฝั่งตะวันตกหลายเมืองอยู่ภายใต้การปกครอง

¹ ศึกษารวบรวมเรื่องเกี่ยวกับเรื่องนี้ในทำเนียบเมืองนครศรีธรรมราช ใน ตรี อมาตยกุล

และคณะ รวบรวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (พระนคร โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์ 2502) หน้า 122

² จากการสำรวจพื้นที่และสัมภาษณ์ครูสว่าง รักศรีศรี บ้านควนธานี 27 พฤษภาคม 2524.

ของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมาก่อน ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 2 เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ได้ตั้งหลวงอุไทยราชธานี กรมการเมืองนครศรีธรรมราชให้ออกมาเป็นเจ้าเมืองตรัง ดังปรากฏชื่อในทำเนียบกรมการเมืองตรังเก่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2355 หลังจากที่เมืองถลางได้ถูกพม่าตีแตกไปแล้ว 3 ปี ทางกรุงเทพฯ ได้สั่งให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกวาดขันดูแลเมืองตรัง ซึ่งเคยเป็นฐานทัพเรือพม่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2352 ให้มีการเตรียมพร้อมรับศึกพม่าอยู่ตลอดเวลา ซึ่งตอนนั้นแบบแผนการปกครองของเมืองตรังคงจะยังไม่เรียบร้อย หรือยังไม่มียระบบที่แน่นอน ดังนั้น เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) และพระยาปลัดเมืองไทร (แสง ณ นคร) ซึ่งเป็นบิดา และพี่ชายของพระยาอุไทยราชธานี ได้มาที่เมืองตรังเพื่อสำรวจดูความเรียบร้อย และการเตรียมพร้อมดังกล่าว ปรากฏว่ามีจุดบกพร่องหลายด้าน เช่น การงานของราชการล่าช้า และงานการปกครองกระจายไม่ทั่วถึง เป็นต้น จึงทำการจัดระบบใหม่ แก้ไขปัญหาต่าง ๆ เพื่อให้เมืองตรังอยู่ในภาวะที่เตรียมพร้อม เช่น จัดการปกครองเมืองตรัง โดยจัดตำแหน่งหน้าที่ หาบุคคลที่เหมาะสมมาเป็นผู้นำประจำตำบลนั้น ๆ จัดระเบียบการปกครองระดับท้องถิ่นเสียใหม่ ให้เหมาะสมตามสภาพความเป็นอยู่ เชื้อชาติ ศาสนา และความเชื่อถือ คือ จัดตั้งกรมการฝ่ายไทยพุทธ, กรมการฝ่ายไทยอิสลาม โดยกรมการทั้งสองฝ่าย จะทำหน้าที่ดูแลปกครอง โดยแบ่งชุมชนออกตามความเหมาะสม กล่าวคือ ชุมชนคนไทยที่อยู่บนบกพวกนี้จะนับถือศาสนาพุทธ และมีอาชีพทำนาเป็นส่วนใหญ่ ส่วนพวกชาวไทยที่นับถือศาสนาอิสลาม จะตั้งชุมชนอยู่แถบปากแม่น้ำ และตามเกาะต่าง ๆ หน้าเมืองตรัง มีอาชีพทำการประมง เผาถ่าน¹ รวมชุมชนในขณะนั้นได้ทั้งหมด 18 ตำบล

หลังจากพระยาอุไทยราชธานีทำนุบำรุงปกครองเมืองตรังใหม่แล้ว เมืองตรังก็ได้เป็นเมืองหน้าด่าน เมืองท่าของนครศรีธรรมราชมาตลอด มีเจ้าเมืองปกครองเมืองตรังต่อมาอีก 4 ท่าน จนถึง พ.ศ. 2418 หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกมีข้าหลวงใหญ่มาปกครองอีกชั้นหนึ่ง รองจากศูนย์กลางการปกครองที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่ พ.ศ. 2418-2425 มีข้าหลวงใหญ่มาประจำที่

¹ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 4 ราคาดีบุกสูงขึ้น มีราษฎรชาวไทยบางกลุ่มหันไปประกอบอาชีพร่อนแร่ดีบุกในเมืองข้างเคียง ไม่นิยมทำนา ปรากฏว่าราษฎรไทยอิสลามกลับหันมาทำนา และทำไร่พริกไทยมากขึ้น ไม่นิยมเร่ร่อนหาปลา หรือหาสินค้าจากป่าตามเกาะหรือชายทะเลดังเช่นเดิม สัมภาษณ์คุณสมพงษ์ รอดเข็ม และชาวบ้านในเขตอำเภอลำเลียง จังหวัดตรัง 30 พฤษภาคม 2524.

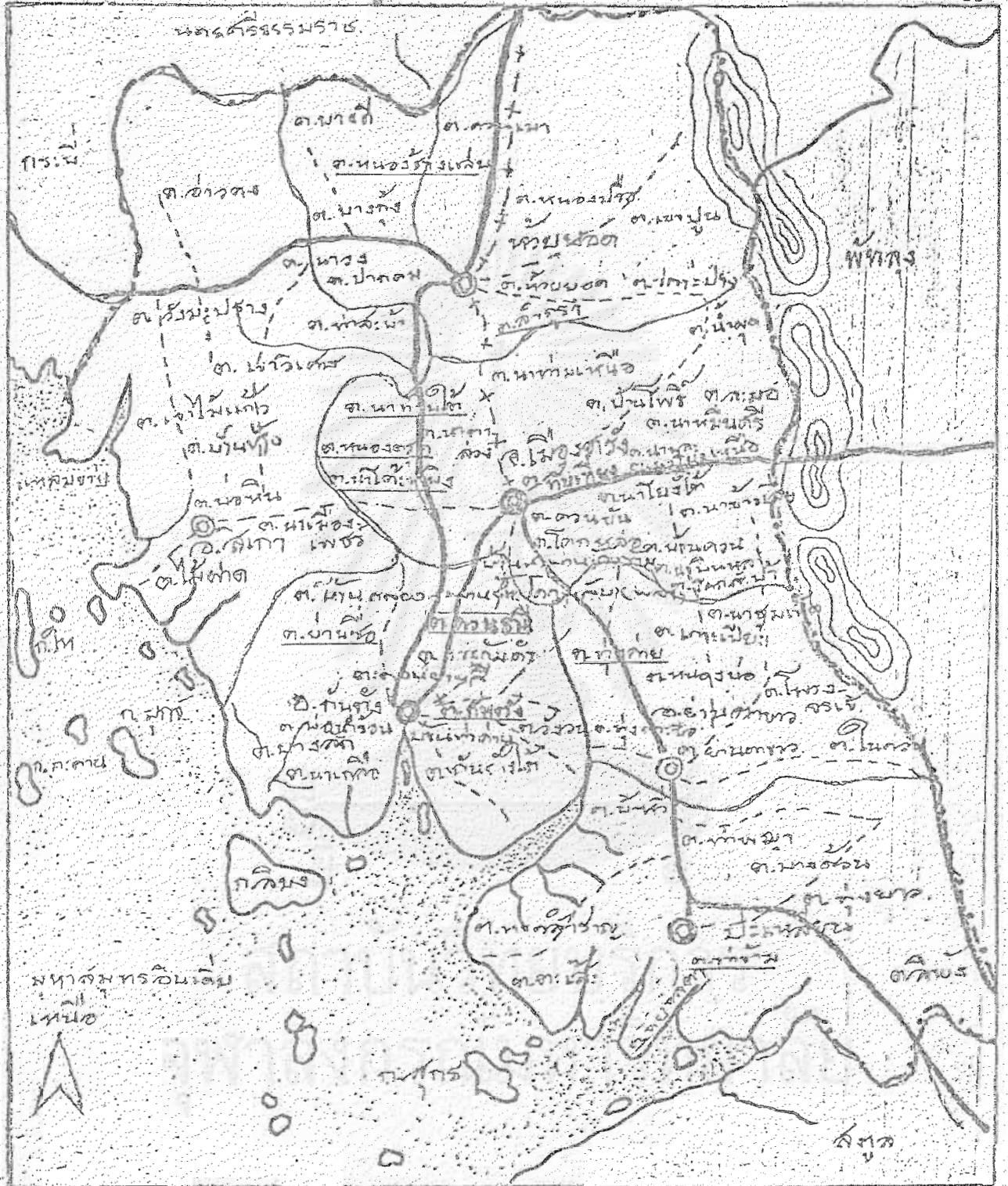
เมืองตรัง และทำหน้าที่เป็นเจ้าเมืองตรังด้วย คือ พระยามนตรีสุริยวงศ์ และพระอมรรวิไลยศรเดช หลังจากปี พ.ศ. 2425 แล้ว ข้าหลวงใหญ่ได้กลับไปประจำอยู่ที่เมืองภูเก็ตดังเดิม

พ.ศ. 2418 เมืองตรังได้ออนไปขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง ต่อมาเมื่ออังกฤษได้ เกาะปีนัง พม่า เป็นรัฐอาณานิคม และมีท่าว่าจะแผ่อำนาจเข้ามาในหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทย ทางกรุงเทพฯ จึงไ้รวมเมืองภูเก็ต เมืองกระบี่ เมืองตรัง เมืองพังงา เมืองตะกั่วป่า และเมืองระนอง เข้าเป็นหัวเมืองชายฝั่งตะวันตก โดยตั้งข้าหลวงออกมาปกครองอยู่ที่เมืองภูเก็ต ในตอนนั้น อังกฤษได้จัดการทำนุบำรุง เกาะปีนัง และ เกาะสิงคโปร์ ให้เป็นเมืองท่า ซึ่งเมืองท่าดังกล่าวอยู่ไม่ห่างจากหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย ประกอบกับทางแหลมมลายู เริ่มตื่นตัวเกี่ยวกับการทำเหมืองแร่ ดีบุก ราคาดีบุกสูงขึ้น ทำให้หัวเมืองฝั่งตะวันตกซึ่งมีแร่ดีบุกมาก และตั้งอยู่ในระหว่างรัฐในอาณานิคมของอังกฤษกลายเป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญทางการค้ากับต่างประเทศ หัวเมืองที่อยู่ในฐานะล่อแหลมต่ออันตรายอันจะเกิดจากภัยของจักรวรรดินิยม ในช่วงเวลานี้ทางกรุงเทพฯ ได้ให้ความสนใจในหัวเมืองแถบนี้มาก ใน พ.ศ. 2421 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ อดีตผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ 5 มองเห็นความสำคัญดังกล่าวนี้ จึงได้ออกมาที่ทำการเมืองตรัง และดูแลความมั่นคงข้างหัวเมืองแถบนี้ด้วย ท่านตั้งใจที่จะมาบำรุงเมืองตรังให้ได้มาตรฐานไม่แพ้รัฐในอาณานิคมของอังกฤษ เช่น ปีนัง สิงคโปร์ แต่การบำรุงเมืองตรังในครั้งนั้นไม่ทันได้จัดการอะไรมากนักก็ล้มเลิกไป เพราะสาเหตุหลายประการ ดังรายละเอียดในบทที่ 3

ในปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาที่เมืองตรัง ทรงเห็นสภาพของเมืองถูกปล่อยให้ชำรุดทรุดโทรมมาก อีกทั้งด้านการปกครองไม่เข้มแข็ง โจรผู้ร้ายชุมชุม จึงทรงมีพระราชปรารภว่า เมืองตรังถ้าจัดการทำนุบำรุงให้ดีจะเป็นเมืองที่มีประโยชน์มาก เพราะมีที่ดินอุดมสมบูรณ์ ควรแก้การเพาะปลูก ดังนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาตรังคภูมาภิบาล (เอี่ยม ฌ นคร) ผู้ว่าราชการเมืองตรังเป็นพระยาบริรักษ์ภูเบศร์ ให้ย้ายไปรับราชการที่เมืองนครศรีธรรมราชดังเดิม ส่วนตำแหน่งเจ้าเมืองตรัง โปรดฯ ให้พระยาวิชฌานูประดิษฐ์มิตรภักดี (คอซิมบี๊ ฌ ระนอง) เจ้าเมืองกระบี่มาดำรงตำแหน่งแทน ในปี พ.ศ. 2433 ต่อมาปี พ.ศ. 2434 ได้ยุบเมืองปะเหลียนมาเป็นอำเภอหนึ่งของเมืองตรัง พระยาวิชฌานูประดิษฐ์ได้ย้ายที่ตั้งของเมืองออกมาอยู่ที่ตำบลกันตัง เพื่อให้สะดวก และเหมาะสมกับการเป็นเมืองท่า ดังนั้นที่ตั้งของเมืองตรังจึงย้ายออกมาไกลชายฝั่งทะเลมากขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2436

รายชื่อเจ้าเมืองตรังตั้งแต่ครั้งตั้งเมืองที่ควนธานี มีดังนี้

1. พระยาอุไทยราชธานี (ม่วง ฌ นคร) บุตรพระยานครศรีธรรมราช (พิณ)

ภาพที่ 2 แผนที่แสดงตำบล หมู่บ้าน และแหล่งชุมชนดั้งเดิมของเมืองกรุง
เมื่อปี พ.ศ. 2440

ที่มา: หอสมุดดำรงราชานุภาพ ทำเนียบท้องที่ ร.ศ. 121 หน้า 1-8 ทำเนียบท้องที่ ร.ศ.

พ.ศ. 2354-2355

2. พระยาตรังคณาแซก (สิงห์) บุตรพระยาตรัง (ศรีโหน) ไม่ทราบปีที่ปกครอง
3. พระยาตรังวิศยานุรักษ์พิทักษ์รัฐสีมา หรือพระยาตรังค์ (ทองปาน) ไม่ทราบปีที่ปกครอง
4. พระศิริธรรม (ปั่น) เดิมเป็นปลัดเมืองตรัง ไม่ทราบปีที่ปกครอง
5. พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ขึ้น บุนนาค) ข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตก-พ.ศ. 2418-2422 และ พ.ศ. 2423-2425
6. พระอมรวิไลสรเดช (โต บุนนาค) เจ้ากรมกองทหารปืนใหญ่ และรักษาการเป็นข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตกด้วย พ.ศ. 2422-2423
7. พระยาตรังสุจริต (คอซิมก้อง ณ ระนอง) เจ้าเมืองระนอง และเจ้าเมืองตรัง พ.ศ. 2425-2427
8. พระยานุรักษ์โยธา (กลั่น) ข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2428-2430¹
9. พระสุรินทรามาตย์ (พลอย พลอยแก้ว) ข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2430-2431
10. พระยาตรังคฤมาภิบาล (เชี่ยม ณ นคร) บุตรพระยานครศรีธรรมราช พ.ศ. 2431-2433
11. พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) พ.ศ. 2433-2436

2.2 สมัยเมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลกันตัง พ.ศ. 2436-2440

เมื่อได้ย้ายที่ตั้งของเมืองมาอยู่ที่ตำบลกันตัง พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้ทำการพัฒนาเมืองตรังให้เหมาะสมกับเป็นเมืองท่าสำคัญทางฝั่งตะวันตก เมืองเกษตรกรรม เมืองศูนย์กลางคมนาคมสำคัญที่สุด โดยเชื่อมเส้นทางจากฝั่งตะวันตกไปยังฝั่งตะวันออกให้เดินทางไปได้สะดวกกว่าเดิม อีกทั้งจัดตั้งสถานที่ราชการต่าง ๆ ดังรายละเอียดเกี่ยวกับการพัฒนาเมืองตรังในบทที่ 4

¹ระหว่างปี พ.ศ. 2425-2430 มีข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตกมาประจำการ 2 คน คือ พระอนุรักษ์โยธา (กลั่น) รักษาราชการตั้งแต่ พ.ศ. 2425-2427 พระยารัตนโกษา รักษาการ พ.ศ. 2427-2428 ต่อมาพระอนุรักษ์โยธา (กลั่น) เป็นข้าหลวงอีก พ.ศ. 2428-2430 .

ต่อมา พ.ศ. 2437 มีการจัดตั้งระบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้น เมืองตรังถูกจัดเป็นเมือง
หนึ่งของมณฑลภูเก็ต พระยารัชฎาฯ ได้ทำนุบำรุงเมืองตรังอยู่ 11 ปี จึงย้ายไปดำรงตำแหน่ง
สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต เมืองตรังได้ตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลกันตังมาจนถึง พ.ศ. 2459 ในสมัย
รัชกาลที่ 6 โดยมีผู้ว่าราชการเมืองดังนี้

1. พระยารัชฎานุประดิษฐ์มิกศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) พ.ศ. 2436-2445
2. พระยาเสถียรภักดิ์ฤทธิ (ถนอม บุญเกิด) พ.ศ. 2444-2448
3. พระสกลสถานพิทักษ์ (คอบุเชียด ณ ระนอง) พ.ศ. 2448-2454
4. พระยาอุตรกิจพิจารณ์ (สุด) พ.ศ. 2454-2456
5. พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เขม วัฒนตสิงห์) พ.ศ. 2456-2457
6. พระยารัชฎานุประดิษฐ์ (สิน เทพหัสดินทร) พ.ศ. 2457-2459

อย่างไรก็ดีในที่นี้จะศึกษาถึงเฉพาะปี พ.ศ. 2440 เท่านั้น

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของเมืองตรัง จะเห็นได้ว่าเมืองตรังมีฐานะและความ
สำคัญอยู่ 2 ระยะ คือ ระยะที่ตำบลควนธานี และระยะที่ตั้งเมืองอยู่ที่กันตังซึ่งจะศึกษารายละเอียด
ในบทที่ 3 และ บทที่ 4 ตามลำดับ

ปัจจัยที่ส่งเสริมฐานะและความสำคัญของเมืองตรัง พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2440

ตั้งแต่ต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352) เมืองตรังได้ปรากฏฐานะและความสำคัญของตนเองออกมาหลายฐานะ เช่น ฐานะเมืองหน้าด่าน เมืองท่าค้าขาย เป็นต้น ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองตรังได้เพิ่มฐานะและความสำคัญขึ้นอีกหลายประการ คือ เป็นศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตก เป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นแบบอย่างของเมืองข้างเคียงในการทำนุบำรุงด้านต่าง ๆ ตามแบบแผนของรัฐบาลสหราชอาณาจักร (Straits Settlements)¹ และเป็นเมืองศูนย์กลางการคมนาคม ฐานะและความสำคัญของเมืองตรังได้ปรากฏเด่นชัดขึ้นมามากในระหว่างพ.ศ. 2352 ถึง พ.ศ. 2440 ซึ่งเป็นช่วงที่อยู่ในขอบเขตของกาวัววิจัย เพราะมีปัจจัยเกื้อหนุนหลายประการ ซึ่งมีทั้งปัจจัยภายในประเทศ ปัจจัยภายนอกประเทศ ทำให้เกิดเหตุการณ์และปัญหาที่เสริมให้เมืองตรังต้องเข้ามามีบทบาทสำคัญในท้องถิ่นนั้นเพิ่มขึ้นชั่วคราวหนึ่ง แล้วค่อยจางหายไป ปัจจัยต่าง ๆ ที่มาส่งเสริมฐานะและความสำคัญของเมืองคือ

2.1 ปัจจัยภายในประเทศ แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะคือ ปัจจัยที่เกิดจากธรรมชาติเป็นสภาพทางภูมิศาสตร์ของเมืองตรัง และปัจจัยที่มาจาก การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง ความมั่นคงของอาณาจักรและทางเศรษฐกิจ ซึ่งสามารถแบ่งย่อยเป็นปัจจัยภายในด้านต่าง ๆ คือ

2.1.1 ปัจจัยจากสภาพภูมิศาสตร์ ได้แก่ ทิวเขาธรรมชาติต่าง ๆ สภาพภูมิประเทศภูมิอากาศที่ทำให้มีพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะกับการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจบางชนิด เช่น พริกไทย จันทน์เทศ ข้าว ผลไม้ พืชผักสวนครัว เป็นต้น ลักษณะภูมิประเทศที่ช่วยให้การเดินทางจากดินแดนฝั่งตะวันตกไปยังฝั่งตะวันออกได้สะดวกกว่าเมืองอื่น ๆ คือ เส้นทางจากเมืองตรังไปเมืองนครศรี-

¹ ใน พ.ศ. 2369 อังกฤษเข้ามาปกครองเมืองท่าการค้าที่สำคัญในแหลมมลายูได้ถึง 3 แห่ง คือ ปีนัง มะละกา และสิงคโปร์ ด้วยวิธีการต่าง ๆ เมืองทั้งสามรวมเรียกว่า "เสตรท แชนท์ เบลินด์" ขึ้นตรงต่อผู้สำเร็จราชการประจำอินเดีย. . . อ้างจาก W.S. Morgan, The Story of Malaya (Singapore; Malaya Publishing House Ltd., 1956), p. 63.

ธรรมราช เมืองพิทลุง ในขณะที่เดียวกัน ยังมีชายฝั่งทะเลเป็นอ่าว แลลมเกาะแก่งที่เข้าอำนวยความสะดวกให้
เหมาะสมกับการ เป็นท่าจอดเรือ ได้อย่างปลอดภัยจากธรรมชาติ ทำให้เมืองตรงมีทำเลที่ตั้งของ
ท่าเรือที่เหมาะสมที่สุด¹ ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย มีหาดทรายสวยงาม เหมาะแก่การ
ท่องเที่ยว² และมี "สินค้าถ่าน" จากไม้โกงกาง ซึ่งเป็นสินค้าสำคัญชนิดหนึ่งที่ตลาดปีวังต้องการ
มาก³

จากสภาพภูมิศาสตร์ ทำให้เมืองตรงเหมาะสมที่จะ เป็นเมืองเกษตรกรรมมากกว่า
เมืองอุตสาหกรรมเมืองแร่ ในขณะที่เมืองข้างเคียงอุดมไปด้วยแร่ดีบุก มีเหมืองแร่มากมายเกือบ
ทั้งเมือง เช่น เมืองภูเก็ต เมืองตะกั่วป่า เมืองระนอง เป็นต้น เมืองตรงกลับมีผลิตผลทางเกษตร
อุดมสมบูรณ์ มีแร่ดีบุกน้อย สินค้าหลักทางเกษตรที่สำคัญคือ พริกไทย ทำรายได้สูงสุดให้แก่เมืองตรง⁴
ซึ่งเมืองนี้ปลูกพริกไทยมากที่สุด ในบรรดาหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทย ส่วนสินค้านำเข้าได้แก่ ไม้สัก
ดีบุก⁵ ผลไม้ พืชผักสวนครัว ไข่ไก่ ไข่ เป็ด สุกร⁶ ฯลฯ ผลิตผลทางเกษตรที่สำคัญอีกชนิดหนึ่ง
คือ ข้าวซึ่งปลูกขึ้นเพื่อใช้ในการบริโภคภายในเมืองตรงเท่านั้น ถึงกระนั้นก็ไม่พอบริโภค จำเป็น
ต้องซื้อจาก เมืองอื่นมาบริโภคเสมอ⁷ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 และ
เอกสารราชการของกรมพระกลาโหม และรายงานประจำปีของผู้สำเร็จราชการเมืองตรงเสมอที่

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ระเบียบเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก
ทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475) หน้า
129.

² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมาย เหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้
ร.ศ. 128, หน้า 97.

³ กจช. ร. 5 ม. 53/24, พระยารัษฎาฯ มีความเห็นจัดการบ้านเมือง แลให้พระยา-
รชฎาฯ ทำรายงานสินค้าเมืองตรง เมืองปะเหลียน, 28 มกราคม 111 - 16 พฤษภาคม 112.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ ใช้ในการสร้างบ้าน เช่น มุงหลังคา มุงฝ้ายบ้าน.

⁶ กจช. ร. 5 ม. 53/24, พระยารัษฎาฯ มีความเห็นจัดการบ้านเมือง แลให้พระยา-
รชฎาฯ ทำรายงานสินค้าเมืองตรง เมืองปะเหลียน, 2- มกราคม 111 - 16 พฤษภาคม 112.

⁷ เอกสารชุดเดียวกัน.

กล่าวในทำนองเดียวกันว่า ราษฎรชาติแคว้นข้าว ต้องซื้อจากเมืองปีนัง¹ ถ้าปีไหนราคาพริกไทย
 ค่า ราคาข้าวยังสูงอยู่ หรือปีไหนเกิดอุทกภัย ข้าวไม่มีจะบริโภค ราคาข้าวก็สูง ราษฎรจะอดอยาก
 เป็นส่วนใหญ่ ทำให้ต้องอพยพไปอยู่เมืองอื่น ทางฝ่ายผู้สำเร็จราชการ และกรมการ เมืองมักแก้
 ปัญหาโดยการรายงานไปยังข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตก เพื่อขอความช่วยเหลือ ซึ่ง
 บางครั้งข้าหลวงฯทำหน้าที่เป็นเจ้าเมืองครั้งด้วย การดำเนินการแก้ไขปัญหาคณะหน้าสามารถ
 ทำได้จับพล้น ทำให้ราษฎรไม่หนีหายไปไหน ส่วนมากจะขอยืมเงินภาษีอากรเมืองนครศรีธรรมราช
 ซื้อข้าวจากเมืองนครฯ เพื่อนำมาแจกจ่ายราษฎร พระภิกษุ และกรมการเมือง²

ปัจจัยทางสภาพภูมิศาสตร์อีกประเด็นหนึ่งคือ ลักษณะของชายฝั่งทะเล ที่มีหาดทราย
 ยาวตามธรรมชาติเป็นแนวยาวตลอดในเขตอำเภอสิเกา ซึ่งต่างไปจากชายฝั่งทะเลที่อำเภออื่น
 เมืองอื่น ในบรรดาชายฝั่งตะวันตกด้วยกัน หากที่ว่านี้คือหาดปากเมง มีทิวทัศน์สวยงาม เป็นที่
 ดึงดูดนักท่องเที่ยว³ นอกจากนี้ ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งคือ เกาะต่าง ๆ ที่อยู่หน้าเมืองตรง
 มีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ อันหารายได้มาสู่ท้องถิ่น อีกทั้งมีราษฎรอาศัยอยู่เป็นชุมชนระดับตำบล

¹ ข้าวที่เมืองปีนังมาจากเมืองมะริด หนววย ตะนาวศรี ของพม่า และข้าวจากเมือง
 ไทรบุรี ปะลิส ของหัวเมืองมลายู ข้าวจากสองแห่งนี้เดิมเคยอยู่ในเขตปกครองของพระราชอาณาจักร
 สยาม มีการซื้อขายให้กับราษฎรในหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทยเป็นเวลายาวนาน ภายหลังเมื่อ
 แหล่งข้าวทั้งสองแห่งตกอยู่ในการปกครองของประเทศอื่นแล้ว ทำให้เกิดปัญหาความอดอยาก และ
 ราคาข้าวสูงมาก เป็นที่เดือดร้อนอยู่เสมอๆ.

² กจข. ร. 5 กท. เล่ม 44 ตอบพระอนุรักษโยธา ข้าหลวงให้เบิกเงินภาษีอากร
 เมืองตรง ซื้อข้าวสารจ่ายนักโทษ ถวายพระภิกษุสามเณร จ.ศ. 1246-1247, ร. 5 สารบัญ
 สมุดพิเศษ เอกสารเย็บเล่ม เล่ม 20 ขอยืมเงินค่านาเมืองนครฯ ซื้อเสบียงอาหารให้บ่าวไพร่
 ที่เมืองตรง จ.ศ. 1241-1242.

³ หอสมุดตำรงราชานุกาพ, ทำเนียบท้องที่ ร.ศ. 121, หน้า 1-8 และทำเนียบท้องที่
 ร.ศ. 129, หน้า 138, รายงานกิจการจังหวัดตรัง ประจำปี พ.ศ. 2505, หน้า 275 และ
 สัมภาษณ์ครูโรงเรียนประชาบาลของเกาะลิบง, 23 พฤษภาคม 2524.

หมู่บ้าน เช่น ตำบลเกาะเต็ม ตำบลเกาะลิบง¹ ในเขตอำเภอกันตัง ตำบลเกาะเบ็ง ตำบลเกาะสุกร ในเขตอำเภอปะเหลียน เป็นต้น ในเกาะที่กล่าวมานี้ ราษฎรมีอาชีพเก็บมูลค้างคาว รังนกนางแอ่น จับปลา ลอกเปลือกไม้โปลง และเผาถ่านขาย

เมื่อพิจารณาถึงสภาพภูมิประเทศและตำแหน่งที่ตั้งของ เมืองตรัง มีข้อนำสังเกต 2 ประการ คือ

เมืองตรังตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำตรัง ซึ่งเป็นลำน้ำใหญ่ และมีร่องน้ำลึก เรือใหญ่เข้าเทียบท่าในแผ่นดินได้สะดวก เป็นแหล่งขนสินค้าข้ามจากเรือเพื่อลำเลียงด้วยเกวียน, ช้าง เดินทางไปนครศรีธรรมราช และส่งต่อไปกรุงเทพฯ ได้สะดวก และรวดเร็วที่สุดในบรรดาหัวเมืองฝั่งตะวันตก

เมืองตรังตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ไม่ไกลจากเกาะภูเก็ต และเกาะปีนัง นอกจากนี้สามารถติดต่อกับหัวเมืองใกล้เคียงได้ง่าย เช่น สตูล พัทลุง กระบี่ ในขณะที่เดียวกัน สะดวกในการเดินเรือไปอินเดีย สิงคโปร์ และสิงคโปร์ ทำให้เมืองตรังมีความเหมาะสมที่จะเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทางฝั่งตะวันตก ดังจะเห็นได้เมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายใต้ใน พ.ศ. 2453 เมืองตรังได้กลายเป็นที่ตั้งของสถานีเดินทางในการเดินทางโดยรถไฟเข้าสู่กรุงเทพฯ ของหัวเมืองฝั่งตะวันตกเพียงแห่งเดียว

จะเห็นได้ว่าสภาพภูมิศาสตร์ของ เมืองตรัง เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ส่งเสริมให้เมืองตรังมีความสำคัญในท้องถิ่นนั้นขึ้นมาได้ตลอดเวลา เท่าที่ผ่านมาปรากฏว่าทางราชธานีไม่สู้จะรู้จักเมืองตรัง เท่าที่ควร เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มาก เหตุผลทางเศรษฐกิจ เหตุผลทางการเมือง และระบบการปกครองส่วนภูมิภาคที่มุ่งไปเมืองนครศรีธรรมราช และ เมืองภูเก็ต ทำให้เมืองตรังไม่ได้ได้รับความสนใจเท่าที่ควร นอกจากบางครั้งจะมีเหตุการณ์สำคัญ ๆ เกิดขึ้นในหัวเมืองฝั่งตะวันตก อันเนื่องมาจากปัจจัยจากภายใน และภายนอกประเทศ มีผลต่อฐานะและความสำคัญของเมืองตรังที่เด่นชัดชั่วคราวก็จางไป

¹ หมายเหตุตารางราชานุกาฬ, ทำเนียบท้องที่ ร.ศ. 121, หน้า 1-8 และทำเนียบท้องที่ ร.ศ. 129, หน้า 138; รายงานกิจการจังหวัดตรัง ประจำปี พ.ศ. 2505, หน้า 275 และสัมภาษณ์ครูโรงเรียนประชาบาลของเกาะลิบง, 23 พฤษภาคม 2524.

นอกจาก เมืองตรังมีสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยต่อการมีฐานะและความสำคัญเด่น
ขึ้นมาได้ง่ายกว่าเมืองอื่นบาง เมืองแล้ว สภาพทางการเมือง การปกครองของหัว เมืองข้าง เคียง
มีผลช่วยสนับสนุนให้เมืองตรังมีฐานะ เป็น เมืองฐานทัพ เมืองหน้าด่านในการควบคุมหัว เมือง
การแก้ปัญหาเมืองไทรบุรี ดังรายละเอียด คือ

2.1.2 ผลการปราบปรามกบฏเมืองไทรบุรี และการแก้ปัญหาแขกลี้ภัยหนีมาตี

(เมื่อ พ.ศ. 2364 พ.ศ. 2365 พ.ศ. 2374 และ พ.ศ. 2381)

เมืองนครศรีธรรมราชมีหน้าที่ดูแล และควบคุมหัว เมืองมลายูของไทยมาตั้งแต่
ปี พ.ศ. 2327¹ โดยทำหน้าที่ "เป็นหูเป็นตา" แทนกรุงเทพฯ คอยสอดส่องสืบข่าวความ เคลื่อน-
ไหวภายในหัว เมืองมลายูของไทยว่ายังมีความจงรักภักดีต่อไทยหรือไม่ ถ้า เมืองนครศรีธรรมราช
สามารถสืบทราบข่าวหัว เมืองมลายูของไทย เมืองใดคิดการกบฏต่อทางฝ่ายไทย เจ้าเมืองนคร
ศรีธรรมราชมีอำนาจที่จะจัดการปราบปรามได้ทันที และรายงานให้ทางกรุงเทพฯทราบโดยเร็ว
ซึ่งในยามปกติ เมืองนครศรีธรรมราชมีหน้าที่ต้องส่งไปบอกรายงาน เหตุการณ์ และความ เคลื่อนไหว
ภายในเมืองต่าง ๆ ของหัว เมืองมลายูให้ทางกรุงเทพฯทราบตลอด เวลาอยู่แล้ว

เมื่อพระยานนครศรีธรรมราช (น้อย) เป็นผู้ปกครองคนใหม่ของ
เมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ก็ได้พยายามที่จะกระชับความสัมพันธ์ระหว่าง เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
ซึ่งเป็น เมือง เอกที่สำคัญของภาคใต้กับหัว เมืองมลายูของไทย โดยเฉพาะ เมืองไทรบุรีที่ทางกรุงเทพฯ
ปรารถนาจะปกครอง เมืองไทรบุรีให้มาใกล้ชิดกับไทยยิ่งขึ้นกว่าแต่ เดิม แล้วจึงค่อยดึง เมืองอื่น ๆ
เช่น เมืองเประ สลังงอ กลันตัน ให้ใกล้ชิดกับหัว เมืองต่าง ๆ ของไทยยิ่งขึ้น แต่กลับทำไม่สำเร็จ
เพราะว่าหัว เมืองมลายูของไทยต่างคิดว่าเมืองนครศรีธรรมราชคงจะต้องการขยายอำนาจ เข้ามา
ควบคุม เมืองต่าง ๆ มากกว่า สำหรับเมืองไทรบุรีแล้ว ไม่พอใจในหน้าที่ของเมืองนครศรีธรรม-
ราชมากที่คอยติดตามข่าวคราวของ เมืองไทรบุรี ประกอบกับมีรายงานจากหน่วยสืบความ เคลื่อนไหว
ภายใน เมืองไทรบุรีหลายหน่วยที่ยืนยันว่า เจ้าเมืองไทรบุรีเอาใจออกห่างไทย หันไปฝากใฝ่พม่า
อีก² ทางกรุงเทพฯจึงให้พระยานนครศรีธรรมราช (น้อย) เกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองไทรบุรี

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146 (2327) เลขที่ 1.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เลขที่ 5.

ให้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พร้อมกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช แต่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) เพียงแต่มาพบพระยานครศรีธรรมราชที่เมืองตรัง เพื่อเจรจาต่อรองให้รายาตุละ บุตรชาย และพระยาอภัยนุราช (ปิตนุ) ผู้ช่วยราชการเมืองไทรบุรีเข้าเฝ้าทูลละอองแทน เมื่อปี พ.ศ. 2456¹

ต่อมามีพ่อค้าจีนชาวเมืองกลาง ชื่อ จินลิมหอย ได้พบหนังสือของพระเจ้าปะดุง กษัตริย์พม่า ได้ชักชวนเจ้าเมืองไทรบุรียกกองทัพมาตีไทยทางด้านใต้ของหัวเมืองไทย เมื่อทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวนี้จึงมีสารตราถึงพระยานครศรีธรรมราชให้ยกกองทัพออกไปปราบเมืองไทรบุรีและจับตัวเจ้าเมืองไทรบุรี (ปะแงรัน) ในข้อหาเป็นกบฏต่อกรุงเทพฯ ไม่ยอมส่งดอกไม้ทองเงินตามกำหนดเวลา และขัดรับสั่ง² เจ้าเมืองไทรบุรีหนีไปอาศัยอังกฤษที่เกาะปีนัง และได้ขอความช่วยเหลือจากอังกฤษให้มาเจรจากับไทยขอกลับมาครองเมืองไทรบุรีอีก³ แต่อังกฤษไม่ได้ดำเนินการอย่างไร เนื่องจากทางเมืองไทรบุรีมีเจ้าเมืองใหม่แล้ว เป็นข้าราชการไทย คือ พระภักดีบริรักษ์ (แสง) บุตรชายพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ต่อมา ปี พ.ศ. 2365 ราษฎรเมืองไทรบุรี โดยการนำของตันตุมทะหมัค อานุกโยโส และรายาปัตนาชินตรา คบคิดจะก่อกบฏ แต่พระยานครศรีธรรมราชทราบแผนการก่อน จึงสามารถปราบพวกกบฏลงได้⁴ ผลจากการปราบกบฏเมืองไทรบุรี สองครั้งได้สำเร็จ ทำให้รัชกาลที่ 2 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์พระยานครศรีธรรมราชขึ้นเป็น "เจ้าพระยา" และโปรดฯ ให้ดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการปกครองดูแลรักษาเมืองไทรบุรี และเมืองประ

¹ ห่องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 5.

² ก่อนที่พระยานครศรีธรรมราชจะยกทัพมาปราบปรามเมืองไทรบุรี ได้ออกอุบายลวงใจเจ้าเมืองไทรบุรี โดยมีหนังสือถึงเจ้าเมืองไทรบุรี ขอให้เอาเงินส่วยรังแกของหลวงในเมืองไทรบุรี จัดซื้อข้าวขึ้นฉางไว้ให้มาก จะได้จ่ายกองทัพที่เมืองตรัง และเมืองสงขล เพื่อเป็นเสบียงอาหารเตรียมต่อสู้พม่า แต่ทางเมืองไทรบุรีบิดพลิ้ว ไม่ยอมส่งข้าวมา จึงถือเป็นการขัดคำสั่ง มีความผิด.

³ สงบ ลัง เมือง, "ความสัมพันธ์ระหว่างราชอาณาจักรพม่ากับหัวเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518), หน้า 266.

⁴ ห่องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เล่มที่ 5.

ส่วนเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) และญาติวงศ์ ตลอดจนพรรคพวกของ เจ้าพระยาไทรบุรีได้พยายามตั้งอำนาจคืนมาอีก โดยขอความช่วยเหลือจากบริษัทอังกฤษที่เมืองปีนัง ซึ่งในขั้นแรก ๆ อังกฤษมีท่าทีให้ความสนใจและให้การสนับสนุนอยู่มาก ต่อมามีการเจรจาเพื่อตกลง เกี่ยวกับปัญหาเมืองไทรบุรีหลายครั้ง แต่ตกลงกันไม่ได้ เพราะว่าฝ่ายบริษัทอังกฤษที่เกาะปีนังได้ เสนอข้อเรียกร้องที่เกินอำนาจของเจ้าพระยานครศรีธรรมราชจะตกลงได้ ต่อมาอังกฤษได้ส่ง นายเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney)¹ เป็นหัวหน้าทูตมาเจรจากับไทยอีก ปรากฏว่าการ เจรจาประสบความสำเร็จ มีการทำสนธิสัญญาระหว่างอังกฤษกับไทยที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2369 ผลการเจรจาดังนี้ ผู้ว่าการเกาะปีนังได้มีคำสั่งให้ย้ายเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ออกไปจาก เกาะปีนัง และไม่ให้การช่วยเหลือเหมือนอย่างเคย

ต่อมา พ.ศ. 2384 ต้นฤดูร้อน หลานชายของเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ได้นำลัทธิพรหมพาเข้าโจมตีเมืองไทรบุรี สามารถยึดเมืองไทรบุรีได้โดยง่ายดาย ส่วนพระยา อภัยธิเบศร์ (แสง ฒ นคร) เจ้าเมืองไทรบุรีหนีไปอยู่ที่เมืองพัทลุง เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ยังไม่ละความพยายามที่จะยึดเมืองไทรบุรีคืนมา จึงเตรียมการก่อกบฏขึ้นอีก โดยมีตนกูหมัดสอาด ตนกูอับดุลลาห์ ซึ่งทั้งสองเป็นหัวหน้าโจรสลัดในหัวเมืองฝั่งตะวันตก สมทบกับหัวมาลี หัวหน้าโจรสลัดที่เกาะยาว (แขวงเมืองพังงา) ช่วยอีกด้านหนึ่ง

ครั้นถึง พ.ศ. 2381 ทางกรุงเทพฯมีพระราชาธิบดีพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระศรีสุลาไลย สมเด็จพระพันปีหลวงในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยา นครศรีธรรมราชได้ไปช่วยงานในพระราชพิธีครั้งนี้ด้วย ตนกูหมัดสอาด และพรรคพวกได้ถือโอกาส ตอนนี้นำการกบฏในเมืองไทรบุรี สามารถยึดเมืองไทรบุรีได้ พระยาอภัยธิเบศร์ (แสง ฒ นคร) หนีไปตั้งทัพที่เมืองพัทลุง พวกกบฏได้สมทบกับหัวมาลีแขกสอาด ยกทัพเข้าตีเมืองตรังได้อีก เมือง หนึ่ง²

¹ คณะชุดของนายเฮนรี เบอร์นี ได้รับคำสั่งโดยตรงจากบริษัทอังกฤษในอังกฤษให้มา เจรจากับไทยเกี่ยวกับปัญหาเมืองไทรบุรี และหัวเมืองประเทศราชมลายูอื่น ๆ เมื่อเขาเดินทางมา ถึงเกาะปีนัง เจ้าพระยานครศรีธรรมราชกำลัง เตรียมกองทัพอยู่ที่เมืองตรัง และเมืองสตูน เพื่อจะ ยกไปตีเมืองปะระ และเมืองสงขลา.

² หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ, หน้า 34.

ในหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัติ . . . ได้ระบุไว้ชัดเจนว่า

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกระแวนกระวายพระราชหฤทัยมาก เมื่อทรงทราบว่าแขก
ไทรบุรียึดเมืองตรังได้ กำลังจะเข้าตีเมืองสงขลา ทรงเกรงว่าข้าศึกจะเข้าตีเมืองอื่น ๆ ด้วย
ถ้า เป็นเช่นนั้นแล้วจะเกิดความวุ่นวายเกือบหมดทั้งภาคใต้ ดังพระราชดำริตอนหนึ่งว่า

. . . เมื่อพวกแขกตีได้เมืองไทรแล้ว จึงยกไปตี เมืองตรัง ซึ่งเป็นเขตเมืองนครศรี เมืองหนึ่ง
ก็ได้โดยง่าย ครั้นได้เมืองตรังแล้ว จึงยกทัพข้ามแหลมมลายู เข้าตีเมืองสงขลา แลแต่งคนไป
เกลี้ยกล่อมพวกแขกทาง 7 หัวเมือง จะให้กำ เรบขึ้นอย่างคราวก่อน . . . ทรงพระปรีดิกอยู่
ด้วยคราวหลังนี้พวกแขกขบถ เข้ามาตีได้ถึงเมืองตรัง และประชิดติด เมืองสงขลา ซึ่งเป็นเมืองใหญ่
เกรงเกลือกพวกแขกตามหัว เมืองทางค้ำในมี เมืองตรังกามู และเมืองกลันตัน เป็นต้น จะ
กำ เรบขึ้นดังคราวก่อน จึงทรงพระราชดำริให้จัดกองทัพใหญ่ออกไปจากกรุงเทพฯ . . .
แลทางเมืองตรังนั้น อ้ายหรั่งมาสิคุม เรือใหญ่ เรือม้อยเข้ามา 95 ลำ ประมาณคน 1,000
เศษ พระสงครามวิชิตเข้า เมืองตรังได้รับสู้กับพวกแขกสลัด . . . แดกพ่ายถอยออกมามีคน
ติดตาม 6 คน ราษฎรพากันหลบหนี เข้าป่าไปเร้นซ่อนอยู่ . . .¹

การปราบปรามกบฏเมืองไทรบุรีครั้งนี้อาศัยไพร่พลจาก เมืองนครศรีธรรมราช
พัตลง และจากกรุงเทพฯ สามารถปราบปรามกบฏเมืองไทรบุรีได้อย่างรวดเร็ว ภายในปี
พ.ศ. 2381 ซึ่งเป็นปีที่เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ๗ นคร) ได้ถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อนที่
ศึกเมืองไทรบุรีจะสงบลง

จากการปราบปรามเมืองไทรบุรี และการแก้ปัญหาโจรสลัดทางหัว เมืองฝั่ง
ตะวันตกทุกครั้งของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ปรากฏว่า เมืองตรังถูกยกขึ้น เป็นเมืองหน้าด่าน
ศูนย์กลางการบัญชาการรบ เป็นที่รวบรวมเสบียงอาหาร ไร่นา อาวุธ และ เรือรบเตรียมไว้สำหรับ
การปราบปรามเมืองไทรบุรี และหัว เมืองมลายูของไทย นอกเหนือไปจากการเตรียมการเพื่อ
ป้องกันการค้าจากพม่า และการโจมตีของพวกโจรสลัด เพราะฉะนั้นเมืองตรังจึงมีความสำคัญขึ้น
มาอีกฐานะหนึ่ง จะเห็นได้ว่าเมืองกบฏเมืองไทรบุรีสามารถยึด เมืองไทรบุรีแล้ว เมืองต่อไปที่มุ่ง
โจมตีคือฐานทัพของเจ้าพระยานครศรีธรรมราชที่เมืองตรัง ก่อนที่จะบุกโจมตีเมืองอื่น

นอกจากปัญหาเมืองไทรบุรีที่กล่าวมาแล้ว ยังมีปัจจัยอื่น ๆ จากภายใน
ประเทศที่ช่วยส่งเสริมฐานะ และความสำคัญของเมืองตรังให้สูงขึ้นจนเป็นที่รู้จักของกรุงเทพฯ และ
เมืองอื่น ๆ คือ ปัญหาการก่อความไม่สงบของชาวจีนในหัว เมืองฝั่งตะวันตก ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็น

¹ หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายหลวงอุดมสมบัติ, หน้า 35-43-45.

ชาวจีนอพยพเข้ามาประกอบอาชีพเป็นกรรมกรในเมืองแร่ดีบุก ลูกจ้างในไร่พริกไทย การก่อกวามไม่สงบของชาวจีนได้เกิดขึ้นหลายครั้งตามเมืองต่าง ๆ เนื่องจากการเอารัดเอาเปรียบของนายเหมือง การทะเลาะวิวาทขัดแย้งกันระหว่างสมาคมลับจีน และความเข้าใจผิดเจ้าหน้าที่ของบ้านเมือง ทำให้เกิดการทะเลาะวิวาท ทำร้ายร่างกาย ทำลายทรัพย์สิน และมีการฆ่าฟันกัน ในที่นี้จะกล่าวตามลำดับเหตุการณ์แต่ละสถานที่ ส่วนรายละเอียดจะไม่เจาะลึกลงไป¹ เนื่องจากมีผลงานวิจัยเกี่ยวกับการก่อกวามไม่สงบของชาวจีนไว้หลายแห่งแล้ว

2.1.3 ผลจากการก่อกวามไม่สงบของชาวจีนในหัวเมืองฝั่งตะวันตก

ชาวจีนได้อพยพเข้ามาทำงานเป็นกรรมกรเหมืองแร่ตามหัวเมืองฝั่งตะวันตกตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา แหล่งที่กรรมกรจีนพักอาศัยอยู่มากได้แก่ เมืองที่มีกิจการเหมืองแร่มาก คือ สุโขทัย ระนอง ตะกั่วป่า พังงา ส่วนเมืองอื่น ๆ ก็มีชาวจีนอาศัยอยู่มาก แต่ประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม คำขามมากกว่าจะเป็นกรรมกรรับจ้าง เช่น ที่เมืองตรัง กระบี่ สตูล

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่ในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกเพิ่มมากขึ้นเป็นพิเศษ เพราะเป็นสมัยบุกเบิกของกิจการเหมืองแร่ดีบุกจากกรรมวิธีง่าย ๆ ที่ร้อนแร่ตามลำธาร มาเป็นขั้นตอนการขุดแร่ในรูปของอุตสาหกรรมเหมืองแร่ที่จำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมาก มีการลงทุนในรูปของธุรกิจแรงงาน ด้วยการไปรับแรงงานเงินจากเมืองจีนมาเป็นแรงงานในเมืองแร่ บางครั้งนายเหมือง และนายอากรเงินได้สำรองเงินค่าใช้จ่ายไปก่อน แล้วมาหักใช้หนี้ภายหลัง บางรายก็ออกค่าใช้จ่ายเอง การที่นายเหมืองนิยมจ้าง

¹ศึกษาเพิ่มเติมได้ใน สุนทร ศิริณรงค์, "สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434-2453" (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518), พรรณี อวนสกุล, "กิจการเหมืองแร่ดีบุกกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคใต้ประเทศไทย" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, "สมาคมลับยังอยู่ในประเทศไทย พ.ศ. 2367-2453." (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524).

กรรมกรจีน เพราะค่าแรงงานถูก ขยัน และอดทน ประกอบกับเจ้าเมืองได้ชักชวนชาวจีนต่างด้าวให้เข้ามาทำเหมืองแร่หลายราย ซึ่งนายเหมืองเหล่านี้นิยมจ้างกรรมกรจีนอยู่แล้ว ปรากฏว่าที่เมืองภูเก็ตรวมกรรมกรจีนทำงานในเมืองแร่เป็นจำนวนหมื่น มากกว่าเมืองอื่น ๆ ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกด้วยกัน โดยที่กรรมการส่วนใหญ่อพยพมาจากเมืองจีนตามคำชักชวนของนายเหมืองจีนที่อยู่ในเมืองภูเก็ต ระนอง ตะกั่วป่า พังงา เฉพาะที่ภูเก็ตและระนอง มีกรรมกรจีนมากกว่าราษฎรไทยเสียอีก¹ กรรมกรจีนเหล่านี้มีฐานะความเป็นอยู่ค่อนข้างจะยากจน ถึงแม้ว่าจะขยันทำมาหากิน ค่าแรงงานสูง แต่ก็มีเรื่องใช้จ่ายเสียเงินในที่ไม่สมควรมาก เช่น เล่นการพนัน สูบฝิ่น ดื่มสุรา เป็นต้น จึงขัดสนยากจน เมื่อถูกบีบคั้นทางเศรษฐกิจมากขึ้น ประกอบกับได้รับความกดดันต่าง ๆ จากเจ้าหน้าที่บ้านเมือง นายเหมือง ฯลฯ ทำให้กรรมกรจีนก่อจลาจลขึ้นในปี พ.ศ. 2419 การจลาจลเกิดที่เมืองระนองก่อน โดยมีสาเหตุจากกรรมกรจีนไม่พอใจนายเหมืองที่ไม่ยอมจ่ายเงินค่าแรงงาน อ้างว่าไม่มีให้ เนื่องจากราคาดีบุกตกลงมาก ตั้งแต่ พ.ศ. 2418 มาแล้ว ทำให้นายเหมืองไม่มีเงินพอจะจ่ายให้กรรมกรจีนได้ตามกำหนด ในที่สุดเกิดการทะเลาะวิวาทกัน จนนายเหมืองจีนถูกฆ่าตาย กรรมกรจีนกลุ่มนั้นกลัวความผิดคิดหนีไปจากเมืองระนอง พระยารัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง ณ ระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองระนองสั่งให้เจ้าหน้าที่ด่านตักจับได้ เกิดฆ่าฟันกันล้มตาย พวกกรรมกรจีนได้รวบรวมกรรมกรจีนตามเหมืองต่าง ๆ ออกแก้แค้นเจ้าหน้าที่ ปล้นฆ่า เผาผลาญบ้านเรือนราษฎร พระยารัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง ณ ระนอง) ไม่สามารถจะทำการปราบปรามได้ เนื่องจากกำลังมีน้อย เพียงแต่จัดกำลังที่มีอยู่ป้องกันคลัง และโรงภาษีไว้ แล้วจึงแจ้งไปยังกรุงเทพฯ และหัวเมืองใกล้เคียงให้ส่งกำลังมาช่วยเหลือ

ส่วนที่เมืองภูเก็ต เป็นผลสืบเนื่องมาจากการจลาจลที่เมืองระนอง² และก่อการร้ายในลักษณะเดียวกัน แต่รุนแรงกว่า เพราะเมืองภูเก็ตมีกรรมกรจีนเข้ามาทำเหมืองแร่มาก ทำให้ผู้ว่าราชการเมือง และกรรมการ ตลอดจนกำลังทหารที่อยู่ประจำไม่สามารถควบคุมสถานการณ์ให้สงบลงได้ ขณะที่สถานการณ์กำลังเลวร้ายอยู่นั้น ทหารประจำเรือรบสยามมงกุฎชัยวิจิตรได้ขึ้นบก และเมาสู่ราวีวาทันท์พวกจีนในตำบลเมืองภูเก็ต ครั้นเวลาค่ำทหารเรือได้ขึ้นไปบนบกก็ถูกพวกจีนกลุ่มรวม

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ระยะเวลาเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู ร.ศ. 109, หน้า 131. สมเด็จพระยาค้ำจองราชานุภาพ, "ตำนานเมืองระนอง" ประชุมพงศาวดารเล่ม 29 ภาคที่ 50 (พระนคร: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2511), หน้า 259-261.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 259-261.

ทำร้ายอาคารสาหัส ตำรวจไประงับเหตุ จับจีนที่ตีทหารเรือส่งไปให้ข้าหลวง พวกจีนอื่น ๆ จึงได้รวมพวกถืออาวุธเข้ารีตสถานีตำรวจ ปล้นเผาวัด และบ้านไทยฆ่าคนไทยจำนวนมาก พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน บุนนาค) ข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกได้ดำเนินการปราบปราม เหตุการณ์ร้ายที่เมืองระนอง และเมืองภูเก็ต ด้วยวิธีการใช้กำลังจากหัวเมืองใกล้เคียงให้รีบเข้ามาช่วยเหลือ คือ เมืองไทรบุรี - ตรัง กลาง ตะกั่วป่า และพังงา ได้กำลังรวม 815 คน ราษฎรเมืองภูเก็ต จำนวน 373 คน และทหารเรือจากเรือรบ 2 ลำ ที่ประจำเมืองภูเก็ต คือ ร.ล. สยามมกุฎไชยสิทธิ์ (สยามมกุฎชัยวิชิต) และ ร.ล. มุทธาวาสิตสวัสดิ์¹ อีก 120 คน รวม 1,308² คน และให้หัวหน้ากรมกรมนช่วยเกลี้ยกล่อมกรมกรมนในบังคับของตนมิให้ออกมาก่อการจลาจล ทำให้เหตุการณ์สงบลงได้

การจลาจลกินเวลาถึง 24 วัน เหตุการณ์จึงค่อยสงบลง เหตุการณ์นี้สะท้อนให้เห็นว่า กำลังทางฝ่ายบ้านเมืองยังอ่อนแอมาก ไม่เพียงพอที่จะคุ้มครองราษฎรได้ กรมกรมนกล้าก่อกำเริบใหญ่โตขึ้นถึงเพียงนี้ ก็เพราะตระหนักถึงกำลังคนฝ่ายตน ว่ามีมากเหลือกว่ากำลังตำรวจ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง การเพิ่มกำลังต้องเกณฑ์คนจากหัวเมืองอื่น ๆ

¹ เนื่องจากหัวเมืองฝั่งตะวันตกมีรายได้สูงขึ้นจากการผลิตแร่ดีบุก แต่ความปลอดภัยในทรัพย์สิน และการเตรียมการป้องกันเหตุร้ายยังมีไม่เพียงพอ ตำรวจซึ่งทำหน้าที่รักษาความสงบภายในท้องถิ่นแทบจะไม่มี แม้แต่กองทหารก็ไม่มีหน่วยประจำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีเรือรบไปประจำที่เมืองภูเก็ต 2 ลำ คือ ร.ล. สยามมกุฎไชยสิทธิ์ (สยามมกุฎชัยวิชิต) ซึ่งมีกัปตัน จี เซลลิ เอส เป็นผู้บังคับการเรือ และ ร.ล. มุทธาวาสิตสวัสดิ์ มีกัปตันไต้เตอร์ (Captain S. Tyteles) เป็นผู้บังคับการ เหตุที่ต้องมีเรือรบประจำการที่เมืองภูเก็ต ก็เพราะหนทางจากกรุงเทพฯ ไปหัวเมืองชายฝั่งมหาสมุทรอินเดียนั้นเป็นทางไกล ต้องอ้อมแหลมมลายู หากเกิดเหตุฉุกเฉินขึ้นก็จะยกกำลังออกไปช่วยเหลือได้ทัน แต่บางช่วงเวลาก็จะมีเรือมุทธาวาสิตสวัสดิ์รักษาความปลอดภัยเพียงลำเดียว เพราะ ร.ล. สยามมกุฎไชยสิทธิ์ต้องบรรทุกเงินภาษีของหัวเมืองปักษ์ใต้อ้อมแหลมมลายูเข้ากรุงเทพฯ เรือสยามมกุฎไชยสิทธิ์นั้นเดิมประจำเรือ 170 คน ส่วน ร.ล. มุทธาวาสิตสวัสดิ์ มีคนประจำเรือ 90 คน.

² สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5, "ตำนานเมืองระนอง" ประชุมพงศาวดาร ภาค 50, หน้า 276-277.

คล้ายกับ เป็นการสงคราม ทั้งยังต้องอาศัยความร่วมมือจากจีนต้นแซ่ให้ช่วยกำหนราบบุคคลในแซ่ เหตุการณ์จึงสงบลงได้ ภายหลังการจลาจลครั้งนี้ รัฐบาลได้ตระหนักถึงข้อบกพร่องในการป้องกัน เหตุร้าย และการรักษาความสงบในตัวเมืองฝั่งตะวันตก จึงได้จัดการป้องกันให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นที่ เมืองภูเก็ต และมีโครงการเพิ่มเติมกำลังตำรวจประจำเมืองต่าง ๆ แต่ยังไม่สามารถดำเนินการ ได้ทันที เนื่องจากขาดเงินงบประมาณ และกำลังเจ้าหน้าที่ สำหรับทหารเรือ ให้ทำหน้าที่รักษา ความสงบในระนอง และภูเก็ตอยู่จนถึง พ.ศ. 2446 จึงได้ถอนกำลังกลับมาหมด¹ ตามคำกราบ บังคมทูลของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ซึ่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตขณะนั้น เนื่องจากมีอัตรา กำลังของพลตระเวน (ตำรวจ) มากขึ้น ปัญหาโจรผู้ร้าย และการก่อความไม่สงบของชาวจีนได้ ลดลงเกือบหมด

ในเรื่องของการศึกษาประวัติของชาวจีนที่เข้ามาประกอบอาชีพอยู่ในตัวเมือง ไทยฝั่งตะวันตกนั้น มีงานวิจัยหลายชิ้นที่มองว่า กรรมกรจีนก่อความไม่สงบนั้น เพราะเป็นผลของการ ชัดแย้ง ชัดผลประโยชน์กันระหว่างชาวจีนด้วยกันที่สังกัดสมาคมลับ (ฮั้งฮี้) ต่างกัน การปะทะกัน แต่ละครั้งจะ เริ่มต้นจากชาวจีนสองกลุ่ม หรือสองสมาคมลับต่อสู้กันรุนแรง จนต่อมาทางราชการต้อง ยื่นมือเข้าไปปราบปราม เช่น กรณีการเกิดจลาจล เมื่อ พ.ศ. 2410 ที่เมืองภูเก็ต หรือบางครั้งก็ เป็นการปะทะกันทางบ้านเมืองโดยตรง เช่น กรณีการเกิดจลาจลปี พ.ศ. 2419 ที่เมืองระนอง และ เมืองภูเก็ต บางครั้งสมาคมลับก็จะทำหน้าที่กำจัดบุคคลที่ไม่พึงปรารถนาสำหรับจีนด้วยกัน มีการลอบฆ่า ลอบทำร้ายเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองจนถึงแก่ความตาย ทางราชการก็จะส่งเจ้าหน้าที่ ออกจับกุม และปราบปรามอยู่พักหนึ่ง เช่น กรณีหลวงประจิมนคร (จีนเปกฮี้)²ฆ่าพระอิศราธิไชย เจ้าเมือง-เจ้าภาษีกระบี่ เมื่อ พ.ศ. 2424 เป็นต้น

สำหรับเรื่องราวของฮั้งฮี้ นั้น เป็นสมาคมลับของจีนที่ตั้งขึ้นในต่างประเทศ ส่วน ในไทยนั้น เริ่มปรากฏครั้งแรกในรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีทรงอธิบายว่า เนื่องมาจากการรวบรวมสมัครพรรคพวกชาวจีนแต่ละก๊กเพื่อสกลอบทำการค้าฝิ่น โดยนำมาจาก ต่างประเทศทางทะเล แล้วแยกย้ายกันไปจำหน่ายแก่ผู้สูบ มีการแย่งชิงผลประโยชน์ ต่อสู้กัน

¹ กจช., ร. 5 ม. 14/86 จดหมายพระยารัษฎานุประดิษฐ์ กราบทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, (16 กรกฎาคม พ.ศ. 2446).

² กรมการเมืองจีน และเป็นหัวหน้าฮั้งฮี้ด้วย ซึ่งทางรัฐบาลได้แต่งตั้งตามนโยบายให้ คนจีนปกครองคนจีนด้วยกัน.

ระหว่างพวกฮังยี่แต่ละก๊กตั้งแต่สมัยนั้นเรื่อยมา สำหรับฮังยี่ทางภาคใต้ของไทย เป็นสาขาของพวกฮังยี่ "กงสีจิน" และ "กงสีบุณเจ้ากิง" ในแหลมมลายูของอังกฤษ ได้ติดต่อสัมพันธ์กับพวกฮังยี่ทางกรุงเทพฯ¹ อาชีพสำคัญของพวกฮังยี่ทั้งสองคณะนี้คือ ทำเหมืองแร่ดีบุกบริเวณหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตก ซึ่งเจริญขึ้นเนื่องจากความเจริญของตลาดดีบุกมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ทำให้ต้องการแรงงานกรรมกรจีนเพิ่มขึ้น เป็นเหตุให้ชาวจีนเข้ามาทำมาหากินมากมาย และเริ่มก่อเหตุวุ่นวายมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เรื่อยมา แต่เกิดเป็นจลาจลครั้งใหญ่ที่ภูเก็ต พ.ศ. 2410 เนื่องจากฮังยี่ทั้งสองคณะเกิดปะทะกันด้วยสาเหตุแบ่งสายน้ำลำแร่ดีบุก ทางเมืองภูเก็ตไม่มีกำลังพอที่จะทำการปราบปราม ต้องขอกำลังจากหัวเมืองใกล้เคียง แต่กำลังที่มีอยู่ในหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตกในขณะนั้นไม่เพียงพอที่จะระงับเหตุการณ์ ต้องขอกำลังจากกรุงเทพฯไปทำการปราบปราม

ทางกรุงเทพฯได้ส่งขุนนางชั้นผู้ใหญ่ คือ พระยาเทพประทุม (พุ่ม ศรีไชยันต์) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ไปดำเนินการระงับเหตุวิวาท เหตุการณ์จึงสงบลง ครั้นถึงปี พ.ศ. 2419 เกิดจลาจลที่เมืองระนองและภูเก็ตขึ้นอีกซึ่งได้กล่าวมาแล้ว ผลของการจลาจลครั้งนี้ทำให้กรุงเทพฯได้พยายามจัดระบบการปกครองหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกเสียใหม่ แต่ก็ไม่ได้ผลเฉพาะที่เมืองภูเก็ตเอง เหตุการณ์ยิ่งหนักลงไปอีก ในเมื่อชาวจีน (ฮังยี่) ไม่เกรงอำนาจของบ้านเมือง มีการก่อเหตุร้ายไม่เว้นแต่ละวัน

การที่ชาวจีนเข้าร่วมกันเป็นสมคมกับฮังยี่นั้น แม้จุดประสงค์สำคัญจะมีใช้เพื่อการเกี่ยวข้องกับการเมืองทั้งในและภายนอกประเทศ แต่การวิวาทของฮังยี่กันเองดังกล่าว สะท้อนความอ่อนแอ ความทละหลวมของการปกครองหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตก เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่เป็นภัยต่อบ้านเมืองขึ้น ไม่สามารถช่วยเหลือกันได้ในทันที ต้องอาศัยกำลังจากกรุงเทพฯมาปราบปราม จึงสงบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯมีพระราชดำริว่า ควรมีสถูบันย์กลางของข้าหลวงแห่งใหม่ที่เหมาะสม ให้อยู่ประจำเพื่อรักษาความสงบบริเวณหัวเมืองฝั่งตะวันตก ในที่สุดได้ตั้งเมืองตรังเป็นศูนย์กลาง² ของการปกครอง ขณะนั้นกันปราบปรามการเกิดปัญหาฮังยี่ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ว่า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, พงศาวดารรัชกาลที่ 5, หน้า 268-269.

² กระทรวงมหาดไทย, "ประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ" (ขึ้นขุนนาถ) ดำรงราชานุสารณ์, หน้า 284.

. . .ต่อมาเมื่อเกิดเหตุขึ้นกำเริบขึ้นใน เมืองกุเก็ด ครั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์¹ เป็นข้าหลวงพระยามนตรีเองเป็นผู้คิดที่จะย้ายข้าหลวงให้มาอยู่เสียเมืองตรง พ้นจากอันตรายพวกจีนที่กุเก็ด และถ้าข้าหลวงอยู่ห่างเช่นนั้น เห็นว่ากลัวเกรงมากกว่าที่อยู่ด้วยกันเสียไป. . .²

นอกจากนี้ ยังมีกาเหตุการณ์โศกจากหัวเมืองใกล้เคียง รวมทั้งเมืองตรงมาช่วยรักษาความสงบในเทศกาลตรุษจีน เพื่อป้องกันการเกิดเหตุร้ายจากอั้งยี่ ดังปรากฏในสารตราจากกรุงเทพฯ ถึงเจ้าเมืองกุเก็ดว่า

สารตราท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ มาถึงพระยาราชวังสรร จางวาง กรมอาษาจาม ข้าหลวง พระยาวริชิตสงครามจางวาง พระยาภูเก็ดโล่ห์ เกษตรวาทย์ ผู้ว่าราชการเมืองกุเก็ด. . .เห็นว่าเดือน 1 เดือน 2 เวลาตรุษจีน เกล็ดจีนจะคุมพวกเพื่อนก่อการวิวาท และเป็นโจรผู้ร้าย เกิดเหตุโศกเมืองกุเก็ดไม่พอราชการจึงเกณฑ์ ขุนหมื่น ไท้ เมืองพังงา เมืองถลาง เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตรง เมืองปะเหลียน ที่กระปี มารักษาเมืองกุเก็ด

ดังนั้นผลของการเกิดจลาจลดังกล่าวทำให้เมืองตรงได้รับการพิจารณาให้เป็นเมืองศูนย์กลางการปกครอง ศูนย์บัญชาการรักษาความสงบของหัวเมืองฝั่งตะวันตก สำหรับชาวจีนที่เมืองตรง จะแตกต่างไปจากเมืองอื่น ๆ ในย่านนี้ตรงที่ว่า การทำมาหากินต่างกัน คือ ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเป็นเกษตรกรทำไร่พริกไทย สวนผลไม้ สวนจันทน์เทศ บางรายจะเป็นลูกจ้างในไร่พริกไทย แทนที่จะเป็นกรรมกรเหมืองแร่ ดังเช่นชาวจีนในเมืองข้างเคียง ชาวจีนที่เมืองตรงส่วนใหญ่จะมีรูปแบบความเป็นอยู่ ลักษณะอาชีพ นิสัยใจคอ การตัดสินใจแก้ปัญหาแตกต่างไปจากกรรมกรจีนเหมืองแร่ เพราะฉะนั้นในขณะที่ เมืองขึ้นประสบปัญหาเกี่ยวกับคนจีนรวมตัวตั้งเป็นกลุ่มอั้งยี่ต่าง ๆ ที่เมืองตรงแทบไม่มีปรากฏ ถ้าจะมีเหตุการณ์การก่อความไม่สงบของกลุ่มอั้งยี่ จะเป็นลักษณะที่ผิดการจับกุมจากที่อื่น เพื่อหลบซ่อนอยู่ในเมืองตรงมากกว่าที่จะเป็นหัวตั้งหัวตักก่อความไม่สงบหรือเป็นแรงของความขัดแย้งระหว่างเจ้าอาณานิคมกับชาวจีน เป็นลูกจ้างในไร่พริกไทย

¹พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ฮัน บุญนาค) เป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองฝั่งตะวันตก ตั้งแต่ พ.ศ. 2418-2422 และ พ.ศ. 2423-2425.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ รัชสมัยทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. 109, หน้า 151.

³ กจช., ร. 5 กห. เล่ม 17.

2.1.4 ผลการสักเลขทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2423

เมื่อสมเด็จพระยามมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ออกมาตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ในปี พ.ศ. 2421 นั้น ท่านได้เสนอให้มีการสักเลขในหัวเมืองปักษ์ใต้เสียใหม่ การสักเลขที่ท่านเสนอนานี้ได้เคยดำเนินการครั้งหนึ่งแล้ว ก่อน พ.ศ. 2423 โดยให้นายพวด นายกองสักเลขไว้เป็นเลขคงเมือง แล้วให้ผู้ว่าราชการเมืองแจ้งรายละเอียดต่าง ๆ มาที่กรุงเทพฯ ด้วย¹

ต่อมาในปี พ.ศ. 2423 ได้โปรดเกล้าให้มีการสักเลขในหัวเมืองภาคใต้ทั้งหมด มีเมืองตรงเป็นศูนย์กลางสัก เลขทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก ส่วนทางฝั่งตะวันออกมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางดำเนินการสัก เลข สมเด็จพระยามมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ทำหน้าที่เป็นแม่กองสัก เลข ในการสัก เลขครั้งนี้ สมเด็จพระยามมหาศรีสุริยวงศ์ ได้ทรงบัญชากรมหลวงเสนอให้เปลี่ยนวิธีสัก เลขที่เมืองนครศรีธรรมราชเสียใหม่ เจ้าเมืองจะตั้งกรรมการเป็นนายแขวง เมื่อจะกะ เกณฑ์ราชการสิ่งใด เจ้าเมืองก็จะเกณฑ์เอาแต่นายแขวง นายแขวงจึงเกณฑ์ต่อ ๆ ไป ลักษณะเช่นนี้เป็นการเปิดโอกาสให้เจ้าเมืองกรมการมีอำนาจมากขึ้นกว่าเดิมอีกประการหนึ่ง เมื่อเกิดสงครามขึ้นที่ไหน เจ้าเมืองสามารถรวบรวมไพร่พลได้ทันราชการ ผลของการสัก เลขที่หัวเมืองปักษ์ใต้ในครั้งนั้นปรากฏว่ามีจำนวนเลขเพิ่มขึ้น² ปรากฏว่ายอดจำนวน เลขของแต่ละเมือง เฉพาะในหัวเมืองฝั่งตะวันตกนั้น เมืองที่มีเลขมากที่สุดคือ

เมืองตรง	มีจำนวนเลขมากที่สุด คือ	6,318 คน ³
เมืองกระบี่	มีจำนวน เลขรองลงมา คือ	4,659 คน
เมืองระนอง	มีจำนวน เลข	2,069 คน

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาญสมุดพิเศษ พ.ศ. 1241-1242 เล่ม 20 สารตราเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ถึงผู้ว่าราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก, 30 เมษายน 2515, หน้า 173.

² กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/18 ความเห็นของพระยามนตรีสุริยวงศ์ เรื่องการสัก เลขในหัวเมืองฝั่งตะวันตก กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 9/1338, 6 พฤษภาคม พ.ศ. 111.

³ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม 2 พระราชพงศาวดารเจ้าคุณ สมเด็จพระยามมหาศรีสุริยวงศ์, 24 มีนาคม 2523, หน้า 129.

แสดงว่า ในการสักเลขแต่ละครั้ง มักจะมีการหลบหนีด้วย เพราะว่าเมืองตรงมีราษฎรน้อย พื้นที่เป็นป่ามาก แต่มีเลขมาก ซึ่งเลขที่มาจากทะเบียนไว้ฉนั้น ส่วนหนึ่งหนีมาจากเมืองอื่น¹ รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการหลบหนีของเลขครั้งนี้ว่า . . . ตัวเลขที่หลบหนีนั้นเป็นการหลบหนีชั่วคราว เพื่อไม่ต้องการส่งกักขังลงโทษให้ถูก เถลไถลอยู่เรื่อยไป แต่บางคนก็ไปพบที่ท่ามาหากินดี ๆ อยู่เป็นสุขก็ไม่ยอมกลับมา คนที่ไม่ดีทำกันก็กลับมาอีก . . .²

ดังนั้น การที่เมืองตรงมีจำนวนเลขมาก น่าจะมีปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้เมืองสลับอย่าง เมืองตรงเป็นที่หลบซ่อนของเลขจากเมืองข้างเคียงได้ ซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้ กล่าวคือ

ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 ว่า ประชากรในเมืองตรงประกอบด้วยชาวไทยพุทธ ไทยมุสลิม และชาวจีน ในจำนวนนี้ส่วนหนึ่งจะเป็นเลขที่หลบหนีมาจากเมืองข้างเคียง เช่น นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง เพราะเมืองตรงมีภูมิประเทศที่เป็นป่า และมีที่ราบสำหรับเพาะปลูก และมีเส้นทางข้ามคาบสมุทรจากนครศรีธรรมราช พัทลุง สามารถเดินทางจากสองเมืองนี้มาที่เมืองตรงได้สะดวก เพราะฉะนั้นจึงเป็นแหล่งซ่อนสมพวงเลขที่หนีมา ขณะเดียวกัน เป็นแหล่งของพวกมิถิลาชีพ เช่น โจรผู้ร้าย และโจรสลัดที่นิยมหลบหนีการจับกุมมาอาศัยอยู่บริเวณนี้ด้วย ดังรายละเอียดในหน้า . 51-54

สำหรับประเพณีการสักเลขของไทย มีมาตั้งแต่สมัยโบราณนั้น เจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี สมุทกลาโหม ได้อธิบายไว้ในสารตราที่มีไปถึงเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ พระยาพัทลุง และหัวเมืองปักษ์ใต้อื่น ๆ ตอนหนึ่งว่า

¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาณสมุทพิเศษ เล่ม 2 พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าคุณสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์, 24 มีนาคม 2523, หน้า 129.

² กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศษ เล่ม 20 "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าคุณเจ้าพระยามมหาศรีสุริยวงศ์".

"หัวเมืองทางปีกซ้ายได้นั้น ระยะทางไกล ไปมาลำบากแก่ตัวเลข จึงให้สักเป็นเลขคงเมือง เมื่อถึงกำหนดสักเลขแล้ว ทางกรุงจะแต่งข้าหลวงกองสักออกมาสัก เลขทางหัวเมืองฝ่ายใต้ เจ้าเมืองกรมการ ข้าพระ โยมสงฆ์ ไพร่ช่วยกองนอก ในพระบรมมหาราชวัง พระราชวัง- บวรสถานมงคลัน ทางว่าว ข้าระจำหน่ายเลขสักเก่า บวกเลขสักใหม่ ขึ้นทะเบียน ทางว่าว. . .¹

เมื่อถึงคราวที่มีการแต่งตั้งเจ้าเมืองออกไปรับตำแหน่งใหม่ ก็จะมีคำสั่งกำชับให้ ท้าบญชีเลขให้รู้จำนวน และให้แต่งตั้งกรมการออกไปเกลี้ยกล่อม เลขที่หลบหนีราชการไปอยู่ตามป่าเขา ให้เข้ามาตั้งบ้านเรือนให้เป็นหลักแหล่ง แต่ถึงแม้จะมีการควบคุมอย่างรัดกุมเพียงใดก็ตาม ไม่มีเมือง ไทหนจะสามารถควบคุมดูแล เลขไพร่ได้ทั่วทุกตำบล ฉะนั้นจึงเกิดภาวะ "ข้าหนีเจ้า บ่าวหนีนาย" เสมอ สาเหตุที่เลขหลบหนีการสัก เลขคงจะมาจากสาเหตุหลายประการ เช่น เกรงจะถูกเกณฑ์ไปทำงานหนัก ในที่ทุรกันดาร จนถึงเจ็บป่วยล้มหายตายจากไป อาจเป็นเพราะความเกียจคร้านที่จะชวนชวายหาเงิน และทำงานให้แก่ทางราชการ จากสาเหตุดังกล่าวมีผลทำให้ เลขทอง เมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา หลบหนีราชการมาก เป็นปัญหาที่กรุงเทพฯ ห่วงใยมาก เพราะกระทบกระเทือนไปถึงการ ควบคุมดูแลหัวเมืองประเทศราชมลายูด้วย เมื่อเวลาเกิดกบฏขึ้นในหัวเมืองประเทศราชมลายู ทาง หัวเมืองนครศรีธรรมราชมักไม่มีกำลังพอที่จะปราบปราม ต้องส่งกองทัพลงไปช่วยแทบทุกครั้ง ปัญหา "ข้าหนีเจ้า บ่าวหนีนาย" นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจถึงสาเหตุที่เกิดปัญหา ขึ้นมาได้ใกล้เคียงที่สุด ดังจะเห็นได้จากพระราชดำริของพระองค์ที่ทรงพระราชทานไปยังสมเด็จพระ เจ้าพระยาฯ ตอนหนึ่งว่า

"การสักเลขนี้ก็ประสงค์อย่าง เดียวที่จะให้รู้จำนวนคนไว้กะเกณฑ์ราชการ ก็การที่ไพร่ต้องสักนั้น ไซ้จะกลัวในการสักนั้นก็หาไม่ ซึ่งเป็นกรกลัวกันนั้นก็เพราะสักหมายหมู่แล้วมีจำนวนบัญชีนั้นค เจ้าเมืองกรมการกะเกณฑ์ราชการบ้าง เบียดเบียนใช้สอยกะเกณฑ์การของตัวไปตลอดชีวิต และรับเป็นมรดกต่อไปแก่ลูกหลาน ต้องสืบเป็นหมู่ พัน อยู่ในความลำบากไม่รู้สิ้นสุด. . .²

¹ กษ., ร. 5 สมุดพิเศษ เล่ม 20 จ.ศ. 1241-1242, หน้า 173.

² กษ., เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่ม 20 จ.ศ. 1241-1242, หน้า 159,

สำหรับหัวเมืองฝ่ายตะวันตก การสักเลขให้นายหมวดนายกองสักเลข สักเป็นเลข
 ดงเมืองไว้ แล้วให้เจ้าเมืองแจ้งรายละเอียดต่าง ๆ มาที่กรุงเทพฯ¹ ต่อมา พ.ศ. 2423
 สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์คิดจะไปทำนุบำรุงเมืองตรง เลขถือโอกาสขอพระบรมราชานุญาต
 จะทำการสักเลขในหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมดด้วย² การสักเลขครั้งนี้มีการทำบัญชีสำมะโนครัวราษฎร
 ทั้งหมด ไม่มีการสักเลขที่มือ ให้กำนันผู้ใหญ่และนายอำเภอเป็นผู้ควบคุมเลขแทนนายหมวด นายกอง
 ล่วย ซึ่งมีแต่เดิม ผลการสักเลขปรากฏว่าเมืองตรงมีจำนวนชายฉกรรจ์มากที่สุด ดังตารางที่ 1

¹ กงช., เดิมเดียวกัน. สารตราเจ้าพระยาสุริยวงศ์ไวยวัฒน์ ถึงผู้ว่าราชการหัวเมือง
 ปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก, 30 เมษายน 2415, หน้า 173.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาส
 แลลมลายู, หน้า 168.

ตารางที่ 1 แสดงจำนวน เลขในหัว เมืองฝั่งตะวันตกแต่ละ เมือง

ลำดับ	เมือง	จำนวน เลข	รวม
1	เมืองตริง	6,318 คน	7,451 ¹ คน
	เมืองปะเหลียน	1,133 คน	
2	เมืองตะกั่วป่า	1,899 คน	4,820 ² คน
	เมืองตะกั่วทุ่ง	1,786 คน	
	เมืองพังงา	1,135 คน	
3	เมืองกระปี	4,659 คน	
4	เมืองระนอง	3,064 คน	
5	เมืองภูเก็ต	652 คน	1,255 ³ คน
	เมืองถลาง	603 คน	
	รวม	20,249 คน	

ที่มา: กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/18 ความเห็นของพระยามนตรีสุริยวงศ์ เรื่องการ
 ลักเลขในหัว เมืองฝั่งตะวันตก กราบบังคับมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 9/1338, 6 พฤษภาคม
 ร.ศ. 111.

จากตาราง แสดงให้เห็นว่าเมืองตริงมีไพร่พลที่พร้อมทำงานให้เจ้าเมือง และ
 หัวเมืองนครศรีธรรมราชมากที่สุด หมายถึงว่า เมืองตริงจะมีกำลังคนซึ่งมีความสำคัญทั้งทางด้านการ
 ทหารสำหรับรักษาบ้านเมือง และเป็นพลังการผลิตสินค้าเศรษฐกิจ ส่วนจำนวนแม้เพียง คนแก่ และ เด็ก
 ถ้าเราทราบจำนวนที่แน่นอนของคนพวกนี้แล้ว คากล่าวที่ว่าเมืองตริงเป็นชุมชนเล็ก ๆ มีผู้คนอาศัย
 น้อยคงจะ เปลี่ยนไป สำหรับเมืองตริงช่วงปี พ.ศ. 2352 เป็นต้นมานั้นมีความสำคัญในด้านเป็นเมือง
 หน้าด่าน

¹ จำนวน เลขที่อยู่ในพื้นที่ปัจจุบันของจังหวัดตริง.

² จำนวน เลขที่อยู่ในพื้นที่ปัจจุบันของจังหวัดพังงา ส่วนตะกั่วทุ่ง และตะกั่วป่า มีฐานะ เป็น
 อำเภอหนึ่งของพังงา.

³ จำนวน เลขของเกาะภูเก็ต.

เมืองท่าแล้วเมืองตรงได้เพิ่มฐานะขึ้นอีก เป็นเมืองที่มีเลขอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก เพราะมีป่าเขา ลำเนาไพรที่เหมาะสมแก่การหลบซ่อน และตั้งหลักแหล่งทำมาหากิน ล้วนแต่เป็นปัจจัยที่ทำให้ไพร่พล บรรดาชายฉกรรจ์นิยมออกเผชิญโชคถึงเมืองตรง เมื่อมีงานทำ มีรายได้ดี ก็จะตั้งหลักแหล่งที่เมือง ตรง ดังพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 ว่า "...ตัวเลขที่หลบหนีนั้นเป็นการหลบหนีชั่วคราว เพื่อไม่ ต้องการสังกัศมูลนายให้ถูกเกณฑ์อยู่เรื่อยไป แต่บางคนที่ไม่พบที่ท่ามาหากินก็กลับมาอีก..."¹

เลขที่หลบหนีในที่นี้ คือ เลขทาง เมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา มีข้อน่าสังเกตว่า ปากน้ำฝั่งตะวันตกของเมืองนครศรีธรรมราช คือ เมืองตรง และกระเป๋ ปากน้ำ ฝั่งตะวันตกของพัทลุง คือ ปะเหลียน จากปะเหลียนสามารถเดินทางบุกป่าข้าม เขาไปสงขลาได้ โดยผ่านเขตแดนพัทลุง เมื่อมีช่องเขาทางเดินสะดวกปริมาณเลขที่หนีมาจากฝั่งด้านตะวันออกย่อมมา อาศัยหลบซ่อน อาจจะเป็นชั่วคราว หรือตลอดไปทางฝั่งตะวันตก ถ้าเป็นไปตามข้อสังเกตนี้ แสดงว่า เมืองตรงต้องมีปัจจัยต่าง ๆ ที่เชื้ออำนาจการหลบหนีเหนือกว่าหัวเมืองใกล้เคียง จะเป็นด้วยสาเหตุใดก็แล้วแต่ การที่มีจำนวนไพร่พลมาก ทำให้เมืองตรงเป็น เมืองที่มีกำลังรบ, กำลังทหาร, กำลัง ทางเศรษฐกิจ² ดีกว่าหัว เมืองอื่นในย่านฝั่งตะวันตก

นอกจากนี้ ยังมีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่ในเมืองตรงมากขึ้น ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433³ เป็นต้นมา ทำให้เมืองตรงเป็นชุมชนที่ใหญ่ขึ้น มีความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ ทางสังคม และเกิดผสมกลมกลืนทางขนบธรรมเนียมและประเพณี ถึงกระนั้นก็ตาม เมืองตรงยังคงอยู่ ภายใต้การปกครองของเมืองนครศรีธรรมราช (พ.ศ. 2422) และไม่ได้ได้รับความสนใจจากกรุงเทพฯ เท่าที่ควร

¹ กจช., เล่มเดียวกัน จ.ศ. 1241-1242, หน้า 159.

² เมืองตรง เคยมีปัญหาขาดแคลนช้าง มีคนอดอยาก ทั้งนี้เพราะข้าวราคาแพง หาซื้อยาก ผลผลิตที่มีเช่น พริกไทย ดีบุก มีราคาต่ำ ส่วนมากเป็นคนเมืองอื่นที่เข้ามาเป็นแรงงานรับจ้าง และชาวจีน ส่วนคนในท้องถิ่นมักจะไม่ค่อยค้า เพราะทำนาอยู่แล้ว ปัญหาเช่นนี้จะเกิดขึ้นพร้อม ๆ กันตลอดหัว เมืองฝั่งตะวันตก.

³ หลังจากตั้งกองสักเลข เมื่อปี พ.ศ. 2423 เป็นเวลา 10 ปี จำนวนชายฉกรรจ์คง จะไม่เปลี่ยนแปลงจากเดิมไปเท่าไรนัก.

แต่ผลจากการเดินทางไปสัก เลขในหัวเมืองตะวันตกและฝ่ายใต้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้พบว่าเมืองตรงมีพื้นที่เหมาะแก่การเพาะปลูก มีน้ำท่าอุดมสมบูรณ์ ซึ่งจะทำให้เรือลูกค้าวาณิชไปมาค้าขายได้โดยสะดวก ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงคิดจะสร้าง และทำนุบำรุงเมืองนี้ให้เจริญขึ้น ในการครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เพื่อชี้แจงถึงเหตุผลที่จะทำนุบำรุงเมืองตรงว่า ความคิดในการสร้างความเจริญแก่บ้านเมืองนั้นไม่จำเป็นจะต้องทำนุบำรุงแต่เฉพาะในเมืองหลวงเท่านั้น ควรจะมุ่งสร้างความเจริญไปสู่ท้องถิ่นของประเทศ ซึ่งจะนำไปสู่ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างหัวเมืองกับเมืองหลวงด้วย ซึ่งพระองค์ทรงเห็นด้วยกับแนวความคิดนี้ และโปรดอนุญาตให้ดำเนินการได้ ดังพระราชดำริของพระองค์ตอนหนึ่งว่า

... แลการที่จะทำนุบำรุงเมืองตรงให้ลูกค้าวาณิชไปมาค้าขาย และให้มีคนทำไร่นา เรือกสวน ตัดไม้ในป่า ผลิตข้าวบริบูรณ์ เมืองท่าค้าขายได้นั้น เป็นการดี มีประโยชน์ทั่วไป ดีกว่าการก่อสร้างบ้อมกำแพง เพราะในกาลทุกวันนี้การรักษาบ้านเมืองผิดกันกับแต่ก่อน ท่านคิดทำนุบำรุงขึ้นดังนี้ก็จะเป็นเกียรติสืบไป. . .¹

สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ดำเนินการทำนุบำรุงเมืองตรงอย่างแข็งขัน เพื่อเตรียมการให้เป็นศูนย์กลางการปกครอง และเป็นที่ตั้งบัญชาการของข้าหลวงใหญ่ แต่เป็นเพียงการเริ่มต้นเท่านั้น เพราะท่านได้ถึงแก่พิราลัย เสียก่อนในปีต่อมา อย่างไรก็ตามก็ตีแผนการในการทำนุบำรุงเมืองตรง และการเริ่มต้นของท่านได้เป็นแนวทางพื้นฐานส่วนหนึ่งในการทำนุบำรุงเมืองตรงในเวลาต่อมา

2.1.5 ปัญหาจากโจรผู้ร้ายในหัวเมืองฝั่งตะวันตก

จากลักษณะภูมิประเทศของเมืองตรงที่เป็นชุมทาง มีเส้นทางผ่านไปเมืองข้างเคียงได้สะดวกหลายทาง เช่น ไปเมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง เมืองปะเหลียน เมืองกระบุรี ด้านหนึ่งของเมืองติดทะเลที่เป็นทางผ่านของเรือสินค้าจากนิมิงไปภูเก็ต ระนอง พังงา ตะกั่วป่า และเมืองอื่น ๆ เพราะฉะนั้นทำเลที่ตั้งของเมืองตรงจึงเหมาะในการที่จะช่องสมผู้ร้าย หรือเป็นแหล่งรังโจร ซึ่งคำนิยามของคนในท้องถิ่นเมื่อสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นถือว่าปล้นสดมภ์เป็นอาชญากรรมอย่างหนึ่ง² ที่คนทั่วไป เช่น พ่อค้า ขุนนางสุลต่านมางคนเคยเป็นสัตรูมาก่อน หน้าที่ป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้าย

¹ พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ที่ 68/43 เล่ม 6 ถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์.

² L.A. Mills, *British Malaya, 1826-1867*, p. 216.

ในหัว เมืองฝ่งตะวันตกตอนนั้น เป็นหน้าที่ของ เมืองนครศรีธรรมราช ส่วนโจรผู้ร้ายที่ก่อความ ไม่สงบสุข นั้น จะไม่ปฏิบัติการเฉพาะเมืองเดียว แต่จะเที่ยวปล้น เป็นรายทางหลาย เมืองตลอดหัว เมืองฝ่ง- ตะวันตก และส่วนใหญ่จะหลบหนีเข้าซ่อนตัวอยู่ที่รอยต่อของเมือง 3 เมือง คือ เมืองนครศรีธรรมราช เมืองตรง เมืองพิทลุง ดังปรากฏในหนังสือราชการกรมพระกลาโหม และพระราชหัตถเลขาที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงพระนิพนธ์ไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองมลายู พ.ศ. 2433 ตอนหนึ่งว่า

. . .ทุกวันนี้ในตรง ราษฎรได้รับความเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วยโจรผู้ร้าย แต่ในปัจจุ เอกเทศที่ ผ่านมา มีผู้ร้ายปล้นที่ฉกรรจ์ 10 เรื่อง ข่าเจ้าทรงแยตามทำเรื่อง ไม่ได้ตัวผู้ร้ายเลยสักคน เดียว. . .เป็นผู้ร้ายมาแต่เมืองพิทลุงบ้าง เมืองปะเหลียนบ้าง เพราะระยะทางเดินข้ามแดน ไม่ถึงสิบสองชั่วโมง¹

ในหนังสือราชการของกรมพระกลาโหม ได้รายงานเกี่ยวกับปัญหาโจรผู้ร้ายไว้ ตอนหนึ่งว่า

. . .ที่เมืองตรงเกิดโจรผู้ร้ายปล้นเรือ ที่ชิงทางย่องเบาเขา ลักโคกระบือของราษฎร ณ แขวงเมืองตรงชุกชุม ครั้งติดตามไป อ้ายผู้ร้ายเข้าไปในแขวงเมืองปะเหลียนทุกครั้ง ครั้ง พระยารัตน เศรษฐีสืบรู้ว่า หลวงแห่งกรมการเมืองปะเหลียนตั้งช่องชุมโจรผู้ร้าย. . .เห็นว่า เมืองปะเหลียนเป็นเมืองขึ้นพิทลุง เขตแขวงบ้านเมืองติดต่อกับตรง โจรผู้ร้ายมาบ้านเมือง ปะเหลียนพากันไปปล้นชิงราษฎรที่แขวงเมืองตรงแล้วหลบหนีเข้าเขตเมืองปะเหลียน จะสืบจับ คนร้ายก็ไม่ได้รับความร่วมมือ²

จะเห็นได้ว่า ปัญหาโจรผู้ร้ายในหัวเมืองฝ่งตะวันตก และเมืองตรงเป็นเรื่อง ใหญ่ที่เกี่ยวข้องกันอยู่ ลำพังเมืองตรงเมืองเดียวจะแก้ไขปัญหาเองคงทำไม่สำเร็จ จำเป็นต้อง ร่วมมือกันหลาย ๆ ฝ่าย และหลายเมือง ซึ่งในสมัยที่เมืองตรงยังอยู่ในปกครองของเมืองนครศรี- ธรรมราช เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) เป็นประธานในการป้องกันปราบปรามปัญหา โจรผู้ร้าย โจรสลัด ในหัวเมืองฝ่งตะวันตก โดยมีศูนย์กลางปราบปรามอยู่ที่เมืองตรง ระหว่าง พ.ศ. 2354-2381 ซึ่งเป็นระยะที่เมืองตรงกำลังมีความสำคัญในฐานะ เมืองหน้าด่านป้องกันการค้า

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เสด็จประพาสมลายู พ.ศ. 109, หน้า 149.

² กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ทท. เล่ม 34 จ.ศ. 1244 ให้พระยาพิทลุง พระปะเหลียน ข้าราชการหลวงแห่งเมืองปะเหลียน รายผู้ร้ายปล้น ณ เมืองตรง, หน้า 190-191.

รุกรานจากพม่า การโจมตีของโจรสลัด โจรผู้ร้าย และเป็นที่รวบรวมเสบียงอาหารไว้

ปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม เป็นปัญหาเรื้อรัง ไม่สามารถปราบปรามให้หายเด็ดขาดไปได้ ทางราชการได้แต่เตรียมการป้องกันเฉพาะคราว เช่น ถ้ามีการบรรทุกสินค้าสำคัญ หรือบรรทุกภาณูการผ่านมา ก็จะมีกองเรือป้องกันติดตามมาด้วย ส่วนยามปกติจะมีเรือลาดตระเวนของอังกฤษอยู่ระหว่างพม่าไปหัวเมืองมลายู โดยวิ่งเส้นทางรอบนอก¹ ไม่เสียบชายฝั่งไทย ส่วนไทยก็มีเรือลาดตระเวนวิ่งอยู่เพียงบางครั้ง เพิ่มจะมีเรือลาดตระเวนอย่างสม่ำเสมอ เมื่อครั้งที่พระยารัษฎาเป็นเจ้าเมืองตรัง เพราะได้ทูลขอเรือสทิมลอนไว้ลำหนึ่งสำหรับวิ่งตรวจการเสียบชายฝั่งโดยเฉพาะ และมีเรือกลไฟลำเล็กอีก 1 ลำ ที่ส่งต่อเรือด้วยเงินกู้หลวง เพื่อใช้ในกิจการเมืองตรังโดยเฉพาะในการช่วยแก้ปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม

ผลของการเกิดปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมนี้ รัฐบาลตระหนักดีว่า เป็นปัญหาที่จะปล่อยไว้ไม่ได้ เพราะถ้าปล่อยให้โจรผู้ร้ายกำเริบ สามารถปล้นชิงทรัพย์ได้สม่ำเสมอ จะยังผลเสียหายมากจนถึงขั้นเปิดโอกาสให้อังกฤษเข้าแทรกแซงหัวเมืองฝั่งตะวันตกได้ เนื่องจากพ่อค้าที่มาติดต่อค้าขายในหัวเมืองฝั่งตะวันตก ส่วนหนึ่งเป็นคนในบังคับของอังกฤษ และทราบสถานที่ที่คนร้ายหลบซ่อนอยู่ด้วย แสดงให้เห็นถึงความหย่อนยานของเจ้าหน้าที่ทางบ้านเมืองที่ไม่จับกุมคนร้าย หรือปราบปรามอย่างจริงจัง และยังมีที่หาว่าจะสมรู้ร่วมคิดในบางกรณีด้วย ลักษณะเช่นนี้ทำให้อังกฤษไม่พอใจ ได้ยื่นคำร้องเรียนต่อกงสุลไทยที่เมืองนิฮัง และเมืองสิงคโปร์ ทำให้เมืองตรังปรากฏความสำคัญขึ้นมาอีก ในฐานะเป็นเมืองที่มีโจรผู้ร้ายชุกชุม บริเวณที่มีการปล้น และฆ่าเจ้าหน้าที่ตายเสมอ ๆ คือ บริเวณหน้าเกาะลิบง ซึ่งอยู่ปากแม่น้ำตรัง ทางรัฐบาลได้แก้ปัญหาเฉพาะหน้าด้วยการส่งข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกให้มาประจำอยู่ที่เมืองภูเก็ตรยะหนึ่ง ต่อมาได้มาประจำอยู่ที่เมืองตรัง ตั้งแต่ พ.ศ. 2422 - พ.ศ. 2425 เมืองตรังได้ส่งนายทหารผู้ใหญ่มาประจำตำแหน่งนี้เพื่อขู่ปราบปรามโจรผู้ร้าย เช่น พ.ศ. 2422 - พ.ศ. 2423 พระอมรรวิไลสรเดช (โต บุนนาค) ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาทหารปืนใหญ่จากกรุงเทพฯ และเป็นบุตรชายของสมุหพระกลาโหมขณะนั้น มาประจำอยู่ที่เมืองตรัง เมืองตรังในช่วงนี้จึงเป็นที่รู้จักของคนทั่วไปอีกครั้งหนึ่ง ในฐานะเป็นกองบัญชาการปราบปรามโจรผู้ร้ายในหัวเมืองฝั่งตะวันตก และศูนย์กลางปราบปรามการก่อจลาจลของจีนฮังยี่ แต่เป็นอยู่เพียงปีเดียว พระอมรรวิไลสรเดชได้ย้ายกลับกรุงเทพฯ ปัญหาโจรผู้ร้ายก็ยังไม่

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 70 ให้ซ่อมแซมเรือสทิมลอนที่ประจำอยู่เมืองตรัง, พ.ศ. 2431.

สามารถปราบปรามได้เด็ดขาด แต่ในระยะหลัง ๆ คนร้ายเป็นคนในบังคับของอังกฤษ แทนที่จะเป็น คนในท้องถิ่น ที่เคยเรียกว่า "แขกสลัด" กลับกลายเป็นคนร้ายจากที่อื่นที่ไม่ใช่คนไทย เช่น ชาวจีน ในบังคับของอังกฤษมาแอบแฝงปล้นสะดมที่พ่อค้าในบังคับของอังกฤษด้วยกันในเขตไทยแล้ว ๆ หน้าเมือง ตรง¹ ซึ่งทางเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยสามารถจับกุมได้ แต่ขณะนั้นไทยอยู่ในฐานะเสียเปรียบ เนื่องจาก เสียดิสทริคตนอกอาณาเขต เวลาพิจารณาคดีจึงถูกลงโทษไม่สมกับความผิด ทำให้คนร้ายได้ใจ ปัญหาโจรผู้ร้ายจึงเรื้อรัง และนับวันจะมีคนในบังคับของต่างชาติแอบแฝง เข้ามาปล้นฆ่า นำทรัพย์สินและ ทรัพย์สินเอาทรัพย์สินสมบัติไป ซึ่งปัญหานี้ยิ่งปล่อยให้เวลานานเท่าใดยิ่งเกิดผลเสียหายแก่ไทยมากขึ้น เพราะว่าใน น่านน้ำฝั่งตะวันตกของไทยมีเรือสินค้าผ่านอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะการบรรทุกดีบุกจาก เมืองราช- ทรัพย์ทั้งสิ้นจำนวนมาก เมื่อมีโจรผู้ร้ายชุกชุมทำให้พ่อค้าไม่กล้ามาซื้อขายสินค้า และมีทัศนคติที่ไม่ดี ต่อเมืองตรง เมืองปะเหลียน เมืองสตุนมากขึ้น เพราะบริเวณดังกล่าวเป็นจุดอันตรายที่เกิดการ ปล้นฆ่าชิงทรัพย์เสมอ ๆ ดังนั้นเมืองตรงจึงเป็นที่รู้จักของพ่อค้า และคนทั่วไปในย่านนี้อีกฐานะหนึ่ง คือ ฐานะที่เป็นเมืองโจรผู้ร้ายชุกชุม เป็นแดนที่กฎหมายไม่ศักดิ์สิทธิ์เท่าเมืองอื่น แม้แต่เจ้าเมือง บางคนยังยอมรับความอ่อนแอของตนเอง² อันเป็นจุดอ่อน และข้อบกพร่องอย่างใหญ่หลวงที่ทำให้ เมืองตรงเสื่อมโทรม ชื่อเสียงเสียหาย ราษฎรตัดสินคดีความกันเอง ดังข้อความในพระราชนิพนธ์จดหมาย ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ตอนหนึ่งว่า

. . . พระยาตรงไม่สนใจในการถือความอันใด . . . ถึงว่าจะได้ตัวผู้ร้ายมาก็ลงเอาเงิน ปลอ่ยเสีย จนพวกชาวเมืองตรงตราสารกันว่า ถ้ามีเงินเพียง 20 เหรียญ แล้วเป็นไม่ต้อง กลัวอันใด พวกจีนจับผู้ร้ายได้ก็ไม่ส่งเจ้าเมือง ชำระว่ากล่าวลงโทษเสียเอง เพราะว่าถ้าส่ง ให้กรรมการแล้วเป็นหนี้ได้ทุกคน . . .³

¹ กจช., ร. 5 กท. เล่ม 77. คนจีนในบังคับของอังกฤษปล้นเงินลี้มที่หน้าเมืองตรง พ.ศ. 2428.

² อ่านรายละเอียดในหัวข้อ 2.1.6.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เสด็จประพาสแหลมมลายู, หน้า 150.

2.1.6 ผลการเสด็จประพาสหัวเมืองฝั่งตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

ใน พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จจากกรุงเทพฯ ทางชลมารค มาขึ้นบกที่เมืองชุมพร แล้วเดินทางข้ามแหลมมลายูเพื่อไปลงเรือพระที่นั่งที่เมืองกระบุรี ได้ทอดพระเนตรผลงานต่าง ๆ ที่พระยาศรีสุทนต์ศรัทษา (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) สามารถจัดการบ้านเมืองให้นำอยู่ มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยสมดังพระราชหฤทัย¹ ครั้นเสด็จเสียบพระราชฐานมาถึงเมืองตรัง ปรากฏว่าพระองค์ทรงผิดหวังมาก เพราะเมืองตรังในขณะนั้นอยู่ในสภาพที่ทรุดโทรม ขาดกาเหว่า ข้างข้าง ภัยจากโจรผู้ร้ายชุกชุม เจ้าเมืองไม่สามารถปกครองราษฎรให้สามัคคีกลมเกลียวกันได้ อีกทั้งยังอ่อนแอ ไม่สามารถควบคุมกรมการเมืองได้ ราษฎรไทยและชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองตรังขาดความเชื่อถ้อยคำเกรง ดังตัวอย่างในการจัดซื้อรับเสด็จ ชาวจีนที่ทับเที่ยงจะจัดซื้อต่างหาก และจัดได้สวยงามกว่า ส่วนการปกครอง และการบังคับบัญชาชาวจีน ก็จะมีผู้นำกลุ่มของเขาเอง ดังข้อความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาว่า

. . . แต่การปกครองในเมืองตรังเดี๋ยวนี้ พระยาตรังเป็นคนอ่อน ไม่พอแก่การ ไม่มีอำนาจอันใด คนที่จะรับเสด็จนี้ก็วิ่งเองจนน้ำเขียว จะหาผู้ใดช่วยเหลือไม่ได้. . .
 . . . พระยาตรังนั้นไม่แต่ไม่มีอำนาจเพราะขัดข้องอย่างหนึ่งอย่างใดอย่างเดี๋ยวเท่านั้น ไม่สามารถที่จะทำการให้แข็งแรงได้ เพราะสติปัญญาและความรู้ไม่พอแก่การด้วย แต่เป็นคนซื่อ ใต้อ่านการอันใดก็บอกตรง ๆ ตามความจริง ไม่คิดอ่านแก้ตัวปกปิดเอาแต่ความดีมาพูดทุกอันนี้ในเมืองตรัง ราษฎรได้ความเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วยโจรผู้ร้าย แต่ในปี . . . ออู เอกศกที่พระยาตรังมาว่าการนี้ มีผู้ร้ายปล้นที่ถกรรจ์ 10 เรื่อง ข่าเจ้าทรัพย์ตายห้าเรื่อง ไม่ได้ตัวผู้ร้ายเลยแต่สักคนเดียว พระยาตรังร้องว่าไม่มีกำลังที่จะติดตาม. . . แต่ได้ความตามพวกจีนว่า พระยาตรังไม่สันทัดในถ้อยความอันใด ตัวเองก็ไม่ได้ว่าถ้อยความ มอบให้แก่กรรมการกรมการเมืองนั้นถึงว่าจะได้ตัวผู้ร้ายมาก็ลงเอาเงินปล่อยเสีย จนพวกชาวเมืองตรังศรัทษากันว่ามีเงินเพียง 20 เหรียญแล้วเป็นไม่ต้องกลัวอันใด พวกจีนจับผู้ร้ายได้ก็ไม่ส่งเจ้าเมือง ข่าระว่ากล่าวลงโทษเสียเอง. . . พระยาตรังบังคับบัญชาได้อยู่แต่ที่ตำบลควนธานีแห่งเดียว ที่ตำบลทับเที่ยงเกือบจะไม่รู้ไม่เห็นอันใดกันเลย เห็นว่าการในเมืองตรัง ถ้าจะให้เป็นอย่างเช่นนี้ คงจะเกิดความใหญ่สักครั้งหนึ่งไม่ช้านักเป็นแน่ ด้วยคนในสลบแยกตัวของอังกฤษไปมาค้าขายมาก ถ้าเกิดผู้ร้ายฆ่าตาย เช่น ครั้งพระสุรินทรามาตย์เป็นข้าหลวง แต่ก่อนแล้วจะเอาอะไรแก่พระยาตรังไม่ได้เลยเป็นอันขาด. . . ทุกวันนี้พระยาตรังก็เปรียบเสมือนเป็นนายอำเภอควนธานีเท่านั้น. ²

¹ รายละเอียดอยู่ในบทที่ 4.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส

เมื่อรัชกาลที่ 5 ใ้ทอดพระเนตรเมืองตรังมีสภาพบ้านเมืองตรงกันข้ามกับเมืองกระบุรี ซึ่งเป็นเมืองเล็กกว่า มีผู้สำเร็จราชการเมืองที่มีประสบการณ์ และอายุน้อยกว่าปกครอง แต่ผลการทำนุบำรุงบ้านเมืองออกมาผิดแผกกัน ทั้งที่เมืองตรังมีสภาพทางภูมิศาสตร์หลายอย่างที่เอื้ออำนวยให้บ้านเมืองตรังสามารถพัฒนาตนเองให้เจริญรุดหน้าได้เร็วกว่าบ้านเมืองอื่น ดังพระราชปรารภของรัชกาลที่ 5 ที่ว่า "เมืองตรังก็เป็นเมืองใหญ่อันที่กินอุทิศ ถ้ามีผู้ว่าราชการเมืองซึ่งทรงความสามารถ จัดการทำนุบำรุงให้สมสมัย ก็จะรุ่งเรืองไ้มาก"¹

ในขณะนั้นผู้สำเร็จราชการเมืองตรังคือ พระยาตรังภูมาภิบาล (เชี่ยม ฌ นคร) ผู้เป็นบุตรของพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ได้มาปกครองเมืองตรังเป็นเวลาร่วม 2 ปี หลังจากที่เมืองตรังขาดบุคคลที่มาทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองเมืองตรังโดยตรงมาเป็นเวลาหลายปี ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาเป็นผู้ปกครองเมืองตรังหลายคนผลัดกันว่าราชการสมัยละ 2-3 ปี แต่ก็มิได้มีการจัดราชการ หรือทำนุบำรุงอย่างจริงจัง ทั้งนี้เพราะต้องมีราชการอื่นที่จะต้องจัดกระทำในเวลาเดียวกันที่เมืองอื่น ยกตัวอย่างเช่น ตั้งแต่ระยะเวลาปี พ.ศ. 2422 - พ.ศ. 2431 มีผู้ปกครองเมืองตรัง 4 คน ในจำนวน 3 คน ดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงใหญ่ดูแลหัวเมืองฝั่งตะวันตกด้วย อีก 1 คน ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองระนองอีกตำแหน่งหนึ่ง ในช่วงเวลา 9 ปี ที่ผ่านมาของผู้ปกครองเมืองตรังทั้ง 4 คน² เมืองตรังเป็นที่ทำการของข้าหลวงใหญ่ดูแลหัวเมืองฝั่งตะวันตก เป็นศูนย์กลางการปราบปรามความไม่สงบสุขอันเกิดจากอั้งยี่จีน และภัยจากโจรผู้ร้าย แต่เมืองตรังก็หาได้เจริญรุ่งเรือง หรือมีฐานะความเป็นอยู่ ฐานะความสำคัญอะไรเด่นออกมา แม้ว่าในระหว่างช่วง

¹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา. สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 7. กรุงเทพฯ พ.ศ. 2504, หน้า 15.

² ผู้ปกครองเมืองตรังทั้ง 4 คน คือ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน นุนนาค) ข้าหลวงใหญ่ดูแลหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2422-2425

พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ฌ ระนอง) ผู้สำเร็จราชการเมืองระนองและเมืองตรัง, พ.ศ. 2425-2427.

พระยาอนุรักษโยธา (กลั่น) ข้าหลวงใหญ่ดูแลหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2427-2429.

พระสุรินทรามาตย์ (พลอย พลอยแก้ว) ข้าหลวงใหญ่ดูแลหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2429-2431.

เวลาดังกล่าว คือปี พ.ศ. 2422 - พ.ศ. 2425 สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้เดินทางจากกรุงเทพฯ มาพัฒนาเมืองตรังให้เป็นศูนย์กลางการปกครองของหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก แต่ก็ไม่สำเร็จ เพราะท่านถึงแก่อสัญกรรมไปก่อน ตลอดจนขาดแคลนงบประมาณในการพัฒนาเมืองตรัง ถึงกระนั้น เมืองตรังก็น่าจะกระตือรือร้นขึ้นบ้างในด้านความเจริญของบ้านเมือง แต่เมืองตรังกลับมีหายนะรุ่งเรืองที่เกิดจากการพัฒนาเมืองตรังครั้งนี้ โดยยืมมาจากเงินภาษีของหัวเมืองข้างเคียง เช่น ภาษีของเมือง นครศรีธรรมราช ภาษีของหัวเมืองต่าง ๆ ในชายฝั่งตะวันตก เป็นต้น และยังไม่มิตำท่าจะแก้ไข ปัญหาต่าง ๆ ที่ตามมาได้ ในขณะที่เมืองตรังกำลังประสบปัญหารอบด้านนี้เอง พระยาตรังภูมาภิบาล (เอี่ยม ๗ นคร) ได้รับมอบหมายให้มาปกครองเมืองตรัง ส่วนราษฎรยากจน และเดือดร้อนด้วย ปัญหาต่าง ๆ ประกอบกับผู้สำเร็จราชการเมืองตรังผู้นี้เป็นผู้ที่อ่อนแอ ยิ่งทำให้สถานการณ์ต่าง ๆ ในเมืองตรังเลวลง

ดั่งนั้นรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริว่า น่าจะย้ายพระอภัยมณีศรึกษา (คอสมบี ๗ ระนอง) ออกจากเมืองกระบี่ มาเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรัง เพื่อจะได้ช่วยทำนุบำรุงเมือง ตรังให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น ให้สมกับที่เป็นเมืองใหญ่ และตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสมอยู่แล้ว ปรากฏว่า ระหว่างปี พ.ศ. 2433 - พ.ศ. 2444 มีหนังสือราชการจากกรมพระกลาโหม กระทรวงมหาดไทย ถึงเมืองตรังบ่อยครั้ง และเมืองตรังเป็นที่รู้จักของรัฐบาล เจ้านาย ข้าราชการ ราษฎร มากขึ้นกว่าเดิม

2.2 ปัจจัยจากภายนอกประเทศ

นอกจากปัจจัยภายในประเทศดังกล่าวแล้ว ปัจจัยภายนอกก็มีความสำคัญต่อการเมือง การปกครองของไทย และส่งผลทางอ้อมต่อเมืองตรังด้วย โดยเฉพาะในช่วง 88 ปี (พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2440) เมืองตรังได้รับผลกระทบจากปัจจัยภายนอกประเทศหลายครั้ง ในแต่ละครั้งมีผลต่อฐานะและความสำคัญของเมืองตรังด้วย ถึงแม้ว่าจะเด่นขึ้นมาเพียงระยะเวลาสั้น ๆ ไม่ยั่งยืนนาน เหมือนบางเมืองก็ตาม ปัจจัยดังกล่าวคือ ผลการถูกพม่าโจมตีหัวเมืองภาคใต้ 2 ครั้ง กล่าวคือ

¹ พระยาตรังภูมาภิบาล (เอี่ยม ๗ นคร). ผู้สำเร็จราชการเมืองตรัง พ.ศ. 2431 - พ.ศ. 2433.

พม่าได้ยกทัพมาตีหัวเมืองภาคใต้ 2 ครั้ง ในพ.ศ. 2328 และ 2352 ในสงครามนั้นพม่าสามารถยึดเมืองสำคัญ ๆ ได้หลายเมือง คือ เมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองตะกั่วป่า และเมืองตะกั่วทุ่ง เป็นต้น เนื่องจากทางกรุงเทพฯ มีกำลังน้อยกว่า และเพิ่งตั้งตัวเป็นอิสระ ยังไม่เป็นปึกแผ่นมั่นคงคึก ทางกรุงเทพฯ จึงไม่ได้ส่งกองทัพมาช่วยตั้งแต่แรก เพราะมีนโยบายที่จะรักษากรุงเทพฯ¹ ให้ปลอดภัยจากการรุกรานของพม่าไว้เป็นอันดับแรก แต่เมื่อเห็นเมืองสำคัญหลายเมืองถูกพม่ายึดไป จึงจัดกองทัพจากกรุงเทพฯ ออกไปช่วยเหลือ เพื่อรักษาเมืองต่าง ๆ ที่เหลือไว้ได้² พม่าได้พทัพกลับเมื่อทราบข่าวว่ากองทัพของราชธานีกำลังเดินทางมาปราบปราม พม่าได้พทัพกลับไป

ต่อมาปี พ.ศ. 2352 พม้ายกทัพมารุกรานอีก ในครั้งนี้ทางกรุงเทพฯ ได้ส่งกองทัพออกมาช่วยเหลือทันที สามารถช่วยเหลือเมืองต่าง ๆ ไว้ได้เกือบหมด เหลือบางเมืองทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก เช่น เมืองถลาง เป็นต้น การโจมตีของพม่า 2 ครั้งนี้นับเป็นการเปลี่ยนแปลงยุทธวิธี³ ในการโจมตีไทย ซึ่งไทยไม่เคยคาดคิดมาก่อน จึงไม่มีการเตรียมป้องกันไว้ล่วงหน้า หลังจากเสียเมืองถลางแก่พม่าในปี พ.ศ. 2352 แล้ว ไทยจึงมีนโยบายป้องกันหัวเมืองภาคใต้ให้ปลอดภัยจากการรุกรานของพม่าไว้ล่วงหน้า โดยอาศัยประสบการณ์จากการถูกพม่าโจมตีสองครั้งที่ผ่านมา แล้วมอบหมายให้เจ้าพระยามนตรีศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) เป็นประธานในการเตรียมตัวป้องกันการรุกรานของพม่าทางภาคใต้ คือ ไปคร่ำให้เมืองตรง⁴ เป็นศูนย์กลางเตรียมป้องกันศึกพม่า โดยให้เป็นที่รวบรวมกำลังไพร่พล เสบียงอาหาร เรือรบ เรือลาดตระเวน ตลอดจนทำหน้าที่ลาดตระเวนและสืบข่าวความเคลื่อนไหวของพม่าด้วย เพื่อเป็นการเตรียมการ และป้องกันการรุกรานจากพม่าที่อาจจะยกทัพมาตีหัวเมืองภาคใต้

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ . ไทยรบพม่า, หน้า 577-581 .

² เล่มเดียวกัน .

³ ยุทธวิธี คือ วิธีการรบในสงคราม ยุทธวิธีจะเป็นผู้บอกว่าเราจะต้องรบหรือควรรบอย่างไร ยุทธวิธีเป็นศิลปะในยามยุทธ เพื่อรวมกำลัง ณ จุดทำการแตกหัก . . . อ้างจาก ยุทธศาสตร์คืออะไร เอกสารทางราชการทหาร ประกอบการเรียนวิชายุทธศาสตร์ กองประวัติศาสตร์ กระทรวงกลาโหม, 8 มิถุนายน 2520 .

⁴ หอสมุดไตรปิฎก . จดหมาย เหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 (พ.ศ. 2355) เลขที่ 216, จดหมาย เหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1175 (พ.ศ. 2356) เลขที่ 5 .

การที่เมืองตรังได้รู้การพิจารณาให้เป็นศูนย์กลางเตรียมการป้องกันการรุกรานของพม่า นั้น เนื่องจากเมืองตรังขณะนั้นมีฐานะเป็นเมืองในการปกครองของเมืองนครศรีธรรมราช เปรียบเสมือนกับเป็นส่วนหนึ่งของเมืองนครศรีธรรมราชทางด้านฝั่งตะวันตก นอกจากนี้เมืองตรังยังมีหน้าที่ดูแล และรักษาเมืองกลาง เมืองพังงา รวมทั้งหัวเมืองไทยทางชายฝั่งตะวันตก เมืองอื่น ๆ ในฐานะที่เป็นเมืองหน้าด่านของนครศรีธรรมราช ซึ่งเจ้าพระยานนครศรีธรรมราช (น้อย ฅ นคร) ได้อาศัยกำลังไพร่พล และกรมการเมืองตรังช่วยในการดูแลดังกล่าว โดยตนเองจะมาประจำอยู่ที่เมืองตรังปีละหลาย ๆ ครั้ง

นอกจากเมืองตรังแล้ว ยังมีเมืองปะเหลียน เมืองสตูล ที่ได้รับมอบหน้าที่คล้าย ๆ กับเมืองตรังในการเตรียมการป้องกันการรุกรานของพม่า ในฐานะที่เป็นเมืองในปกครองของเมืองสงขลา เมืองหัทธอง รัชกาลที่ 2 จึงโปรดฯ ให้พระศรีสมบัติจางวางพระยาสงขลา รวบรวมผู้คนเสบียงอาหาร ต่อเรือรบเตรียมไว้ที่เมืองสตูล ให้กรมการเมืองหัทธองลงไปเตรียมการต่าง ๆ ที่เมืองปะเหลียน ถ้ามีศึกสงครามก็ให้กองทัพของทั้งสามเมืองช่วยกันโอบล้อมตีชนะ¹

การที่เมืองตรังมีความสำคัญขึ้นมาในครั้งนี้ เพราะว่าเจ้าพระยานนครศรีธรรมราช (น้อย) เป็นประธานในการเตรียมการป้องกันครั้งนี้ และเมืองตรังอยู่ในในการปกครองของเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งต่อมาไม่นานความสำคัญด้านนี้ลดลงไป เมื่อ พ.ศ. 2368 ประเทศที่สนใจหัวเมืองฝั่งตะวันตกมิใช่ "พม่า" แต่เป็นประเทศอังกฤษที่เข้ามามีอิทธิพล และอำนาจในพม่า และหัวเมืองมลายู เป็นการขยายอิทธิพลที่ปิดล้อมดินแดนไทยทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก คือ ด้าแบนทางทิศตะวันตก และทิศเหนือของหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก² มีพม่าเป็นรัฐอาณานิคมของอังกฤษ ส่วนทางทิศใต้ติดกับหัวเมืองมลายู ซึ่งเป็นวิรูปบาล เสตรทส์ เขตเทิลแมนตล์ของอังกฤษ ในลักษณะเช่นนี้ เป็นปัจจัยจากภายนอกประเทศปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้เมืองตรังมีความสำคัญขึ้นมา อีกด้านหนึ่งที่เปลี่ยนไปจากเดิม คือ จากเมืองหน้าด่านป้องกันศึกพม่า มาเป็นเมืองชายแดนติดเขตแดนของอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2451 และเป็นแหล่งรายงานความเคลื่อนไหวของอังกฤษในหัวเมืองมลายู และเป็นศูนย์กลางเผยแพร่ศาสนาคริสต์ทางหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทยดังรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

¹ ห่องสมุทวชิรญาณ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 (2354) เล่มที่ 210.

² หมายถึงเมือง 7 เมือง คือ ระนอง กระบุรี ตะกั่วป่า พังงา ภูเก็ต และตรัง.

เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นปัจจัยที่ส่งเสริมฐานะ และความสำคัญของ เมืองตรงตั้งแต่ พ.ศ. 2352-2440 ส่งผลให้เมืองตรงมีบทบาทต่างไปจากเดิม มีความสำคัญเพิ่มขึ้นในบางช่วงที่ ปัจจัยต่าง ๆ ช่วยหนุน อย่างไรก็ดี สรุปได้ว่าปัจจัยที่ส่งเสริมดังกล่าวมี 2 ปัจจัยใหญ่ ๆ คือ ปัจจัยภายในประเทศ และปัจจัยภายนอกประเทศ ทำให้เมืองตรงมีฐานะต่าง ๆ หลายฐานะ เช่น ฐานะ เป็นเมืองหน้าด่าน เมืองศูนย์กลางการปกครอง เมืองท่าค้าขาย เป็นต้น ดังที่จะกล่าวใน บทที่ 3

บทที่ 3

ฐานะและความสำคัญของเมืองตรง เมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ควนธานี (พ.ศ. 2352- 2436)

ในระหว่างที่เมืองตรงตั้งที่ทำการอยู่ที่ควนธานี(พ.ศ.2352-- 2436) นั้นเมืองตรงมีฐานะและความสำคัญเป็นช่วง ๆ โดยที่แบ่งฐานะและความสำคัญออกได้เป็น 2ระยะ คือ

ระยะแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2381

ระยะสอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2420 - พ.ศ. 2425

3.1 ระยะแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2381

ในช่วงเวลานี้ได้มีเหตุการณ์ที่สำคัญเกิดขึ้น หลายประการ คือ พ.ศ. 2352พม่าได้ยกทัพมาตีเมืองกลางแตก ต่อมา พ.ศ. 2354รัชกาลที่ 2โปรดให้พระยาบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) ผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชสืบต่อมา ซึ่งพระยานครฯ (น้อย) เป็นผู้ที่มีความสามารถดีเด่นอยู่ทางภาคใต้แต่เพียงผู้เดียวในขณะนั้น ประกอบกับทางเจ้าเมืองตรงถึงแก่กรรมลง รัชกาลที่ 2 จึงโปรดฯให้ยกเมืองตรงจากการปกครองของเมืองสิงขลกลับมาขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชตามเดิม เพื่อให้เมืองตรงเป็นฐานทัพเรือแหล่งเสบียงอาหาร แหล่งสะสมกำลังไพร่พลทางชายฝั่งตะวันตกของเมืองนครศรีธรรมราช เพื่อป้องกันการรุกรานของพม่าและปราบปรามโจรสลัด ทั้งสืบข่าวความเคลื่อนไหวภายในหัวเมืองมลายูของไทย

เมื่อเมืองตรงมาอยู่ในการปกครองของเมืองนครศรีธรรมราช พระยานครฯ (น้อย) ได้ทราบถึงปัญหาที่เคยเกิดขึ้นกับเมืองตรงมาแล้ว ตั้งแต่สมัยที่ดำรงตำแหน่งเป็นผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราช ท่านจึงคิดหาวิธีการที่จะป้องกันมิให้เกิดปัญหาต่างๆ ขึ้นอีก โดยออกไปจัดแจงปรับปรุงเมืองตรงด้วยตนเอง ตามที่ทางราชธานีได้เคยมีคำสั่งกำชับออกไป¹ เพื่อให้ผู้รักษาเมืองตรงกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน รัชกาลที่ 2จึงโปรดฯให้พระยาสุไทยธานี (ม่วง) บุตรคนหนึ่งของพระยานครฯ (น้อย) ออกไปเป็นผู้รักษาเมืองตรงในปี พ.ศ. 2355²

¹ ห่องสนพฤกษนิพนธ์, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174. (2354) เลขที่ 10.

² เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พร้อม ณ นคร) "ระเบียบกรมการเมืองตรงของเก่า" ตรีสาร. หนังสือที่ระลึกงานฉลองรัฐธรรมนูญ จังหวัด รั้ง พ.ศ. 2482 หน้า 49.

สำหรับการจัดการปกครองในหัวเมืองฝั่งตะวันตกนั้นเป็นไปตามลักษณะการจัดหัวเมืองในสมัยก่อน ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายถึงขนบธรรมเนียมการปกครองอาณาเขตของไทยสมัยก่อนว่า การปกครองส่วนกลาง คือ มณฑลราชธานีนั้น ชื่อเอาราชธานีเป็นหลัก เมืองจัตวาขึ้นต่อเมืองราชธานี ตั้งอยู่รายรอบ กิจการต่าง ๆ ในเมืองจัตวา เหล่านั้นขึ้นอยู่กับบัญชาของเจ้ากระทรวงในราชธานี เป็นทำนองมณฑลราชธานี ส่วนภายนอกมณฑลราชธานีออกไปเอาหัวเมืองเป็นหลักแบ่งเป็นหัวเมืองเอก หัวเมืองโท และหัวเมืองตรีลดหลั่นลงไปตามขนาดหัวเมืองหนึ่ง ๆ ก็มีเมืองขึ้นอยู่รายรอบ¹ และบังคับบัญชาทำนองเดียวกันกับมณฑลราชธานี หัวเมืองใดมีอาณาเขตกว้างขวางก็มีเมืองขึ้นมาก หัวเมืองที่มีอาณาเขตแคบ ก็มีเมืองขึ้นน้อย เมืองขึ้นเหล่านั้นกำหนดด้วยท้องที่เป็นหลัก ยิ่งกว่าถือเอาจำนวนพลเมือง เพราะจำนวนพลเมืองเอาเป็นแน่นอนไม่ได้ ผู้คนสมัยก่อนมักโยกย้ายถ่ายเทกันเสมอ จึงกำหนดเอาเรื่องระยะทางคมนาคมและการติดต่อสื่อสารเป็นสำคัญ ให้ตั้งเมืองมีระยะทางห่างกันพอที่พนักงานปกครองต่างเมืองไปมาถึงกันได้ในวันหนึ่งหรือสองวันเพื่อจะได้แจ่มข่าวและช่วยเหลือกัน เมื่อเกิดเหตุขึ้นในบ้านเมือง¹ สำหรับหัวเมืองปักษ์ใต้ก็มีลักษณะการจัดการปกครองดังกล่าวแล้ว ในพระโอยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง กฎหมายตราสามดวง มีระบุชื่อและชั้นของเมืองสำคัญไว้ดังนี้

เมืองนครศรีธรรมราช	เมืองเอก
เมืองตะนาวศรี	เมืองโท
เมืองชุมพร	เมืองตรี
เมืองไชยา	เมืองตรี
เมืองพิทลุง	เมืองตรี ²

สำหรับเมืองเล็กเมืองน้อยที่ขึ้นต่อเมืองเหล่านี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานไว้ดังนี้

เมืองสงขลา เมืองกระบี่และเมืองตรัง ขึ้นต่อนครศรีธรรมราช

เมืองปราณ เมืองกุย เมืองคลองวาฬและเมืองบางตะพาน ขึ้นต่อเมืองตะนาวศรี

เมืองระนอง และเมืองตระ ขึ้นต่อเมืองชุมพร

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานเมืองระนอง" ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 50 โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์ไทย 2474 หน้า 1.

²กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 "ระโอยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง" (โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์ไทย 2501) หน้า 27 - 327.

เมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองถลาง ขึ้นต่อเมืองไชยา
เมืองปะเหลียน ขึ้นต่อเมืองพัทลุง

จากเอกสารต่าง ๆ สรุปได้ว่าดินแดนบริเวณหัวเมืองฝั่งตะวันตกมีอยู่ใต้อิทธิพลของเมืองนครศรีธรรมราชมาตลอด เมื่อเมืองถลางเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2352 พม่าเผาผลาญเสียจนเป็นเมืองร้าง ทางกรุงเทพฯ ก็ได้กำหนดให้เมืองนครศรีธรรมราชดูแลรักษาความมั่นคงทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก โดยมีศูนย์บัญชาการอยู่ที่เมืองตรัง ทำให้พระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ต้องเร่งปรับปรุงเมืองตรังให้มีความเหมาะสมในฐานะที่เป็นศูนย์บัญชาการดังกล่าวโดยปรับปรุงเมืองตรังให้เป็นเมืองหน้าด่านป้องกันศึกและฐานทัพเรือ สมัยพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ทำให้เมืองตรังกลายเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์มีหน้าที่ดูแลเมืองต่าง ๆ ทางฝั่งตะวันตกและหัวเมืองไทรบุรี หังรายละเอียดยุคในแต่ละฐานะ คือ

3.1.1 ฐานะที่เป็นเมืองหน้าด่านและฐานทัพเรือ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ พม่าได้เตรียมทัพมาตีไทยอีก เพราะไม่สามารถที่จะเอาชนะไทยได้เด็ดขาด เมื่อคราวศึกครั้งก่อน พ.ศ. 2328 พม่าคิดว่าไทยคงจะอ่อนกำลังในตอนเปลี่ยนรัชกาล พระเจ้าปะดุงกษัตริย์พม่าจึงได้ให้เตียง่วนเตรียมทัพรออยู่ที่ทวาย มุ่งหมายมาตีหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก เช่น ชุมพร กระบุรี ระนอง ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง ถลาง พม่าได้กะเกณฑ์ให้ต่อเรือรบใหญ่น้อยเป็นอันมาก แล้วเสร็จในปลายปี พ.ศ. 2352 พม่าได้ส่งแยมองเป็นนายทัพคุมพล 4,000 คน ลงเรือรบมาตีเกาะถลางกองหนึ่ง และให้จูเรียงสาลกะยอ คุมพล 3,000 คน มาขึ้นฝั่งที่ระนอง กระบุรี ยกมาตีชุมพรอีกกองหนึ่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระนครินทราบรมราชชนนี สำนึกหนังสือ เล่ม 7 หน้า 634.

ไทยได้ทราบข่าวศึกพม่า จึงเกณฑ์กองทัพออกไปต่อสู้กับข้าศึก ให้พระยาจำแสนยากร (บัว) คุมพล 5,000 คน ยกไปทางบกก่อน ให้เจ้าพระยาพลเทพไปอยู่รักษาเมืองเพชรบุรี ให้กรมหลวงพิทักษ์มนตรีได้จัดการคอยส่งกองทัพอยู่ที่เมืองเพชรบุรีด้วย ถ้าพม่ายกทัพมาประชิดหนาแน่นมาก ให้เจ้าพระยาพลเทพเป็นทัพหน้า กรมหลวงพิทักษ์เป็นทัพหลวง ยกหนุนไปอีกทัพหนึ่ง แล้วโปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรงค์เป็นจอมทัพ เสด็จยกกองทัพหลวงตามออกไปทางบก อีกทัพหนึ่งรวมสองทัพ เป็นพล 20,000 คน

ทัพเรือจัดเป็นสองทัพเช่นกัน คือ ให้พระยาทศโยธากับพระยาราช-ประสิทธิ ยกจากกรุงเทพฯ ไปไชยา จากไชยาขึ้นบกไปทางปากพนม ข้ามไปช่วยเมืองกลาง อีกกองหนึ่งให้พระยายมราช (น้อย) เป็นแม่ทัพ พระยาท้ายน้ำเป็นทัพหน้ายกจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองนครศรีธรรมราช และให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พิณ) เกณฑ์กองทัพเมืองนครฯ ไปสมทบเจ้าพระยายมราชยกไปช่วยกลาง โดยตั้งฐานทัพเรือที่เมืองตรัง แต่ประสบปัญหาการขาดแคลนเรือที่จะบรรทุกไพร่พลข้ามทะเลไปเกาะกลาง ซึ่งตรงกันข้ามกับพม่าที่ได้เตรียมเรือไว้ล่วงหน้าแล้ว ปัญหานี้เป็นจุดอ่อนของไทย มีผลทำให้หัวเมืองต่าง ๆ ถูกตีแตกยับเยิน พม่ากวาดต้อนเอาทรัพย์สินสมบัติและจับผู้คนไปพม่า ทั้ง ๆ ที่พม่ากำลังน้อยกว่า แต่ไทยก็ไม่สามารถต้านทานไว้ได้ เพราะว่าไม่มีฐานทัพเรือถาวรทางฝั่งตะวันตก

ในการแก้ปัญหาเรื่อง "เรือ" นี้ได้ใช้วิธีเกณฑ์ไพร่พลต่อเรือที่เมืองตรังและเมืองสตูล¹ แต่จะรอ

จนต่อเรือเสร็จแล้วจึงจะยกไปก็คงไม่ทันช่วยเมืองกลาง จึงริบหาเรือที่ราษฎรใช้สอยกันในเมืองตรังตามแต่จะหาได้² ให้พระยาท้ายน้ำคุมไพร่พลกองหนึ่งยกข้ามทะเลไปก่อน พระยาท้ายน้ำยกไปถึงเกาะชนัก³ พบทัพเรือพม่าลาดตระเวนอยู่แถวเกาะภูเก็ต จึงเกิดการปะทะกันในทะเล ฝ่ายไทยยิงเรือพม่าแตกหนีกระจัดกระจายไป เพราะว่าพม่าได้เอาปืนใหญ่น้อยขึ้นบก และแบ่งไพร่พลพม่าส่วนหนึ่งไปล้อมเมืองกลาง กองลาดตระเวนของพม่าจึงถอยหนีไป

¹ หอสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 (2354) เลขที่ 10

² พล รท. แชน ปิจจุสานนท์. กองทัพเรือ พิมพ์เพื่อแจกในงานเสด็จพระราช

ดำเนินพระราชทานเพลิงศพ พลเรือเอก มจ. ครรชิต พลอากาศกร, เมษายน 2509, หน้า 248.

³ สันนิษฐานว่าเป็นเกาะพนัก อยู่ระหว่างเกาะภูเก็ตกับแม่น้ำพังงา ออกจากกองทัพเรือ เล่มเดียวกัน.

แต่เวลารบกัน แม่ทัพคือพระยาท้ายน้ำมีความประมาท ไม่ได้ระวังปิดถังดินให้ดี ละอองไฟปลิวไปตกถุกถังดินระเบิดเรือแตก พระยาท้ายน้ำและคนในเรือลำนั้นตายส่วนใหญ่ เหลืออยู่เพียง 15 คน หลวงสุนทรและหลวงกำแหงซึ่งไปในกองพระยาท้ายน้ำ เห็นกำลังไพร่พลที่จะยกขึ้นไปเอาชนะพม่าที่เมืองกลางได้ แม่ทัพก็ตายในที่รบ จึงถอยทัพกลับมาตั้งหลักอยู่ที่คลองปากลาว แขวงเมืองนครศรีธรรมราช

ฝ่ายกองทัพพระยาทศโยธา ซึ่งยกไปตั้งอยู่ปากน้ำหงสา ก็ขัดข้องด้วยหาเรือบรรทุกไพร่พลไปเกาะภูเกิดไม่ได้ จึงข้ามไปรักษาเกาะภูเกิดไม่ทัน ส่วนพม่ารู้ข่าวว่ากองทัพจากกรุงเทพฯ ยกมาช่วยเมืองกลาง จึงเร่งรัดตีค่ายเมืองภูเกิดแตก แล้วรวมพลไปสมทบกันตีค่ายเมืองกลาง ตั้งล้อมเมืองอยู่ 27 วัน กลางแตก พม่ารีบเอาทรัพย์สินสมบัติและจับผู้คนไป เมื่อกองทัพพระยาทศโยธายกออกไปไกลจะถึงที่ข้ามไปเกาะภูเกิด ก็พอดีกับกองทัพเรือจากเมืองตรงยกมาถึง นำทัพโดยพระยาบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) และกองทัพจากเมืองไทรบุรีประมาณ 2,500 คน พม่าทราบข่าวนี้ตกใจมาก เพราะกำลังน้อยกว่า ผู้เขียนสันนิษฐานว่า พม่าต้องการมาก่อนกวตติงก่าลังไทยทางฝั่งตะวันตก มิได้หวังทำศึกใหญ่ และไพร่พลในกองทัพพม่าส่วนมากเป็นมอญ ซึ่งไม่เต็มใจจะรบกับไทย การควบคุมภายในกองทัพพม่าอาจจะระส่ำระสาย การสู้รบกวาดต้อนทรัพย์สินสมบัติและกำลังคน จึงเป็นแบบปล้นสะดมภ์เพื่อนำไปใช้ในเมืองพม่า เมื่อเห็นว่าไทยยกทัพมาหลายด้านและกำลังไพร่พลเหนือกว่าจึงถอยหนีไป กองทัพไทยได้เมืองกลางคืนโดยง่ายจับพม่าที่ยังตกค้างได้เป็นจำนวนมาก ต่อมาอีก 4-5 วัน เรือลำเดียวเสียบียงอาหารของพม่าซึ่งไม่ทราบว่างทัพพม่าถูกตีแตกหลบหนีออกไปจากเมืองกลางแล้ว ได้มาส่งเสียบียงอาหารไทยจับได้หมดพร้อมทั้งรบเรือ 4 ลำ แต่เมื่อเทียบมูลค่าของทรัพย์สินเงินฝ้ายไทยที่เสียไปกับเรือลำเดียวเสียบียงอาหารของพม่าแล้ว มูลค่าต่างกันมาก ไทยเป็นฝ่ายเสียหายมากกว่า

ต่อมา พ.ศ. 2361 ไทยได้ข่าวว่าพม่าอาจจะยกกองทัพลงไปที่หัวเมืองปักษ์ใต้ของไทยอีก เมืองตรงจึงได้รับการปรับปรุงให้เป็นเมืองหน้าด่านที่ใหญ่ และสำคัญทางชายฝั่งด้านตะวันตกของไทยอีกครั้งหนึ่ง เป็นครั้งสำคัญ เพราะต้องคอยระมัดระวังพม่าที่อาจจะยกมา และสถานการณ์ทางหัวเมืองไทรบุรีก็ไม่เป็นที่น่าไว้วางใจ เพราะเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัม) มีท่าทีที่จะเข้ากับฝ่ายบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ และในบางทีจะ เข้ากับฝ่ายพม่าด้วย ทำให้รัฐบาลไม่ไว้วางใจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทางกรุงเทพฯโปรดฯให้พระยานครฯ (น้อย) จัดกองทัพเรือที่เมืองตรงมากขึ้น เพื่อจะผนวกหัวเมืองไทรบุรีไว้กับไทย และได้ยกทัพไปปราบปรามกบฏเมืองไทรบุรีในปี พ.ศ. 2365 ในช่วงเวลานี้เมืองตรงอยู่ในฐานะเมืองหน้าด่านทางฝั่งทะเลตะวันตก จนอาจจะนับได้ว่าเป็นฐานทัพที่สำคัญมากแห่งหนึ่งของไทยในขณะนั้น ดังปรากฏในหนังสือของเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีกลาโหม

ว่า ". . . เมืองตรงเป็นเมืองหน้าด่านใกล้กับไทรบุรี มีราชการมาเมืองตรงกับเมืองไทรบุรีจะได้
จุดหนุนช่วยกันทันที ให้เจ้าพระยามนทรฯ (น้อย) ตั้งเมืองมั่นคงกว่าแต่ก่อน แล้วให้เอาเรือ เมืองพทลงไม่
ต่อเรือรบ ณ เมืองตรงสองร้อยลำ"¹

จะเห็นว่าการเกณฑ์เลขต่อเรือรบที่ตรงอีก 200 ลำ ในปี พ.ศ. 2365 นี้ เป็นการ
เตรียมสร้างกองทัพเรือขนาดใหญ่มาจริง ๆ ถ้ารวมกับเรือรบที่มีอยู่แล้ว ก็คงรวมได้ประมาณ 300
ลำ เพราะทางราชธานีไม่ไว้วางใจอังกฤษที่เกาะปีนังว่าจะยกกองทัพมาตีไทยหรือไม่ เนื่องจาก
อังกฤษได้รับผลกระทบกระเทือนทางด้านเสบียงอาหารหลังจากไทยเข้าปราบปรามกบฏเมืองไทรบุรีได้
ยิ่งกว่านั้น เจ้าพระยาไทรบุรีจะกลับมารับเอาเมืองไทรบุรี หรือชักชวนอังกฤษที่เกาะหมากให้ช่วยตี
ไทรบุรีคืนอีก เมื่อใดไม่แน่ จึงเตรียมพร้อมไว้รับศึกใหญ่ที่จะเกิดจากรัฐบาลอังกฤษที่เกาะปีนัง ในปี
พ.ศ. 2366 เจ้าพระยามนทรฯ (น้อย) ได้ทำการเรียกเรือมาชุมนุมกันใหญ่ที่เมืองตรง และต่อเรือ
ที่เมืองตรงเพิ่มอีก 98 ลำ โดยให้บุตรชายชื่อนายภู และนายกล่อม คุมกองทัพรักษาปากน้ำสะตูล และ
ละงูไว้ พร้อมทั้งต่อเรือ 42 ลำ ให้หลวงราชเมธาไปรักษาปากน้ำปลิส รวมทั้งต่อเรืออีก 20 ลำ²
ฉะนั้น ใน พ.ศ. 2366 กองทัพเรือของเจ้าพระยามนทรฯ (น้อย) มีความพร้อมสูง มีแสนยานุภาพ
ครอบคลุมไปทั่วหัวเมืองฝั่งตะวันตกตอนล่าง คือ ตั้งแต่เมืองตรงลงไปถึงปากน้ำสะตูล ปากน้ำละงู
และปากน้ำปลิส หรือกล่าวได้ว่า ตลอดแนวชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกของไทย มีการเตรียมพร้อมเรือรบ
เรือโล้อย่างพร้อมมูล โดยมีเมืองตรงเป็นเมืองศูนย์กลาง และเป็นฐานทัพเรือที่สำคัญ ทั้งนี้เป็นเพราะ
ว่าในระบอบนั้นไทยเริ่มนโยบายที่จะขยายเขตแดนลงไปในประเทศลาว รัฐเปอร์³ และรัฐสงขลบุรี จึง
อาศัยความสามารถของเจ้าพระยามนทรฯ (น้อย) เป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างเมืองตรงให้เป็นฐาน
ทัพเรือใหญ่ เพื่อขยายอำนาจของไทยลงไปในประเทศลาว ปลายรัชกาลที่ 2

การเตรียมการและสะสมกำลังกองทัพเรือเช่นนี้ ไทยอ้างว่ามีไว้เพื่อป้องกันพระ-
ราชอาณาเขตของไทยจากพม่า และจากข้าศึกที่จะมารุกรานไทรบุรี แต่รัฐบาลอังกฤษที่ปีนังไม่พอใจ
และไม่ไว้วางใจในการที่เจ้าพระยามนทรฯ (น้อย) เตรียมกองทัพเรือไว้ที่เมืองตรงอย่างเข้มแข็ง

¹ สุภรณ์ อัตถสาโรจน์. "บทบาทเจ้าพระยามนทรฯ (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลและหัวเมือง
ภาคใต้ ในรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3", หน้า 30-35.

² เล่มเดียวกัน.

³ บางแห่งเรียกว่า เปราะ หรือ เบรีด - ผู้เขียน.

เช่นนี้ อังกฤษเกรงว่าไทยจะขยายอิทธิพลลงไปในประเทศอื่นๆ รัฐบาลอังกฤษที่บ่งได้ขอกำลังจาก เบงกอลมาเสริมสร้างเกาะปีนัง เพราะไม่แน่ใจในการสะสมกำลังกองทัพเรือของเจ้าพระยามหามา (น้อย)¹ แต่นโยบายนี้ได้ถูกบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษขัดขวางพอดี จนสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพรพุทธเลิศหล้านภาลัย ในปี พ.ศ. 2367 และพระบาทสมเด็จพรนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยราชย์ ทรงเริ่มเปลี่ยนนโยบายดังกล่าวเสียใหม่ เพราะอังกฤษเริ่มมีอำนาจเข้าครอบครองรัฐใหญ่ของมลายู เช่น รัฐมะละกา² เมื่อถูกอังกฤษยึดค้ำ ไทยก็ยอมยุติการขยายอิทธิพลของไทยลงไปในประเทศมลายู เมื่อปลายปี พ.ศ. 2369 คือ หลังจากทำสนธิสัญญาเบอร์นีแล้ว

ผลจากการที่เมืองตรังได้รับการปรับปรุงให้เป็นเมืองหน้าด่าน และฐานทัพเรือในรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 นอกจากทำให้บริเวณหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตกปลอดภัยจากการโจมตีของพม่าแล้ว ยังช่วยให้หัวเมืองภาคใต้มีความเจริญทางการค้าด้วย สินค้าที่นำออกขายส่วนใหญ่เป็นข้าว และตีบุกจากบริเวณดังกล่าว และบริเวณข้างเคียง จึงอาจนับได้ว่าการค้าในหัวเมืองฝั่งตะวันตกของไทยระหว่างปี พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2360 นั้น เมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้า และทำรายได้ให้กับราชอาณาจักร คือ เมืองตรังเพียงเมืองเดียว เพราะว่าเมืองใกล้เคียงถูกพม่าทำลายเสียหายมาก เช่น ถลาง ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง จนแทบจะเป็นเมืองร้าง³

สมัยรัชกาลที่ 3 ความสำคัญของเมืองตรังในฐานะเมืองหน้าด่าน และฐานทัพเรือลดน้อยลง เพราะภายหลังที่เกิดกบฏจากรัฐไทรบุรี ในปี พ.ศ. 2381 แล้ว ผลจากการกบฏครั้งนี้ ทำให้รัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชดำริในปี พ.ศ. 2382 ที่จะแก้ปัญหาเมืองไทรบุรีไม่ให้เกิดความ

¹ กัมพิลปากร. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 1 สารคดี สุวรรณสมัย แผ่น หน้า 156-172.

² เมื่ออังกฤษปราบโปเลียนได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2358 จึงตกลงแบ่งปันอาณานิคมทางทวีปเอเชียกันใหม่กับประเทศฮอลันดา ทั้งที่ฮอลันดา อังกฤษเห็นพ้องกันว่าให้ไปฮอลันดา และคืนสุมาตราให้กับฮอลันดา ทั้งนี้ฮอลันดาก็ยอมยกรัฐมะละกาให้กับอังกฤษ และไม่คัดค้านการตั้งเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษ โดยยึดเส้นศูนย์สูตรเป็นเส้นแบ่งอิทธิพลระหว่างประเทศทั้งสอง อังกฤษจึงได้ปีนัง สิงคโปร์ มะละกาไว้ในอำนาจตั้งแต่ พ.ศ. 2367.

³ ขจร สุชีพพานิช นำเสนอ, "เอกสารเมืองถลาง", ประสาร บุญประคอง อำนวยการ และอธิบายแถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี, 3(มกราคม 2512): 109.

ว่าวายอีกต่อไป โดยเฉพาะการยกเล็กส่งข้าราชการไทยกลับไปครองเมืองไทรบุรี และในขณะนั้น เจ้าพระยานครา (น้อย) ผู้ปรับปรุงเมืองตรงให้เป็นเมืองหน้าด่าน และการค้าขาย และเป็นแม่ทัพสำคัญทางหัวเมืองภาคใต้ถึงแก่อสัญกรรมลง หากเกิดเหตุการณ์ขึ้นอีกก็จะยากแก่การป้องกัน¹ จึงมีพระบรมราโฆบายที่จะสร้างความเข้มแข็งให้กับหัวเมืองภาคใต้ที่อยู่ใกล้เคียงกับไทรบุรี ให้มีความสามารถป้องกันรักษาความสงบ พระบรมราโฆบายดังกล่าวของรัชกาลที่ 3 นั้น ได้มีผลมาจนถึงหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตกด้วย และเป็นครั้งแรกที่ทางราชธานีได้กระจายอำนาจทางหัวเมืองภาคใต้มาสู่หัวเมืองฝั่งตะวันตกให้มีบทบาทในการควบคุมหัวเมืองมลายูด้านตะวันตก (ไทรบุรี) ดังจะเห็นได้จากกระแสพระราชดำริที่ปรากฏในจดหมายเหตุ หลวงอุดมสมบัติ ปี พ.ศ. 2392 ตอนหนึ่งว่า

"... เมืองไทรบุรีก็ขึ้น เมืองนคราแล้วก็ใกล้เคียงกับเมืองสงขลา ให้คอยระไวระวังดูแลเมืองไทรบุรีให้รู้เท่าทันกันที่อ้ายแขกจงได้... ให้กองทัพเมืองพัทลุง เมืองสงขลา ยกไปช่วยกันนั้น รับผิดชอบให้เต็มเอาเมืองกลางใส่เข้าอีกเมืองหนึ่ง..."²

จากหลักฐานดังกล่าว รัชกาลที่ 3 ได้ให้ความสำคัญกับเมืองกลาง ซึ่งปรับปรุงขึ้นมาเรียบร้อยแล้วจะให้ เป็นเมืองด่านและการค้าขาย ความสำคัญของเมืองตรงในฐานะเมืองหน้าด่านจึงลดลง เพราะรัชกาลที่ 3 มุ่งที่จะกระจายอำนาจการป้องกันหัวเมืองมลายูให้กับเมืองอื่น ๆ ด้วย เช่น สงขลา กลาง พังงา³ ซึ่งนโยบายนี้เป็นไปได้ระยะหนึ่ง ความสำคัญของเมืองตรงในฐานะศูนย์กลางป้องกันภัยจากการก่อจลาจลของกรรมกรจีนในหัวเมืองฝั่งตะวันตกมาอยู่ที่เมืองตรงอีก

3.1.2 ฐานะที่เป็นเมืองท่าค้าขายทางฝั่งตะวันตกของราชอาณาจักร

หลัง พ.ศ. 2355 จนถึง พ.ศ. 2360 พม่ามิได้ยกกองทัพมารุกรานทางหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันตกอีก เจ้าพระยานครา (น้อย) จึงใช้ประโยชน์จากการเตรียมพร้อมทางกองทัพเรือไว้สร้างความปลอดภัยทางชายฝั่งเมืองตรง และอาศัยปากน้ำเมืองตรงเป็นท่าเรือแทนเมือง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร. "อธิบายเรื่องพงศาวดารอันเป็นมูลเหตุแห่งจดหมายหลวงอุดมสมบัติ", จดหมายหลวงอุดมสมบัติ, หน้า 34.

² เล่มเดียวกัน, หน้า 165.

³ เดิมเมืองพังงาเป็นเพียงชุมชนเล็ก ๆ ได้กลายเป็นเมืองสำคัญ มีฐานะเป็นเมืองขึ้นที่ควบคุมเมืองกลาง และเมืองตะกั่วทุ่ง ในรัชกาลที่ 3 พระยาบริรักษ์บุตร (แสง) เป็นผู้ว่าราชการเมือง.

กลาง ซึ่งถูกพม่าตียึดเป็นจนไม่สามารถตั้งเป็นเมืองใหม่ลง เป็นเมืองหน้าด่าน และการค้าดั้งเดิม ในระยะเวลา 4-5 ปี¹ จึงปรับปรุงเมืองตั้งให้เป็นท่าเรือค้าขาย เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ได้ แต่งเรือกำปั่นบรรทุกสินค้าส่วนใหญ่ คือ ช้าง และดีบุก ไปค้าขายยังเกาะหมาก ซึ่งเป็นเมืองท่าและ ศูนย์กลาง เส้นทางการค้าและจุดแวะพักของพ่อค้าที่เดินทางไปมาค้าขายระหว่างจีนและอินเดีย² ทำให้ชาว ต่างประเทศเริ่มรู้จัก เมืองตั้งของไทยมากขึ้น และปรากฏว่าเจ้าพระยานครฯ (น้อย) เองได้ชักชวน พ่อค้าต่างชาติที่บังมาค้าขายที่เมืองตั้ง และเชิญชวนพ่อค้าต่างชาติที่มาค้าขายที่เกาะหมากให้พา ครอบครัว และพรรคพวกมาทำการค้าตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองตั้งระยะหนึ่ง เพื่อให้เมืองตั้งเป็นที่ รู้จักของพ่อค้าต่างชาติอื่น ๆ ด้วย ประกอบกับช้างและดีบุกเป็นสิ่งที่ต้องการ และมีคุณค่าทาง เศรษฐกิจสูง ทำให้ชาวต่างประเทศเดินทางมาค้าขายกับไทยที่เมืองตั้งเพิ่มขึ้น ดังปรากฏว่าใน พ.ศ. 2357 มีเรือกำปั่นจากอินเดียมารับซื้อช้างและดีบุกที่เมืองตั้งอีก 2 ลำ และใน พ.ศ. 2359 มีเรือกำปั่นมารับซื้อช้างอีก 1 ลำ เป็นต้น

เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ได้รับมอบหมายจากราชธานีให้จัดการค้าที่เมืองตั้ง นับตั้งแต่การต่อเรือกำปั่นการค้า จัดหาคนนำเรือไปค้าขายยังเกาะหมากและอินเดีย จัดรวบรวมสินค้า ที่จะขาย และเก็บผลประโยชน์ให้กับราชธานีตลอดมา

ลักษณะการค้าที่เมืองตั้งในระบายนั้น เป็นการค้าของราชอาณาจักรที่ส่งช้างและ ดีบุกออกขายอินเดียและ เมืองปีนัง โดยผ่านทางท่าเรือเมืองตั้ง³ ให้เจ้าพระยานครฯ (น้อย) เป็นผู้รับผิดชอบการค้าดำเนินการค้าด้านนี้ มิใช่เป็นการค้าเฉพาะของเมืองตั้งเอง เมืองตั้งเป็น เพียงเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ ของรัฐบาลกลางทางด้านหัวเมืองฝั่งตะวันตก ซึ่งสามารถทำผล ประโยชน์ให้กับเจ้าเมือง กรมการเมืองและรัฐบาลมาก โดยที่เจ้าเมืองนครฯ และกรมการเมืองตั้งได้ รับผลประโยชน์จากกำไรในการผูกขาด เสือกรีนหันมาขายต่อให้ราษฎร ส่วน รัฐบาลได้รับผลประโยชน์ ในรูปของภาษีอากร และส่วย รวมทั้งการซื้อสินค้าผูกขาดไปขายเอากำไรที่ท่าเรือกรุงเทพฯ นอกจากนี้ เมืองตั้งในระบายนี้อีกยังเป็นแหล่งจัดหาอาวุธจากต่างประเทศมาใช้ในราชการสงครามด้วย⁴

¹ ท่องสมุทรนิพนธ์, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 (พ.ศ. 2354) เลขที่ 4.

² เล่มเดียวกัน.

³ หมายถึงท่าเรือที่ความธานี คือ ท่าแกมดำ.

⁴ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุเจมส์โลว์, หน้า 68.

เมืองตรงในฐานะเมืองท่าค้าขายของราชอาณาจักรได้ลดความสำคัญไปตั้งแต่ พ.ศ. 2351 เป็นต้นมา เพราะมีข่าวว่าพม่าจะยกทัพมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ก็ง จึงเกิดความระส่ำระสาย ราษฎรหลบหนีเข้าไปอยู่ในป่า ทำให้รกร้าง และการค้าทูลดโทรมลง มีการเกณฑ์ผู้คนทำไร่นา¹ เตรียมเสบียงอาหารอาวุธ และเร่งต่อเรือรบในเมืองตรง เมืองปะเหลียน เมืองสตุน เพื่อไว้ใช้ในราชการสงคราม ด้วยเหตุผลดังกล่าว ทำให้การค้ากับต่างประเทศของรัฐบาลที่เมืองตรงซบเซาลง

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ ทำให้ทราบว่าเมืองตรงมีความพร้อมที่จะเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ เหมาะสมที่จะเป็นศูนย์กลางด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการคมนาคม ด้านการเกษตร เป็นต้น แต่เมืองตรงหาได้เจริญตามแนวทางนี้ไม่ เนื่องจากขาดผู้นำที่สามารถ และไม่เข้าใจเมืองตรงดีพอ ดังจะเห็นได้ว่า หลังจากที่เจ้าพระยามนทรฯ (น้อย) สามารถปรับปรุงเมืองตรงให้เป็นเมืองท่าค้าขายสินค้าประเภทช้าง ดีบุก ได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2354-2461 แล้ว ไม่ปรากฏว่าเจ้าเมืองตรงคนต่อมาจะสามารถประดับประดาฐานะ และความสำคัญของเมืองตรงให้คงสภาพอยู่ต่อไปได้ รัชกาลที่ 5 ทรงสันนิษฐานว่า คงจะเป็น เพราะการคมนาคมยังไม่สะดวก และห่างไกลจากกรุงเทพฯ มาก ประกอบกับเจ้าเมืองตรงแต่ละคนไม่เอาใจใส่บ้านเมืองเท่าที่ควร นอกจากนี้ พระองค์ยังมีพระราชปรารภว่า "เมืองตรงถ้าจัดการทำนุบำรุงให้ดี จะเป็นเมืองที่มีประโยชน์มาก เพราะมีดินอุดมสมบูรณ์ดี ควรแก่การเพาะปลูก"²

กล่าวได้ว่า เมืองตรงมีปัจจัยและความพร้อมที่จะเจริญก้าวหน้าทางด้านต่าง ๆ ขึ้นมาได้ แต่ทางกรุงเทพฯ ก็ได้สนใจเมืองตรงเท่าที่ควร ความสนใจของกรุงเทพฯ มุ่งที่เมืองระนอง ถูกเกิด พงงา ตะกั่วป่ามากกว่า³ เพราะมีดินดีมาก และทำรายได้ให้แก่ราชการปีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนไม่น้อย เมืองตรง กลับมามีฐานะและความสำคัญขึ้นอีกครั้งหนึ่งในระยะที่สอง

¹ ทองสมเด็วชิรญาณ, จดหมายเทศราชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 เลขที่ 3, จ.ศ. 1176 เลขที่ 12 และ จ.ศ. 1178 เลขที่ 3.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู, หน้า 167-169.

³ ครุฑิ แก้วม่วง, "พระยาวิชญานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2456" (ปริญญาานิพนธ์เกาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526), หน้า 37, 41, 75.

สภาพแวดล้อมและปัญหาที่เกิดขึ้นกับ เมืองตรง ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2420 เป็นต้นไป มีความแตกต่างไปจากสภาพของปัญหาที่เกิดขึ้น เมื่อต้นรัตนโกสินทร์ เพราะว่าสภาพทางการเมือง การปกครองได้เปลี่ยนไป พม่าซึ่งเป็นศัตรูของไทยมาก่อนหมดความสำคัญลงเมื่อถูกอังกฤษ ยึดครองเป็นอาณานิคม ประเทศที่มีอันตรายต่อความมั่นคงของไทย คือ อังกฤษและจักรวรรดินิยม อื่น ๆ ทำให้ความจำเป็นที่จะต้องมีเมืองหน้าด่าน เรือรบ เรือไล่ เรือล่าเสียงแบบแจว แบบพาย หมดความสำคัญลงไป มีเรือกลไฟขึ้นมาแทนที่ เมืองที่จะมีความสำคัญมากต่อกรุงเทพฯคือ เมืองที่ เศรษฐกิจดี สามารถนำรายได้เข้าสู่รัฐบาลได้ปีละมาก ๆ เช่น เมืองภูเก็ต เมืองระนอง เมือง พังงา เมืองตะกั่วป่า ที่ทำรายได้ให้แก่รัฐบาลปีละมาก ๆ

ส่วนปัญหาภายในหัว เมืองฝั่งตะวันตกที่เกิดขึ้น ก็แตกต่างไปจากเดิม เช่น เดิมมี ปัญหาในพื้นที่ของแต่ละ เมืองทางชายฝั่งตะวันตกมีราษฎรน้อยไป เวลาเข้ามาศึก หรือโจรสลัดมา รุกราน ก็ขาดกำลัง ไพร่พลที่จะต่อสู้ต้านทาน ครั้นต่อมากิจการเหมืองแร่ดีบุก เจริญขึ้น มีการชักชวนคนจีน เข้ามาทำงาน และอาศัยอยู่ในหัว เมืองฝั่งตะวันตกมากขึ้น ทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่าง ชาวจีนด้วยกัน มีการต่อสู้ และทำร้ายซึ่งกันและกันจนลุกลามใหญ่โต ถึงขั้นจลาจล ทางกรุงเทพฯ จำเป็นต้องส่งข้าราชการผู้ใหญ่กว่ากับราชการในหัว เมืองดังกล่าวอย่างใกล้ชิด เพื่อรักษาความสงบ และปกป้องผลประโยชน์ทาง รัฐบาลในทางหัว เมืองแถบนี้ สภาพแวดล้อม และสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น ต่างไปจากปัญหาเดิม มีผลต่อฐานะและความสำคัญของเมืองตรงที่ เปลี่ยนไปด้วย คือ ทำให้เมืองตรง มีฐานะที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงพิเศษประจำหัว เมืองฝั่งตะวันตก

3.2.1 ฐานะที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงพิเศษประจำหัว เมืองฝั่งตะวันตก

ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - พ.ศ. 2431 การมกรเงินก่อนความไม่สงบในหัว เมืองฝั่งตะวันตก อยู่เนือง ๆ และการปกครองหัวเมืองแถบนี้ในขณะนั้นยังหะหลวม เวลา เกิด เหตุการณ์ไม่สงบก็ไม่สามารถช่วยเหลือกันได้หมดทั้งที่ จึงโปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ออกไป ตรวจราชการ¹ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีความเห็นว่า ควรปรับปรุง เมืองตรงให้ เป็นศูนย์กลางการ ปกครอง และให้มีกรรลักษ์เลขในหัวเมืองภาคใต้ทั้งหมดขึ้นใหม่² ดังนั้นเมืองตรงจึงได้รับการทำนุ

¹ กระทรงมหาดไทย "ประวัติพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ดำรงราชานุสรณ์ หน้า 284.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีทรงเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลม-มลายู หน้า 108.

บารุงฮึกครั้งหนึ่ง หลังจากที่เกิดเหตุการณ์ไม่สงบที่เมืองภูเก็ทในปี พ.ศ. 2419 ซึ่งขณะนั้นพระยา
มนตรีสุริยวงศ์ (ซิ่น) เป็นข้าหลวงพิเศษประจำการอยู่ที่เมืองภูเก็ท มีความเห็นว่าในหัวเมืองแถบนี้
มีเงินอาศัยอยู่ทั่วไป เวลาเกิดเหตุไม่สามารถส่งกำลังจากหัวเมืองไปช่วยได้ทันที สมควรจะตั้ง เมืองใด
เมืองหนึ่ง ขึ้นเป็นศูนย์กลางของข้าหลวงใหญ่สำหรับบังคับบัญชา ในที่สุดก็เห็นว่า เมืองตรังนั้นมีชัยภูมิ
เหมาะสมกว่าเมืองอื่น ๆ เพราะไปมาติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ ได้สะดวก และยังสามารถทะนุบำรุง
เมืองที่ทรุดโทรมมานานให้ เจริญขึ้นด้วย ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทที่พระราชทานแก่ข้าราชการ
ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาปี พ.ศ. 2421 ตอนหนึ่งว่า

"...เมือง เหตุอันตรายซึ่งเกิดขึ้นในเมืองภูเก็ท เมื่อปีกลายนี้จัดการ¹ สงบเรียบร้อยได้ แต่
เห็นว่าในเมืองตะวันตก พวกจีนเข้าไปตั้งท่าเหมืองแร่ดีบุก เป็นพวก เป็นเหล่ากัน มักจะมีเหตุ
อันตรายเกิดขึ้นทะเลาะวิวาทกันและกันอยู่บ่อย ๆ เมื่อมีเหตุอันตรายนั้นขึ้น ก็ทำให้เสีย
ประโยชน์ในบ้าน เมืองแลราษฎร ได้รับความลำบาก เมื่อมีเหตุขึ้นที่เมืองใด แต่สำหรับ
เมืองต่อเมือง จะขอให้กันช่วย ก็ไม่มีใครจะทนท้วงทีตลอดไปได้ จะต้องมีข้าหลวงผู้ใหญ่สำหรับ
บังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวง เมื่อมีเหตุขึ้นจะได้เรียกคนไปร่วมได้โดยเร็ว จึงปรึกษาร่วมกัน
เห็นว่า เมืองตรังเป็นเมืองขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ข้างฝั่งทะเลตะวันตก มีลำน้ำใหญ่
เรือลูกค้าไปมาค้าขายได้โดยสะดวก พื้นแผ่นดินเป็นที่อุดม และทางไม่ไกลกันกับหัวเมืองทั้ง
ฝ่ายทะเลตะวันตก เมื่อมีเหตุขึ้น เมืองใดก็พอจะจัดการไปช่วยตลอดกันได้ ควรจะตั้งเป็น
เมืองที่ข้างหลวงอยู่รักษา แลให้เป็นเมืองค้าขาย เป็นประโยชน์ขึ้นได้..."²

จากหลักฐานดังกล่าว จะเห็นว่าเหตุสำคัญในการทะนุบำรุงเมืองตรังก็เพื่อใช้เป็นฐาน
ป้องกันหัวเมืองแถบนี้จากพวกจีนที่เข้ามาทำเหมืองแร่ดีบุก และต้องการที่จะทะนุบำรุงให้เมืองตรัง
เป็นเมืองที่มีประโยชน์ในทาง เศรษฐกิจขึ้น อย่างไรก็ตาม แรงผลักดันที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง
ในเมืองตรังครั้งนี้ นับว่าพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ซิ่น) กับ สมเด็จเจ้าพระยาฯ มีส่วนอย่างมาก ทั้งนี้
จะเห็นได้จากผลงานของสมเด็จเจ้าพระยาฯ ที่ออกมาสร้าง และบำรุงเมืองตรัง ดังรายละเอียด
ที่จะกล่าวในหัวข้อต่อไป

สำหรับการเป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตก
นั้น แบ่งตามลักษณะของความสำคัญได้ 2 ลักษณะ คือ

¹ เหตุการณ์เงินก่อการจลาจล เกิดเดือน 5 ปีชวด อัฐศกตรงกับ พ.ศ. 2419
ในขณะนั้น แต่ดำเนินอย่างปัจจุบัน ปี พ.ศ. 2420.

² หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เลขที่ 221 บัดที่ 22/1 พระราชทานโอวาท
เรื่องเฉลิมพระชนมพรรษาแก่ราชการ พ.ศ. 2421.

ก. ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางการปราบปรามการก่อกวนของจีนฮังยี่ เมื่อพระยามนตรีสุริยวงศ์ได้รับมอบหมายให้ออกมาทำหน้าที่ดูแลการจัดการเก็บภาษีอากร และรักษาความสงบในปี พ.ศ. 2418 นั้น ในระยะแรกได้ไปประจำอยู่ที่เมืองภูเก็ต เพื่อคอยควบคุมดูแลการเก็บภาษีอากร และดูแลรักษาความสงบ มิให้เกิดการทะเลาะวิวาทซึ่งมีอยู่มากในเมืองภูเก็ต อันจะทำให้อังกฤษเข้าแทรกแซงเหตุการณ์ดังกล่าวได้ แต่ในระหว่างที่มีข้าราชการประจำอยู่ที่ภูเก็ตนี้ ได้เกิดการจลาจลครั้งใหญ่ขึ้น เมื่อปี พ.ศ. 2419 ผลจากการจลาจลนี้ทำให้กรุงเทพฯ เห็นว่า ข้าหลวงใหญ่ที่ลงไปรักษาความสงบที่หัวเมืองฝั่งตะวันตกไม่เป็นที่เกรงกลัวของจีนฮังยี่ เหล่านี้เลย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้มีพระราชดำริว่า ควรให้เมืองตรงเป็นศูนย์กลางของข้าหลวงใหญ่ เพราะอยู่ในทำเลที่สามารถติดต่อกับเมืองใกล้เคียงเมื่อเกิดเหตุร้ายจะได้ชุกกำลังจากหัวเมืองต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว ดังปรากฏในพระบรมราชโองการที่พระราชทานแก่ข้าราชการในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ปี พ.ศ. 2421 ตอนหนึ่งว่า

“... อนึ่ง เหตุอันตรายที่เกิดขึ้นในเมืองภูเก็ต เมื่อปีกลายนี้สงบเรียบร้อยลงได้ แต่เห็นว่าในเมืองตะวันตก พวกจีนเข้าไปตั้งทำเหมืองแร่ดีบุก เป็นพวกเบียดหล้ากัน มักจะมีเหตุอันตรายเกิดขึ้น ทะเลาะวิวาทกัน และกันอยู่เลื่อม เมื่อมีเหตุอันตรายขึ้นก็ทำให้เสียประโยชน์ในบ้านเมือง และราษฎรได้รับความลำบาก เมื่อมีเหตุเกิดที่เมืองใด เมืองต่อเมืองจะขอให้ช่วยกัน ก็ไม่ค่อยจะทันที่ว่งที่ต่อไปจะมีข้าหลวงผู้ใหญ่สำหรับบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวง เมื่อมีเหตุขึ้นจะได้เรียกคนไปร่วมได้โดยเร็ว จึงปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า เมืองตรงเป็นเมืองขึ้นนครศรีธรรมราช อยู่ข้างฝั่งทะเลตะวันตก เป็นเมืองที่ควรเป็นศูนย์กลางปกครอง...”¹

ฉะนั้น เมืองตรงจึงมีความสำคัญขึ้นมาอีกในฐานะเป็นที่ตั้งบัญชาการของข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกด้วย เหตุผลที่สามารถรวบรวมกำลังจากหัวเมืองใกล้เคียงได้สะดวก และส่งไปปราบปรามได้ทันที่ ถ้าหากชาวจีนก่อกวนจลาจลขึ้น เพราะถ้าหากข้าหลวงใหญ่อยู่ที่

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุร้ายกาลที่ 5 เลขที่ 221 มัดที่ 22/1 พระราชทานโองการเนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาแก่ข้าราชการ พ.ศ. 2421.

ฎเกิด ก็จะทำให้เกิดความเคยชิน อาจเป็นเหตุให้จีนไม่เกรงกลัวอำนาจดังปรากฏในหนังสือที่ข้าหลวงใหญ่
มีมาถึงกรมพระกลาโหมตอนหนึ่งว่า

... "พระยาฎเกิดจะบังคับการงานสิ่งใดก็ไม่ใคร่จะตลอด พวกจีนหาใคร่จะเกรงกลัวนับถือ
ไม่ พวกกรมการผู้ใหญ่ก็มีแต่จะคิดรวนเรไปต่าง ๆ ราษฎรก็ไม่เป็นที่ตั้งใจทำมาหากิน
ข้าหลวงซึ่งโปรดเกล้าฯให้ออกไปรักษาราชการที่ฎเกิด พวกจีนก็มีแต่จะล้มล้างอำนาจให้เสื่อม
เสียพระเกียรติยศไปทุกวัน" . . .

แต่ผลของการใช้เมืองตรงเพื่อจะเป็นศูนย์กลางการปกครองนี้ไม่อาจที่จะแก้ปัญหา
ได้สำเร็จ เพราะปรากฏว่าข้าหลวงใหญ่คนต่อ ๆ มาไม่ชอบที่จะอยู่เมืองตรงมากนัก มักไปปฏิบัติ

ราชการที่ฎเกิดเสมอ ๆ เพราะฉะนั้นการใช้เมืองตรงให้เป็นศูนย์กลางปกครองจึงประสบความ
ล้มเหลว

ข. ในฐานะเป็นศูนย์กลางสักเลขของหัวเมืองฝั่งตะวันตก และเป็นเมืองท่าค้าขายเมือง
หนึ่งของหัวเมืองฝั่งตะวันตก

ในปี พ.ศ. 2421 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงโปรดฯให้สมเด็จพระยา
ออกไปจัดการปกครองหัวเมืองฝั่งตะวันตก และถือโอกาสออกไปเร่งส่วยที่ยังค้างอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ
เป็นจำนวนมาก

เมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) อดีตผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

ได้ออกไปตรวจราชการหัวเมืองฝั่งตะวันตก ในปี พ.ศ. 2421 ภายหลังจากเกิดปัญหาภัยแล้งแล้ว เห็น
สภาพเมืองตรงเหมาะในการเพาะปลูกและค้าขาย แต่ยังไม่มีความเจริญ จึงคิดจะปรับปรุงเมืองตรง
ให้เจริญรุ่งเรือง จะได้เป็นเกียรติประวัติแก่ชีวิตและวงศ์สกุลสืบไป โดยท่านเองออกไปจัดการ
ทำนุบำรุงปกครอง และการเศรษฐกิจด้วยตนเองในปี พ.ศ. 2421 ทั้งนี้จะเห็นได้จากจดหมายของ
สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มีไปถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ตอนหนึ่งว่า

" . . . ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ได้ทรงสร้างถนนก็เป็นแต่ที่งามในพระนคร และเราเห็นว่าเมือง
นครราชสีมา และเมืองลาวฝ่ายตะวันออกก็มาก แผ่นดินจะเพาะปลูกสิ่งใดก็จำเริญ จึงได้
กราบบังคมทูลให้ทำทางลงมาให้คล่อง สะดวกเป็นที่ค้าขายแก่ราษฎร บ้านเมืองจะได้เจริญ
ขึ้นเป็นเกียรติยศยิ่งใหญ่มากกว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ครอบครองประเทศสยามสืบต่อ ๆ ไปกัณมา การก็

1 กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาญสมุดพิเศษ จ.ศ. 1241-1242 เล่ม 20.

เป็นแต่พูดไว้ ไม่ทำให้สำเร็จไป เราออกไปหัวเมืองตะวันตก เห็นเมืองตรงพื้นภูมิจะเพาะปลูกก็ดี คลองน้ำก็ลึก เรือลูกค้าวานิชจะไปมาค้าขายก็ได้สะดวก จึงได้คิดสร้างทำนุบำรุงให้เป็นภูมิมั่นเมืองขึ้น พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) ซึ่งเป็นข้าหลวงออกไปกลับจะหาไม้ตลอด ด้วยไม่มีที่อดหนุ¹ เราคิดจะกราบบังคมทูลลาออกไปทำเสียให้แล้วเหมือนเจ้าคุณ² ออกไปทำเมืองจันทบุรี 3 ปี แล้วเสร็จได้กลับเข้ามา เมื่อเราทำการบ้านเมืองสำเร็จไปได้ ก็เป็นเกียรติยศแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. . . เราก็กู้ชราแล้ว จะไปตั้งภูมิลงในท่ามกลางกวาร์ก็ไม่เสียใจ ถือเอากตัญญูทเวที่ต่อแผ่นดินเป็นที่ตั้ง. . .³

จากหลักฐานดังกล่าว เห็นได้ว่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มีเหตุผลส่วนตัวที่จะสร้างเมืองตรง เหมือนอย่างที่คุณนางผู้ใหญ่สมัยก่อนได้เคยทำมา เพื่อเป็นเกียรติแก่ท่านเองและวงศ์ตระกูล การที่คุณนางออกไปสร้างเมืองเพื่อเป็นเกียรติประวัติแก่ตนเองและวงศ์ตระกูลนั้น ได้มีตัวอย่างปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้สร้างเมือง พระตะบอง และเจ้าพระยามิกรบดินทร์ สร้างเมืองเสียมราฐ ในรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้ออกไปสร้างเมืองจันทบุรี และกาญจนบุรี เมื่อครั้งที่ท่าน ทั้งสามได้รับพระราชโองการให้ออกไปสักเลข กลายเป็นแบบอย่างที่มีผู้ถือปฏิบัติตามต่อมา เช่น สมเด็จพระยาฯ ได้เป็นประธานในการสักเลขของหัวเมืองปักษ์ใต้ เป็นต้น

สมเด็จพระยาฯ เมื่อไปสร้างเมืองตรงเพื่อเป็นเกียรติประวัติของตนเองและตระกูล ดังเช่นคุณนางก่อน ๆ ก็ได้ขอจัดการสักเลขบริเวณหัวเมืองภาคใต้ด้วยเหตุผลว่า หัวเมืองฝ่ายใต้หลังจากสมัยที่เจ้าพระยานครฯ (น้อย) เป็นใหญ่¹ แล้ว จำนวนเลขไม้สูงจะแน่นอน ในปี พ.ศ. 2391 ทางกรุงเทพฯ ได้ให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กองออกไปสักเลขอยู่ครั้งหนึ่งเป็นเวลาสองปีจึงสำเร็จ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นแม่กอง ซึ่งในขณะนั้นสมเด็จพระยาฯ เป็น

¹ ชัดเส้นใต้โดยผู้เขียน ข้อความนี้ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเป็นข้ออ้างว่าห่างหลาน (สมเด็จพระยาฯ เป็นลุง).

² สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค), บิดาของสมเด็จพระยาฯ.

³ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตินิตยสาร จ.ศ. 1241-1242 เลขที่ 20 จดหมายของสมเด็จพระยาฯ ถึงเจ้าพระยาสุริยวงศ์ไวยวัฒน์, 16 พฤษภาคม 2423, หน้า 447-448

เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ได้ออกไปยังหัวเมืองภาคใต้เพื่อจัดกำลังข้าหลวงกองสักเลขไปยังหัวเมืองต่าง ๆ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เป็นผู้สำเร็จราชการดูแลการทำบัญชีจำนวนเลขหัวเมืองภาคใต้ แล้วได้แต่งตั้งแม่กองตลอดจนเจ้าพนักงานกองสักเลขแยกย้ายออกไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคใต้สำหรับหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตกนั้น ได้แต่งตั้งแม่กองและเจ้าพนักงานจากกรมกองต่าง ๆ 5 นายดังนี้¹

1. พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นแม่กอง
2. หลวงจตุรงค์วิไชย ปลัดกรมอาสาใหญ่ซ้ายจากกรมพระยากลาโหม
3. หมื่นรักษานิกร จากกรมพระสัสดี
4. หมื่นบวรภักดี จากกรมพระสัสดี
5. หลวงรามวิชิต จากกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ในการสัก เลขครั้งนี้ส่วนใหญ่ได้ทำไปตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ มีการทำ บัญชีสำมะโนครัวราษฎรทั้งหมดไม่มีการสักเลขที่ฝ่ามือให้เปลี่ยนมาสักที่หลังมือ แล้วให้กำนันผู้ใหญ่และนายอำเภอ เป็นผู้ควบคุมเลขแทนนายหมวดนายกองส่วยซึ่งมีแต่เดิม ส่วนการตรวจสอบบัญชีเลขยังให้เป็นไปตามธรรมเนียมเดิม² ผลการสักเลขครั้งนี้ ปรากฏว่าหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก มีจำนวนเลขทั้งหมด 21,596 คน³ จากเมืองต่าง ๆ 10 เมือง⁴

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาณสมุดพิเศษ จ.ศ. 1241-1242 เล่ม 20 พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าคุณสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ร. ที่ 8/42 24 มีนาคม 2423 หน้า 129.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาณสมุดพิเศษ จ.ศ. 1241 - 1242 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าคุณสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ 24 มีนาคม 2423 หน้า 129.

³ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/18 ความเห็นของพระยามนตรีสุริยวงศ์ เรื่องการสักเลขในหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 9/1338.

⁴ ได้แก่เมืองตรัง ปะเหลียน ภูเก็ต กลาง พังงา ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า ศิริรัฐนิคม ระนอง กระบี่.

ในการสัก เลขครั้งนี้มีข้อน่าสังเกตว่า ผู้อำนวยการสัก เลข แม่กองสัก เลข ล้วนแต่มีตำแหน่งหน้าที่การปกครองอยู่ในเมืองตรงทั้งสิ้น ในระยะต้นของการสัก เลข คำสั่ง การต่าง ๆ ออกมาจากศูนย์บัญชาการเมืองตรง แต่ต่อมาระยะหลัง พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน บุนนาค) เป็นผู้นำในการสัก เลขเสียส่วนใหญ่ในฐานะเป็นแม่กอง ส่วนผู้อำนวยการ สัก เลขหรือประธานในครั้ง นี้ ไม่ค่อยเอาใจใส่ต่อการสัก เลขมากนัก เนื่องจากกำลังหมกมุ่น อยู่กับการสร้างและบำรุงเมืองตรง ดังนั้นงานบางอย่างที่ต้องอาศัยการตัดสินใจหรือคำสั่งจาก สมเด็จเจ้าพระยาฯ ก็หยุดชะงักลง เช่น การทำหนังสือพิมพ์คุ้มสัก แจกให้กับเลข ไม่สามารถ ทำได้ตลอด เพราะต้องอยู่ในดุลยพินิจของท่านที่จะสั่งการ ทำให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน บุนนาค) เกิดความท้อแท้ใจ เพราะตนเองก็มีหน้าที่รับผิดชอบอยู่หลาย ๆ ตำแหน่ง ใน เวลาเดียวกัน การทำงานยังไม่สำเร็จลุล่วงตามที่ต้องการ จึงขอลาออกจากทุก ๆ ตำแหน่ง ที่รับผิดชอบเกี่ยวข้องกับหัวเมืองแถบนี้ ทำให้โครงการสัก เลขในหัวเมืองฝั่งตะวันตกยังคงค้างอยู่ต่อไป

เหตุผลของการสร้าง เมืองตรงอีกประการหนึ่งท่านคงมี เหตุผลส่วนตัวที่ต้องการจะมุ่งสร้าง ความเจริญให้กับบ้านเมือง ไม่ใช่เฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น การที่ท่าน เลือกสร้าง เมืองตรง เพราะว่าเป็นเมืองตรงเคยมีท่าเรือที่เคยมีความ เจริญ และมีความสำคัญด้านยุทธศาสตร์มาก่อนในสมัย รัชกาลที่ 2 ท่านเองก็มีความสามารถในการต่อเรือ และชอบทำเลที่ตั้งของเมืองตรงด้วย ทำให้ ท่านสนใจจะสร้าง เมืองตรงเสียใหม่ เพื่อประโยชน์ของบ้านเมืองนอกเหนือไปจากเพื่อเป็นเกียรติ ประวัติของท่านเองอีกด้วย ท่านเองยังไม่รู้วางใจพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน บุนนาค) ข้าหลวงใหญ่ ซึ่งได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ทำนุบำรุงเมืองตรงนัก เกรงว่าข้าหลวงใหญ่จะทำนุบำรุงเมืองตรง ในฐานะเจ้าเมืองตรงล่าช้า และไม่สำเร็จ² จึงออกไปจัดการด้วยตนเอง เพื่อให้การ ทำนุบำรุง บ้านเมืองตรงประสบความสำเร็จดังความตั้งใจ

¹ สุนทร ศิริวงศ์. สภาพการณ์ในช่วงการปฏิรูปการปกครองมณฑลที่เกิดขึ้นในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 114.

² กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตพิเศษ จ.ศ. 1241-1242 เลขที่ 20 จดหมาย ของสมเด็จเจ้าพระยาฯ มาถึงเจ้าพระยาสุริยวงศ์ไวยวุฒิ, 16 พฤษภาคม 2423, หน้า 447-448, กระทรวงมหาดไทย ประวัติพระยามนตรีสุริยวงศ์, หน้า 284.

ในการทำนุบำรุง เมืองตรังของสมเด็จพระยา¹ รัชกาลที่ 5 มิได้ขัดขวางอันใดเลย จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่พระองค์เขียนถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (สมุทกลาโหม) ว่า

"ถึงคุณสุรวงศ์ ไวยวัฒน์ ว่าด้วยเรื่องสิ่งบอกของพระอมรรวิไลยศรเดช ข้าหลวงบอกข้าราชการเมืองตรัง เมืองระนอง เมืองปลัด รวม 23 ฉบับ มานั้น ได้อ่านทราบความมาแล้ว . . .² การในเมืองครั้งที่คิดจะเปิดทางค้าขายให้บ้านเมืองเจริญขึ้นนั้น แล้วแต่ท่านสมเด็จพระยาท่านจะจัดการประการใด เมื่อท่านจะจัดการประการใดแล้ว ดันจึงจะคอยฟังข่าวต่อภายหลัง. . .³

การสร้าง เมืองตรังเริ่มแรกด้วยการแยก เมืองตรังจากการปกครองของเมืองนครศรีธรรมราชให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ มีผลต่อการแบ่งปันเขตแดนเมืองตรัง และเมืองนครศรีธรรมราช เพื่อจะได้สะดวกในการปกครอง การวางผังเมือง กะประมาณการสร้างถนน การสร้างสาธารณูปโภคได้ถูกต้องว่าขอบเขตอยู่แค่ไหน สิ่งสำคัญคือ การจัดเก็บภาษีอากร ไม่ต้องเก็บรวมกับเมืองนครศรีธรรมราช ให้แยกเก็บในส่วนที่เป็นของเมืองตรัง ทำให้เงินภาษีอากรของเมืองตรังมีจำนวนมากขึ้น และแน่นอน มีกำลังทุนทรัพย์สำหรับสร้างเมืองให้รุ่งเรืองขึ้นมามาก นับเป็นเริ่มแรกของการสร้างเมืองตรัง สมเด็จพระยาได้สำรวจแรงงาน, ทุนทรัพย์ กำหนดเขตแดน (ที่ดิน)

เมื่อสร้างเมืองไประยะหนึ่ง เกิดปัญหาเกี่ยวกับทุนทรัพย์ไม่พอ เพราะขาดการสะสมเงินทุนมาก่อน ส่วนเงินภาษีอากร ดั้งเดิมที่เคยเก็บได้ตกอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราชและกรุงเทพฯ สมเด็จพระยาแก้ปัญหาโดยการขอยืมเงินภาษีอากรจากหัวเมืองใกล้เคียง และของเมืองตรัง ถึงกระนั้นการสร้างเมืองก็ไม่สำเร็จตามที่หวัง⁴ เพราะสาเหตุดังต่อไปนี้

¹ กจข., สมุดสำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 362 เล่ม 5.

² หลักฐานจากพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เมื่อคราวเสด็จประพาสแหลมมลายู พ.ศ. 2433 ได้กล่าวถึงการทำนุบำรุงเมืองตรังของสมเด็จพระยาว่าเป็น "การสร้างเมืองตรัง" มิใช่ทำนุบำรุงเมืองตรังอย่างธรรมดา ในตอนต่อไปจะใช้คำว่า "การสร้างเมืองตรัง".

³ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาญสมุดพิเศษ เอกสารเย็บเล่ม เล่ม 20 จ.ศ. 1241-1242 และสำเนาพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ที่ $\frac{364}{41}$ เล่ม 5.

⁴ ครุฑิ แก้วม่วง. "พระยาวิชิตานุประดิษฐมหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง): ผู้บุกเบิกปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444-2456", หน้า 97-101.

ประการแรก ขาดเงินงบประมาณ

ประการที่สอง ขาดกำลังเจ้าหน้าที่ด้านต่าง ๆ เท่าที่มีอยู่ก็เกิดภาวะขัดแย้งกันใน
เรื่องการค้าเนินงาน และไม่เห็นด้วยกับโครงการที่
สมเด็จพระยาฯ วางแผนไว้

ประการที่สาม สมเด็จพระยาฯ ถึงแก่พิราลัยเสียก่อน

ระยะเวลา 4 ปีเศษที่สมเด็จพระยาฯ สร้างเมืองตรงนั้น มีการดำเนินงานเป็น 2
ระยะ โดยมีข้อแตกต่างกันที่เป้าหมายในการดำเนินการ คือ

ระยะแรกนั้น สมเด็จพระยาฯ มุ่งเน้นหนักด้านการก่อสร้างสถานที่ราชการ วางผัง
เมืองใหม่ โดยเปลี่ยนแปลงวัสดุที่ใช้สร้าง แบบแปลนของอาคารเปลี่ยนไปจากการสร้างป้อมกำแพง
มาเป็นการสร้างตึก ซึ่งจำเป็นต้องใช้กำลังคนเป็นจำนวนมาก และเสียค่าใช้จ่ายสูงด้วย โครงการ
ในระยะแรกนี้มีผู้ทักท้วงหลายคน แต่สมเด็จพระยาฯ ไม่เห็นด้วย เช่น เจ้าพระยาสุรวงศวิไชยวัฒน์
(วร บุนนาค) เสนาบดีกรมพระกลาโหม ซึ่งเป็นบุตรชายของท่านเอง ทักท้วงและเสนอว่า การ
สร้างเมืองตรงควรจะใช้วิธีส่งเสริมทางด้านกาทำมาหากินของราษฎรจะได้ผลกว่า แต่สมเด็จพระ
ยาฯ ไม่ยอมรับฟังข้อ เสนอแนะของผูใด กลับนำเอาเงินภาษีของเมืองตรง และยืมจากหัวเมือง
ข้างเคียง เป็นเหตุให้ภาษีอากรในเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองตรงติดค้างกรมพระคลังมหาสมบัติเป็น
จำนวนมาก ทางกรมพระคลังมหาสมบัติจะหางเงินมาให้ เสนาบดีกรมพระกลาโหม ซึ่งทำหน้าที่บังคับ
บัญชาหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันตกนี้ต่อไปยังพระยามนตรีสุริยวงศ (ชิน บุนนาค) ข้าหลวงใหญ่
แต่เมื่อแจ้งไปยังสมเด็จพระยาฯ ก็กลับนิ่งเฉย เจ้าหน้าที่รัฐบาลในขณะนั้นมีรัฐจะหาประการใด
ไม่สามารถจะแก้ไขอะไรได้ ทั้งข้าหลวงใหญ่และเจ้าพระยาสุรวงศวิไชยวัฒน์ (วร บุนนาค) จน
ในที่สุดพระยามนตรีสุริยวงศ (ชิน บุนนาค) จึงขอลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองตรง และ
ข้าหลวงใหญ่¹

ผลงานของสมเด็จพระยาฯ ในระยะแรกที่ทำไม่สำเร็จนั้น รัชกาลที่ 5 ทรงอธิบายไว้
เมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองแถบนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส-
แหลมมลายู, หน้า 167-169.

. . . สมเด็จพระเจ้าพระยาเมื่อออกมาจัดการเมืองตรง คิดจะสร้างคอเวอนเมนต์เฮาส์ ได้ลงมือก่อสร้างมาพื้นดินประมาณสองศอกเศษแล้ว ที่กั้นโตใหญ่โดยยาว เกือบจะเท่าคอเวอนเมนต์เฮาส์สิงคโปร์ แต่ไม่มีมุขหรือปีกข้างหลัง คิดว่าจะให้เป็นศาลชำระความ และที่ว่าการของข้าหลวงอยู่ในหมื่นหลังเดียว ที่ดินในบริเวณนั้นก็คิดเป็นทางสวน เติรวันเรียนไปสนุกสนานที่อยู่ แต่การที่คิดนั้นไม่ตลอดก็เลยค้าง. . .¹

หลังจากนั้นการทะนุบำรุงเมืองตรงของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้เปลี่ยนไป เมื่อเจ้าพระยากานวงศ์ (ท้วม บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการกระทรวงต่างประเทศได้แนะนำต่อสมเด็จพระเจ้าพระยามหาสุริยวงศ์ ว่าการทะนุบำรุงเมืองตรงให้เจริญขึ้นนั้นควรจะส่งเสริมให้เป็นเมืองท่าค้าขายขึ้นก่อน เพราะจะได้หาทุนสำรองไว้ใช้จ่ายสร้างเมืองตรงต่อไป ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงให้พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก๊อง ณ ระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองระนองขณะนั้นมาราชการในตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองตรงอีกตำแหน่งหนึ่ง ในปี พ.ศ. 2424² ปรากฏหลักฐานว่า พระยามนตรีสุริยวงศ์ได้ออกมาขอการภาษีเมืองตรงแก่พระยารัตนเศรษฐี เมื่อ พ.ศ. 2425³ ส่วนพระยามนตรีสุริยวงศ์ได้ย้ายไปดำรงตำแหน่งอื่นที่กรุงเทพฯ

ในการทะนุบำรุงเมืองตรงของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงปล่อยให้เป็นที่ของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ที่จะทำนุบำรุงเมืองตรง เพื่อเป็นเกียรติของท่าน มิได้ทรงขัดขวางอันใดเลย ทรงหักท้วงก็เฉพาะการที่ขอยืมเงินจากเมืองอื่น ๆ มาทำนุบำรุง และการที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เปลี่ยนนโยบายมาเป็นการทำนุบำรุงการค้าขาย โดยให้ผู้ว่าราชการเมืองระนองมารับตำแหน่งเจ้าเมืองตรง⁴ อีกตำแหน่ง รัชกาลที่ 5 ก็ทรงเห็นด้วย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ดังนี้

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู, หน้า 148.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู, หน้า 169-171.

³ กงช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.2ก/4 พระยามนตรีสุริยวงศ์ กราบเรียนสมเด็จฯใหม่, 7 สิงหาคม 2425.

⁴ เล่มเดียวกัน.

"ด้วยเธอจดหมายส่งหนังสือสมเด็จพระเจ้าพระยาว่าจะไปเที่ยวทะเลมานั้น . . . ซึ่งท่านยังไม่สบาย เป็นปกติ . . . ถ้าจะไปยังฝั่งทะเลด้านตะวันตกจะขึ้นบกด้วย ฉันไม่รู้ไว้ใจเลยด้วยเคยเข็ดมาแล้ว ถ้าอยู่ในเรือเห็นจะสบายดีและการจัดการเรื่องเมืองตรงนั้น จะให้พระยารัตนเศรษฐีมาจัดการ ฉันก็เห็นด้วย มิได้ขัดขวางอันใดเลย ซึ่งว่าทักท้วงมาแต่ก่อนนั้นทักท้วงด้วยภาวี่ . . . อย่างเดียว มิได้เกี่ยวข้องกับเมืองตรง เพราะเห็นว่าควรที่พระยารัตนเศรษฐีจะแสดงน้ำใจให้เห็นสมกับที่เรามอบบ้านเมืองให้อีกต่อไป"¹

ฉะนั้น การสร้างเมืองตรงให้เจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ เพื่อเป็นเกียรติประวัติของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไม่มีผู้ใดขัดขวางตั้งแต่เริ่มออกไปสร้างในปี พ.ศ. 2421 แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะช่วงระยะเวลาที่ท่านออกไปทำนุบำรุงมีเพียง 4 ปี ในพ.ศ. 2425 ท่านถึงแก่พิราลัย ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาอันสั้นมากที่ท่านมีโอกาสจะทะนุบำรุงเมืองตรง และยังเสียเวลากับการมุ่งสร้างสถานที่ราชการ วางผังเมืองใหม่ โดยไม่ฟังคำทักท้วงของผู้ใด

จนกระทั่งปี พ.ศ. 2425 จึงหันมาทะนุบำรุงการค้าขาย ซึ่งพระยารัตนเศรษฐีได้ดำเนินการทำนุบำรุงต่อมาก็ไม่สามารถทำให้เมืองตรงเจริญขึ้น ด้วยเหตุผลที่ว่า เมืองตรงไม่มีแร่ดีบุกมากเหมือนภูเก็ต ระนอง สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเหมาะกับการส่งเสริมเกษตรกรรม แต่จะต้องใช้ทุนและเวลามาก ในที่สุดจึงขอลาออกจากตำแหน่งในปี พ.ศ. 2428 เมืองตรงจึงอยู่ในความดูแลของข้าหลวงใหญ่คนต่อ ๆ มา จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2431 จึงมีผู้ว่าราชการเมืองตรง คือ พระยาตรังคภูมิบาล (เอียด ณ นคร)² และไม่ปรากฏว่าได้ดำเนินการปรับปรุงเมืองตรงให้เจริญขึ้นเพียงใด ทั้งไม่ปรากฏหลักฐานว่าขุนนางตระกูลขุนนางท่านใดได้ออกไปทำนุบำรุงเมืองตรงอีก และข้าหลวงใหญ่หลังสมัยพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน บุนนาค) ไม่ชอบที่จะอยู่เมืองตรงนัก มักไปปฏิบัติราชการอยู่ที่เมืองภูเก็ตเสมอ ๆ ด้วยเหตุนี้ผลการทำนุบำรุงตามนโยบายในการจัดการปกครอง และทำนุบำรุงเมืองตรงในระยะนี้จึงประสบความสำเร็จเพียงเล็กน้อย เพิ่งจะมาเริ่มต้นทำอย่างจริงจังเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอสมีย์ ณ ระนอง) เข้ามาดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองตรงในสมัยที่มีการปฏิรูปหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกต่อมา

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.2ก/4 และสารบัญชีคดีพิเศษ จ.ศ. 1242 เลขที่ 25.

² กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2 มค/4 หนังสือของพระยาตรังคภูมิบาล กราบเรียน สมุหกลาโหม ลงวันที่ 2 สิงหาคม 2431.

อาจจะกล่าวได้ว่าผลของการทำนุบำรุงเมืองตรงของสมเด็จพระยาฯ นั้นทำให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ ล่าออกจากตำแหน่งทุกตำแหน่งในหัวเมืองฝั่งตะวันตก เนื่องจากความเอื้อมระอาในการสร้างเมืองตรงของสมเด็จพระยาฯ ที่นำเงินภาษีอากร

ของเมืองตรงและเมืองข้างเคียงมาทุ่มเทกับการสร้างเมืองตรงเสียหมด ทำให้เกิดความไม่พอใจหลายฝ่าย กระหอบกระเทือนต่อความมั่นคงในหน้าที่การงานของท่าน และท่านเองก็มิได้ชื่นชมหรือคล้อยตามในการสร้างเมืองตรง หรือตั้งกองสักเลขครั้งนี้ พระยามนตรีสุริยวงศ์ยอมปฏิบัติงานต่าง ๆ ตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายเมืองงานด้านการปกครองชะงักไม่สามารถปฏิบัติราชการได้อย่างเต็มที่ ท่านจึงลาออก ทั้งรายละเอียดในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่ง ที่กล่าวถึงการสร้างเมืองตรงของสมเด็จพระยาฯ ไว้ว่า

“ท่านคิดจะจัดการตามแบบเจ้าพระยาบดินทรเดชาขึ้นไปสักเลขหัวเมืองลาว คือ จะลงมาทำบุญชีสามโนครวม แจกหนังสือพิมพ์คุ้มสักอีกอย่างหนึ่งควมในการที่จะคิดมาสร้างเมืองตรงนี้ด้วย การที่ท่านคิดครั้งนั้น ท่านไม่ยอมให้ผู้ใดแทรกแซงเกี่ยวข้อง จะได้ตามฤทธาหรือประการใดไม่ฟังเสียง และไม่ยอมพูดด้วยเลย รับอาสาตัดตอนเป็นส่วนของท่านขาด เพราะว่าแก่แล้ว จะหาซื้อให้เป็นของท่านจัดเองคนเดียว ที่สุดจนลูกท่านเองก็ไม่ได้รู้ทางความคิดว่าจะจัดอย่างไร และเกลียดการเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง ครึ่งเมื่อออกมาจัดการต้องใช้เงินทองมาก ท่านไม่พอใจจะขออนุญาตฎาบอกกล่าวอันใด เล่นล้มจ่ายกันตะพัดไปเงินภาษีอากรในเมืองตรงก็ไม่ส่ง ข้าใช้เงินภาษีอากรเมืองอื่นเข้าไปอีกด้วย เป็นทั้งการโยธาก่อสร้าง และค่าเบียดเบียนของข้าหลวง ไม่ได้มีการกำหนดว่าเดือนหนึ่งเข้าใด ปีหนึ่งเท่าใด ข้างเจ้าพนักงานคลังก็ทวงเงินที่กลาโหม ข้างกลาโหมไม่ชอบความติดมือตั้งแต่เดิม

แล้ว ก็มีตราขนานข้าหลวง¹ ออกมา ข้าหลวงก็ร้องต่อสมเด็จพระยา สมเด็จพระเจ้าพระยา “ทางรบ” ไม่ยอมที่จะเป็นบุญชีอันใด เรื่องเมืองตรงและเรื่องที่จะจัดการแจกหนังสือพิมพ์คุ้มสักก็เลย เป็นเอ๋อขึ้นไม่ได้ จนข้าหลวงเหลือหนทีต้องลาออก”²

¹ ชิตเสนาได้โดยผู้เขียน ข้าหลวง คือ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุณนาค).

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู, หน้า 149.

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ. 2354 - พ.ศ. 2381 ลักษณะของการเป็นเมืองท่าดังกล่าวนี้ เมืองตรงเป็นเพียงเมืองผ่านของสินค้า เช่น ดีบุก และแหล่งสินค้าบางชนิด เช่น ช้าง ไม้เนื้อแข็ง ไม่ได้เป็นเมืองท่าของเมืองตรงเอง แต่เป็นเมืองท่าของรัฐบาลที่กรุงเทพฯ และเมืองท่าของนครศรีธรรมราช ที่ส่งสินค้าออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของไทย เช่นอินเดี ย บัง ขวา เศล ซึ่งเดิมเมืองกลาง เมืองตะกั่วป่า เป็นเมืองท่าค้าขายเก่าแก่ของไทยมาก่อน แต่หลังจากกลางถูกพม่าตีแตกไปแล้ว ทำให้เมืองตรงมีฐานะเป็นเมืองท่าค้าขายของรัฐบาลทางด้านตะวันตกอยู่ระยะหนึ่ง แล้วหมดความสำคัญไป เมื่อเมืองภูเก็ต เมืองพังงา เจริญเติบโตขึ้นมาแทนที่

การตั้ง เมืองตรง เป็นศูนย์กลางสัก เลขในปี พ.ศ. 2423 นี้ ไม่ประสบความสำเร็จ เช่นเดียวกับความล้มเหลวในการจัดตั้ง เมืองตรงให้เป็นศูนย์กลางการปกครอง ทั้งนี้เพราะว่าเกิดความขัดแย้งระหว่างผู้นำการปกครองระดับสูงจากกรุงเทพฯ ที่มาทำงานในเมืองตรง การขาดเงินงบประมาณ ขาดกำลังเจ้าหน้าที่ และระยะเวลาที่ดำเนินการสั้นเกินไป

ดังนั้นเมืองตรงจึงได้รับการพิจารณาให้ปรับปรุงเป็น เมืองท่าค้าขายขึ้นมาแทนที่ เพราะในอดีตที่ผ่านมา เมืองตรงเคยเป็นเมืองท่าค้าขายทางฝั่งตะวันตกของไทย

เมืองเศล คือ เมืองท่าสำคัญของเกาะชวาเมืองหนึ่ง ปัจจุบันคือ เมืองเมดาน (Medan) สัมภาษณ์คุณสุรินทร์ อุตสาหะ นักธุรกิจและอดีตนักหนังสือพิมพ์ของเมืองบึง, 6 กรกฎาคม 2525.

ในปี พ.ศ. 2425 เมืองตรังได้รับการพิจารณาให้เป็นเมืองท่าค้าขายอีก

ครั้งหนึ่ง ซึ่งลักษณะของการเป็นเมืองท่าครั้งนี้แตกต่างไปจากเดิม คือ เป็นท่าเรือ ซื้อขาย
ขนส่งสินค้าของเมืองตรังเอง มิใช่เมืองท่าที่เป็นเมืองผ่านของรัฐบาลกลางดังที่เคยเป็นมาใน
อดีต ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาเมืองตรังของสมเด็จพระยา ในระยะหลังที่
ปรารถนาจะหารายได้เข้าเมืองมาก ๆ เพื่อที่จะได้นำมาทำนุบำรุงท้องถิ่นของเมืองตรังได้
โดยไม่ต้องอาศัยการหยิบยืมเงินภาษีอากรจากเมืองอื่น ดังคำอธิบายในพระราชหัตถเลขา
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าตอนหนึ่งว่า "การในเมืองตรังก็คิดจะเปิดการค้าขาย
ให้บ้านเมืองเจริญขึ้นนั้น แล้วแต่ท่านเจ้าพระยาฯ จะจัดการประการใด เมื่อท่านคณะกรรมการ
ลงประการใดแล้ว ฉันจึงจะคอยฟังข่าวที่หวัง"¹ และพระองค์ทรงเล้าไว้อีกตอนหนึ่งเมื่อ
คราวเสด็จประพาสหัวเมืองมลายู พ.ศ. 2433 ว่า . . . การเรื่องนี้เจ้าพระยาภาณุวงศ์เป็นผู้ชัก
ทักท้วงผู้หนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระยาฯ ค่อยฟังกว่าผู้อื่น คือ ว่าควรจะจัดการค้าขายก่อน เพราะเหตุนั้น
เมื่อข้าหลวงออกแล้ว จึงได้ไปเอาพระยารัตนเศรษฐี ก็ได้มาจัดการ ยังมีรือร่อยปรากฏอยู่
บ้าง. . .²

แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า เมืองตรังยังไม่ทันบรรลุถึงความสำเร็จในฐานะเมือง
ท่าค้าขายของตนเอง เป็นเพียงงานเริ่มต้นของสมาชิกในตระกูล ณ ระนอง เท่านั้น โครงการ
ดังกล่าวได้ถูกยกเลิกไป เนื่องจากสมเด็จพระยาฯ ถึงแก่พิราลัย และพระยารัตนเศรษฐี
(คอกซิมก้อง ณ ระนอง) ไม่มีเวลาว่างพอที่จะมาปรับปรุงเมืองตรังอย่างจริงจัง เมืองจึง
เป็นเจ้าเมืองระนองด้วย

โดยสรุปแล้วในช่วงที่เมืองตรังตั้งเมืองที่ควนธานี จะมีฐานะและความสำคัญเป็น 2 ระยะ
โดยมีฐานะเป็นเมืองหน้าด่านป้องกันศึกพม่าและฐานะทัพเรือ ในฐานะเป็นเมืองท่าค้าขายฝั่งตะวันตก
ของราชอาณาจักรและในฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตก

¹ กช. เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตพิเศษ เอกสารเย็บเล่ม จศ. 1241-
1242 เล่ม 20 สืบจากสมุดสำเนาพระราชหัตถเลขา ร. ที่ 362 เล่ม 5.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสแหลมมลายู หน้า 150.

ฐานะและความสำคัญของเมืองตรังเมื่อตั้งอยู่ที่กันตัง พ.ศ. 2436 - 2440

ในระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2440 ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาหนึ่ง ที่เมืองตรังมาตั้งที่กันตังนั้น เมืองตรังได้รับการทำนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองจนปรากฏ ฐานะและความสำคัญขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้ โดยบทบาทของ พระยารัชฎาฯ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ผู้เป็นเจ้าเมืองตรังโดยตรง ซึ่งผิดกับผู้มีบทบาทในการทำนุบำรุงเมืองตรัง ก่อนหน้านั้น ดังกล่าวแล้ว

ก่อนศึกษาถึงฐานะและความสำคัญของเมืองตรังในช่วงนี้ ควรจะได้มีการศึกษาถึงฐานะและความสำคัญในช่วงนี้ ควรจะได้ศึกษาถึงชีวประวัติและประสบการณ์ของพระยารัชฎาฯ ผู้เป็นเจ้าเมืองตรังคนแรก ที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในการทำนุบำรุงเมืองตรังให้มีฐานะและความสำคัญอย่างเด่นชัดกว่าช่วงที่ผ่านมา

มหาอำมาตย์โท พระยารัชฎาฯ เป็นชาวเมืองระนอง สัญชาติไทย เชื้อชาติจีน¹ บิดาคือ พระศกัรสังสุริตมพิศรภักดี (คอซู้เจียง ณ ระนอง) มารดาคือ คุณหญิงกิม ชาวจีนที่เมืองระนอง

เมื่ออายุยังน้อย ได้ติดตามบิดาไปประเทศจีนเพื่อจัดการเกี่ยวกับเรื่องราวภายในครอบครัวที่ประเทศจีน คอซิมบี๊ เป็นบุตรชายคนเล็ก (บุตรคนที่ 6) บิดารักใคร่มากเมื่อไปไหนมักจะติดสอยห้อยตามบิดาตลอดเวลา ในระหว่างยังเยาว์มิได้เล่าเรียนศึกษาจากโรงเรียนใดเป็นกิจลักษณะ แต่ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ในชีวิตจริง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการค้าขายการปกครอง การทำเหมืองแร่ ดีบุก การคบค้าสมาคมกับชาวจีนด้วยกัน ชาวต่างประเทศ ชาวจีนมาเลย์ ดังนั้น คอซิมบี๊จึงสามารถพูดได้หลายภาษา ในขณะที่เขียนหนังสือได้เพียงการเซ็นชื่อ แต่ความรู้ความสามารถความเฉลียวฉลาดมีไหวพริบสติ ทำให้สามารถไต่เต้าจากคนสามัญขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรัง

¹ ดูรายละเอียดใน ดร.ณิ แก้วม่วง. "พระยารัชฎาฯ ประดิษฐ์พิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) : ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2456 " (ปริญญาโทพนธ์การศึกษา มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ ประสานมิตร, 2526), หน้า 2 - 10.

ด้วยความสามารถ ความเฉลียวฉลาด การมีคุณสมบัติเฉพาะตัว และการรู้จักแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า ทำให้เมืองกระบุรีและเมืองตรังมีความเจริญก้าวหน้าด้านต่าง ๆ ผิดไปจากเดิม

พระยารัษฎาฯ เริ่มรับราชการครั้งแรก เมื่ออายุได้ 25 ปี (พ.ศ. 2425) หลังจาก ที่บิดาได้ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้ว โดยการชักนำของพี่ชาย คือ พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ฌ. ระนอง) ตำแหน่งแรกที่รับผิดชอบคือ ตำแหน่งผู้ช่วยเมืองระนอง มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงบริรักษ์โล่ห์วิสัย ต่อมา ปี พ.ศ. 2427 ตำแหน่งเจ้าเมืองกระบุรีว่างลง¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดให้ หลวงบริรักษ์โล่ห์วิสัยมาดำรงตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี² มีบรรดาศักดิ์เป็นพระ อัยยวงศดทิศรักษา ปกครองดูแลเมืองกระบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2427 - พ.ศ. 2433 นับเป็นครั้งแรก ที่ทำงานในฐานะเป็นเจ้าเมืองที่ต้องรับผิดชอบหลายด้าน ถึงแม้ว่าจะเป็นเมืองเล็ก แต่ก็มีความ สำคัญมากทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เนื่องจากเมืองกระบุรีเป็นเมืองชายแดน อยู่ติดกับ เมืองมะริด (มะลิวัน) ของพม่าที่อังกฤษครอบครองอยู่ ผู้ที่จะเป็นเจ้าเมืองกระบุรีในขณะนั้นจำ เป็นมากที่จะต้องมีความสามารถพิเศษ หรือมีพื้นฐานทางครอบครัวที่มีอำนาจและอิทธิพลในย่านนั้นมาก่อน ดังเช่น ตรีภูล ฌ. ระนอง ที่มีสมาชิกหลายคนดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองแถบนี้มาหลายคน และเป็นที่ เกรงใจของเจ้าหน้าที่ชั้นสูงของอังกฤษที่เมืองมะริด³ ระหว่างที่ปฏิบัติราชการในฐานะ เป็นเจ้าเมือง กระบุรีนั้น มีผลงานออกมาเป็นที่พอพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ 5 มาก ดังปรากฏในพระราชหัตถ- เลขาเมื่อคราวเสด็จเสียบพระราชฐานฝ่ายตะวันตก ทรงเสด็จจากกรุงเทพฯทางชลมารค มาขึ้นบก ที่เมืองชุมพร แล้วเดินทางข้ามแหลมมลายูเพื่อไปลงเรือพระที่นั่งที่เมืองกระบุรี ได้ทอดพระเนตรเห็น ผลงานต่าง ๆ ที่พระอัยยวงศดทิศรักษากระทำไว้เป็นครั้งแรกในการที่ได้สร้างที่ทำการเมืองขึ้นใหม่ จากที่เชิงเขาไปอยู่ที่ราบ แล้วสร้างอาคารต่าง ๆ เป็นสถาปัตยกรรมแบบฝรั่ง คัดแปลงใช้วัสดุที่

¹ กจข., รัชกาลที่ 5 กท. เล่ม 42 จ.ศ. 1245-1247. ตอบพระอัยยวงศดทิศรักษา ว่าด้วยกราบถวายบังคมลาออกจากผู้ว่าราชการกระบุรี.

² เจ้าเมืองกระบุรีคนก่อน คือ พระยาอัยยวงศดทิศรักษา (ตันกิมเจ็ง) เป็นเจ้าเมืองอยู่ 16 ปี จึงขอลาออกในปี พ.ศ. 2427 เนื่องจากมีภาระกิจทางราชการในหน้าที่อื่นอีก คือ เป็น ผู้แทนของรัฐบาลที่เมืองสิงคโปร์ในฐานะ เป็นกงสุลสยามประจำสิงคโปร์.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาส ทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 , หน้า 25.

ทาง่ายจากท้องถิ่น ทำให้สิ้นเปลืองเงินน้อย อาคารบ้านเรือนก็งามสง่า พระองค์ทรงโปรดปราน
 ตรัสชมพระอัยยงคตทศรักษา (คอซิมบี๊) ว่ามีอุปนิสัยในการทำงานบ้านเมือง ดังรายละเอียดที่
 พระองค์ได้ทรงไว้ เมื่อคราวเสด็จประพาสครั้งนั้น และรายงานของเสนาบดีผู้ใหญ่ที่ติดตามเสด็จด้วยว่า

. . . เดิมเมืองกระบุรีเป็นแต่ละหมู่บ้าน แต่อยู่ ณ ตำบลปากจั่น อันเป็นที่เชิงเขา เพราะ
 ลำน้ำตรงที่ตั้ง เมืองนั้นเป็นคลองแคบ ใช้ได้แต่เรือขนาดเล็ก เมื่อพระยาอัยยงคตทศรักษา
 (คอซิมบี๊) ได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี ก็ได้ย้ายเมืองลงไปตั้งที่ตำบลนาเกลือ อันเป็น
 ที่ราบ ซึ่งสามารถโค่นสร้างทำไร่นาได้มาก และอยู่ตอนน้ำลึก ซึ่งเรือบรรทุกสินค้าขนาดใหญ่
 อาจขึ้นไปถึงได้ การปรับปรุงบริเวณเมือง ถนนหนทาง เรือนที่พักพนักงาน ศาลากลางศาล
 ขำระความ สถานีตำรวจ เรือนจำ ปลุกเรียงรายดูเป็นสง่า โดยเลียนแบบฝรั่งที่นิยม วัสดุ
 ที่ใช้ในการสร้างล้วนแต่เป็นเรือนไม้ เครื่องไม้กระยาเลยหลังจาก ทำให้สิ้นเปลืองน้อย
 และได้แบบที่งามสง่า. . .¹

เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จเทียบพระราชฐานถึงเมืองตรัง ซึ่งเป็นเมืองใหญ่กว่า ปรากฏ
 ว่าสภาพบ้านเมืองขาดความเป็นระเบียบเรียบร้อย มีโจรผู้ร้ายชุกชุม ราษฎรส่วนหนึ่งอพยพหนีภัย
 เข้าไปอยู่ในป่า เนื่องจากเจ้าเมืองอ่อนแอ ไม่สามารถควบคุมสถานการณ์ และปกครองไม่ได้ผล
 สำหรับเจ้าเมืองนั้นเป็นข้าราชการมาจากเมืองนครศรีธรรมราช และเป็นเชื้อสายของเจ้าพระยา
 นครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) มีประสบการณ์ในการปกครองดีมาก แต่ปรากฏว่าไม่ประสบ
 ความสำเร็จในการปกครองเมืองตรัง ดังนั้นพระองค์จึงมีพระราชดำริที่จะย้ายพระอัยยงคตทศรักษา
 จากเมืองกระบุรี มาเป็นผู้สำเร็จราชการที่เมืองตรัง ซึ่งมีรับสั่งตามพระอัยยงคตทศรักษาซึ่งตามเสด็จ
 ไปในขบวนด้วย ว่ายินดีที่จะไปปกครองเมืองตรังหรือไม่ พระอัยยงคตทศรักษามีได้ปฏิเสธ แต่มีข้อ
 เรียกร้องอยู่ 2-3 ประการ² ถ้าพระองค์โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตามคำเรียกร้อง
 ได้ พระอัยยงคตทศรักษาก็พร้อมที่จะมาทำงานบ้านเมืองตรังตามพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 ข้อ
 เรียกร้องดังกล่าวคือ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส
 แลลมมลายู, หน้า 147-148.

² คำทรงราชานุญาต, สมเด็จพระเจ้า. สำนวนสมเด็จพระเจ้า. เล่มที่ 7 คุรุสภา พ.ศ. 2504,
 หน้า 14-15.

³ เล่มเดียวกัน.

ประการแรก ขออิมเงินแผ่นดินเพื่อเป็นทุนในการทำนุบำรุงเมืองตรง 50,000 บาท

ประการที่สอง ขอผูกภาษีเมืองตรง¹ เพื่อนำกำไรที่ได้มาผ่อนใช้เงินแผ่นดินที่อิมมาส่วนหนึ่ง
ที่เหลือไว้สำหรับใช้จ่ายในการทำนุบำรุงภายในเมืองตรง

รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าพระราชทานพระบรมราชานุญาต แล้วย้ายพระอัฐมณฑลศิริรักษา
(คอซิมบี๊) จากเมืองกระบุรีมาเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรง เมื่อปลายปี พ.ศ. 2433 และ
พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนเป็นพระยารัชฎานุประดิษฐมหิศรภักดี (คอซิมบี๊) ตลอดเวลาที่พระยา
รัชฎานุประดิษฐฯ เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองตรงอยู่ มีผลงานเป็นที่น่าพอใจของหลายฝ่าย

รวมระยะเวลาที่พระยารัชฎานุประดิษฐ์เป็นเจ้าเมืองตรงอยู่ 19 ปี (พ.ศ. 2433 -
พ.ศ. 2444) ได้ย้ายที่ตั้งของเมืองที่ควรธานีอาอยู่ที่กันตัง โดยมีการวางผังเมืองใหม่ที่กันตัง
จากผลงานด้านต่าง ๆ นี้ ประกอบกับเป็นสมาชิกในตระกูล ณ ระนอง ที่กำลังมีอิทธิพลสูงอยู่ในหัวเมือง
แถบนี้ ทำให้รัชกาลที่ 5 พึงพอพระราชหฤทัย และโปรดฯ ให้เลื่อนตำแหน่งเป็นสมุหเทศาภิบาลภูเก็ต
เมื่อ พ.ศ. 2444

จึงกล่าวได้ว่า ก่อนที่พระยารัชฎานุประดิษฐ์จะมาปกครองเมืองตรง ท่านได้มี
โอกาสศึกษาถึงสภาพทั่ว ๆ ไปของเมืองตรงมาก่อน ซึ่งผิดไปจากเจ้าเมืองคนก่อน ๆ การทำนุบำรุง
เมืองตรงของท่านพิจารณาจากผลงานที่ออกมา สรุปได้เป็น 2 ระยะเวลา คือ

ระยะแรก พ.ศ. 2433-2436 แก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าต่าง ๆ และปัญหาสำคัญที่
ทำให้เมืองตรงทรุดโทรม

ระยะที่สอง พ.ศ. 2436-2444 ระยะเวลา 7 ปีเศษ หลังจากแก้ไขปัญหบางปัญหา
สำเร็จไปแล้ว มีการย้ายที่ตั้งของเมืองใหม่ จากตำบลควนธานี มาตั้งที่ตำบลกันตัง พ.ศ. 2440
ปรับปรุงให้เมืองตรงมีฐานะเป็นเมืองท่าค้าขาย

¹แต่เดิมเคยให้ชื่อว่าราชการเมืองใกล้เคียง เช่น ระนอง ตะกั่วป่า พังงา ผูกขาดภาษี
. . . อังจาก กจช., รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1245-1246 กท. เล่ม 42 หนังสือจากหลวงนราธิ-
การฤทธิ ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝั่งตะวันตก บอกรายถึงสมุหพระกลาโหม เรื่องพระยารัตน-
เศรษฐี เจ้าเมืองระนองผูกขาดภาษีที่เมืองตรง.

4.1 ระยะเวลา แม้ว่าในระยะนี้เมืองตรงจะยังคงอยู่ที่ความธานี แต่เนื่องจากฐานะและความสำคัญของเมืองตรงในช่วงนี้ไม่ปรากฏจึงมิได้กล่าวไว้ในบทที่ ช่วงนี้จะ เป็นแต่เพียงการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าต่าง ๆ ที่ทำให้เมืองตรงทรุดโทรม ซึ่งจะเป็นพื้นฐานไปสู่การทำให้ฐานะและความสำคัญของเมืองตรงปรากฏเด่นชัดขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อไปตั้ง เมืองที่กั้นตั้ง ทั้งนี้โดยบทบาทของพระยารัชฎาฯ ดังนี้

๔.๑.๑ การจัดเก็บภาษีอากร สำหรับ เมืองตรงมีปัญหาเรื่องอยู่ประการเดียว คือ เจ้าภาษีอากรค้างเงินภาษีไว้คราวละมาก ๆ มักจะอ้างว่าเก็บจาก เจ้าภาษีรายย่อยที่รับช่วงไปเก็บอีกทอดหนึ่งไม่ได้ ส่วนราชการมักจะหลีกเลี่ยงการชำระภาษีอากรเสมอ แต่ในสภาพที่เป็นจริงแล้ว เจ้าภาษีอากรมีฐานะดีขึ้นเรื่อย ๆ มีทิทาสะท้อนให้เห็นว่าการจัดเก็บภาษีอากรดังกล่าวมีการทุจริต และมีเจตนาหลีกเลี่ยงการส่งเงินภาษีอากรให้กับรัฐบาล ทำให้บ้านเมืองทรุดโทรม เนื่องจากขาดเงินงบประมาณที่จะมาใช้ในการทำนุบำรุงเมืองตรง ซึ่งทาง รัฐบาลทราบระแคะตะคายอยู่บ้างว่าปัญหาที่เจ้าภาษีอากร นำเสนอขึ้นมาเป็นเหตุผลข้ออ้างในการจัด เก็บภาษีไม่ได้ครบนั้น บางครั้งไม่มีมูลความจริง หรือบางทีมีข้อเงื่อนงำแอบแฝงอยู่ จึงมีการตรวจสอบข้อเท็จจริงจาก เจ้าเมือง และขอคำยืนยันจาก เจ้าเมือง อีกชั้นหนึ่ง ดังสารตราที่สมุหพระกลาโหมมีไปถึงพระยาดรงคภูมาภิบาลตอนหลังว่า

...หลวงเจริญราชชน ประกันเงินมันตัวเจ้าภาษีผลประโยชน์เมืองตรงจำนวนปีรกาลปิดศก ทำเรื่องร่ายื่นต่อเจ้าพนักงานของรัชฎาการพิพัฒนา จินมาเสียว จินฮั่วกาว ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองตรง มาทำหนังสือประทวนซื้อช่วงภาษีผลประโยชน์ต่อหลวงเจริญราชชนเงินมัน เป็นเงิน หลวงปีละ 1,100 แฉงอยู่ในหนังสือประทวนนั้นแล้ว จินมาเสียว จินฮั่วกาว ได้ส่งเงินให้ แก่หลวงเจริญราชชนเงินมันบ้างแล้ว เงินยังค้างกับจินมาเสียว จินฮั่วกาวอีก 50 เศษ จินมาเสียว จินฮั่วกาว ก็พูดปิดพลัดผิดเพี้ยนไป หาส่งเงินให้เสร็จไม่ มีความหลายประการ แฉงอยู่ในเรื่องร่านั้นแล้วนั้น ความทั้งนี้จะเท็จจริงประการใดไม่แฉง ให้พระยาดรงคภูมาภิบาล เรียกเอาหนังสือประทวนสัญญามาตรวจดูให้ถูกต้อง แล้วเร่งหาตัว จินมาเสียว จินฮั่วกาว มา ชำระว่ากล่าวได้อตามเรื่องร่า พร้อมทั้งหลวงเจริญราชชนฯ เงินมัน ฤาผู้แทนหลวงเจริญฯ เงินมัน ให้สิ้นกระแสะความให้แล้ว. . .¹

เมื่อพระยารัชฎาฯปกครองเมืองตรง โครงการรุ่นแรกของท่านโครงการหนึ่งคือ การขออนุญาตผูกขาดการ เก็บภาษีอากรเองด้วยรายงานและ เหตุผลของพระยารัชฎาฯเกี่ยวกับ เรื่องนี้ เมื่อ พ.ศ. 2433 ตอนหนึ่งว่า

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 เล่ม 69. สารตราเจ้าพระยาพลเทพ สมุหพระกลาโหมถึงพระยาดรงคภูมาภิบาล เรื่อง หลวงเจริญราชชนประกัน (เงินมัน) เจ้าภาษี เมืองตรงถูกโกงจากลูกช่วงภาษี.

...แต่ภาษีอากรในเมืองตรงทั้งสิ้นนั้น เดิม เป็นภาษีผูกขาดมีตัวเจ้าภาษีรับทำอยู่แล้ว
 ข้าพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่จะจัดการทำนุบำรุงบ้านเมือง ถ้าไม่ถูกกับเจ้าภาษีก็จะเป็นที่ขัดขวาง
 กับการบำรุงบ้านเมือง พระราชอาญาก็จะไม่พ้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กราบบังคมทูล
 พระกรุณาขอรับพระราชทานภาษีผลประโยชน์เมืองตรงไปทำทูลเกล้าฯถวาย 6 ปี เพื่อจะมีให้
 ผู้อื่นเป็นเจ้าของเข้ามาแทรกแซงขึ้นได้ จะได้จัดการบ้านเมืองฉลองพระเดชพระคุณให้
 เรียบร้อยตลอดไปเท่านั้น. . .¹

การขอผูกขาดภาษีอากรของพระยารัชฎาฯ เพื่อความสะดวกในการจัดเก็บเงิน
 ส่วนหนึ่งมาทำนุบำรุงเมืองตรง ดังเช่นเจ้าเมืองอื่น ๆ ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกที่ปฏิบัติสืบเนื่องกันมา
 ในระบบเจ้าเมือง-เจ้าภาษี โดยเจ้าเมืองผูกขาดการเก็บภาษีในขณะเดียวกันปกครองบ้านด้วย
 ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียงระบบเบ็ดเสร็จนี้ว่า "ระบบเหมาเมือง" ซึ่ง
 ระบบดังกล่าวนี้ได้ค่อย ๆ เลิกไปตั้งแต่ พ.ศ. 2424² แล้ว เนื่องจากยอดเงินประมูลภาษีสูง
 กว่าเดิมมาก โอกาสที่เจ้าเมืองได้กำไร หรือได้ผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นไปได้ยากกว่าเดิม
 แต่เนื่องจากพระยารัชฎาฯต้องการผูกขาดภาษีอากรในเมืองตรง ทางกรุงเทพฯ ได้ยกเว้นไม่จัด
 เก็บเองเป็นกรณีพิเศษ ซึ่งต่อมาพระยารัชฎาฯได้ประสบปัญหาการจัดเก็บภาษีอากร เช่นเดียวกับ
 เจ้าเมืองอื่น ๆ ในหัวเมืองแถบนี้ที่ได้ประสบมาแล้ว จึงขอลอนตัวจากการเป็นเจ้าภาษีนายอากร
 โดยเสนอให้ทางราชการเป็นผู้จัดเก็บเอง ดังคำกราบบังคมทูลถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 ตอนหนึ่งว่า

บัดนี้การค้าขายในเมืองตรงก็ร่วงโรยลงมาก เป็นต้นว่าราคาพริกไทยตกสามส่วนคงส่วนเดียว
 ราคาจากตกลงครึ่งหนึ่ง เพราะฉะนั้นภาษีอากรจึงได้ขาดจากจำนวนเดิม ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้
 มีหนังสือบอกรายการราคาลินค้าตกเข้ามาทูลเกล้าฯถวาย เพื่อจะได้รับพระมหากรุณาพระ
 บารจะมีฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ แก่ข้าพระพุทธเจ้าที่จะได้คิดผันผ่อนจัดการทำนุบำรุง
 บ้านเมืองฉลองพระเดชพระคุณต่อไป

บัดนี้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ รองเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหา
 สมบัติ มีรับสั่งแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่า ในปี ร.ศ. 122 ภาษีอากรหัวเมืองฝ่ายตะวันตกจะ
 ไปปรดเกล้าฯ ให้ผู้ว่าราชการเมืองจัดทำเป็นของตอเวอนแมนต์ทั้งสิ้น จะไปปรดเกล้าฯ

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4 ข/6 พระยารัชฎาฯขอคืนเงินภาษีอากร
 เมืองตรง-ปะเหลียน พ.ศ. 2434.

² อ่านเพิ่มเติมใน ครุณี แก้วม่วง. "พระยารัชฎาฯประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ
 ระนอง): ภาวะผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2456, หน้า
 73-79.

พระราชทานเงินในภาษีให้แก่ผู้ว่าราชการเมือง 100 ละ 15 ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่จะได้จัดการฉลองพระเดชพระคุณเป็นอันเกล้าฯ¹

การขอเปลี่ยนแปลงเจ้าภาษีนายอากรจากพระยารัชฎาฯ มาเป็นรัฐบาลจัดเก็บเอง ไม่ได้รับพระบรมราชานุญาต และถูกคัดค้านจากที่ประชุมเสนาบดี ดังคำกราบทูลของพระเจ้านั่งง-
ยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ตอนหนึ่งว่า

. . .โปรดเกล้าให้สอบถามเรื่องภาษีผลประโยชน์เมืองตรง เมืองปะเหลียน ที่พระเจ้านั่งง-
ยาเธอ กรมหมื่นนราธิปฯ กราบขังคมทูลตามพระยารัชฎานุประดิษฐ์ ขอลดเงินภาษี แลขอทำ
เป็นภาษีราชาธิปไตยเหมือนอย่าง เมืองระนอง และความเห็นกรมหมื่นนราธิปฯ มิควรให้คงไป
ตามเดิมก่อน เกล้าฯได้จัดการไปประการใด แลควรจะทำอย่างไรนั้น

เรื่องนี้เกล้าฯได้นำพาทูกในที่ประชุมเสนาบดี ๆ ได้ปรึกษาเห็นด้วยพร้อมกันว่าที่จะจัดเก็บ
เป็นภาษีราชาธิปไตยนั้น² เป็นการเสียเปรียบ เงินจะขาด ควรให้คงเป็นผูกขาดไปตามเดิมก่อน
การที่ไม่ตกลงยอมตามขอนั้น พระยารัชฎาก็ทราบแล้วแต่เกล้าฯเห็นว่าควรจะมีเป็นตราบังคับ
เสียเด็ดขาดว่า พระยารัชฎาฯรับสัญญาผูกขาดตั้งแต่ ศก. 109 ถึง ศก. 114 ทกปียังไม่สิ้น
กำหนด ควรให้ทำคงตามสัญญาผูกขาดเดิมไปก่อน เมื่อสิ้นกำหนดแล้วจึงคิดเปลี่ยนแปลง. . .

. . .ขอลดเงินภาษีอากร เมืองตรง เมืองปะเหลียน ตั้งแต่ ศก. 112 ลง โดยเหตุว่าสินค้า
ร่วงโรยเท่าเดิม เมื่อบริบูรณ์ขึ้นจะบวกเงินขึ้นอีกนั้น ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล. . .แล้ว³

สำหรับปัญหาเกี่ยวกับการจัดเก็บเงินภาษีอากรของเมืองตรงที่เก็บไม่ค่อยได้ และ
ประสบปัญหาเจ้าภาษีไม่มีเงินส่งรัฐบาลนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงเข้าใจถึงสภาพปัญหา
นี้มาก่อน ทรงเข้าใจถึงกลวิธีหลีกเลี่ยงการเบียดบังผลประโยชน์จากเงินภาษีอากร เพราะฉะนั้น
พระองค์ปฏิบัติเสวยการยกเลิกผูกขาดภาษีอากรของพระยารัชฎาฯ เป็นเพราะพระองค์เข้าใจ และทรง
เล็งเห็นว่า เจ้าภาษีอากรคนอื่น ๆ ยังตั้งตัวอยู่ได้ไม่ขาดทุนจริง ดังจะเห็นได้จากพระราชดำริ
เกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากรของเมืองตรง เมื่อ พ.ศ. 2433 ตอนหนึ่งว่า

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4 ข/6 พระยารัชฎาฯขอคืนเงินภาษีอากร
เมืองตรง-ปะเหลียน พ.ศ. 2434.

² ภาษีราชาธิปไตย คือ ภาษีที่ทางราชการจัดเก็บเองโดยไม่มีการประมูลราคาเก็บภาษี
แต่มอบหมายให้เจ้าเมืองเป็นผู้จัดเก็บ และแบ่งผลประโยชน์ส่วนหนึ่งให้กับเจ้าเมือง.

³ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4 ข/6 เรื่องส่งรีชิตแทนเงิน และเรื่องต่าง ๆ
ทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก, 3 กุมภาพันธ์ 111.

ยังเรื่องเจ้าภาษีกับจีนในพื้นที่เมืองนั้นก็อีกอย่างหนึ่ง น่าจะเป็นเหตุขึ้นได้เหมือนอย่างเมื่อคราวหลวงวิเศษสูงกากร แต่ก่อนพวกจีนก็พากันร้องว่าเจ้าภาษีกดขี่ข่มเหงเป็นที่สอง ถ้าเป็นอีกอย่างหนึ่ง ครั้นพวกจีนในเมืองนี้จะไปผูกภาษีเองจากที่กรุงเทพฯ ก็ต้องลงทุนเงินไปสำหรับล่องน้ำและใช้สอย เมื่อไปว่าภาษีไม่ได้ก็ต้องเสียดอกเบี้ยยเปล่า บางทีผู้ซึ่งรับธุระเข้าไปว่าภาษีนั้นโก่งกันขึ้นเองเอาเงินไปจำหน่ายสาบสูญเสียก็มี จึงไม่อาจที่จะคิดเข้าไปว่ากล่าว ทนความคุมเหงของเจ้าภาษีซึ่งออกมาแต่กรุงเทพฯ ข้างฝ่ายจีนบ้านเจ้าภาษี ก็ทำเรื่องรามาเป็นกล่าวโทษพวกจีนว่าขัดแย้งในการภาษีต่าง ๆ การก็จะ เป็นจริงด้วยกันทั้งสองฝ่าย เพราะไม่มีอำนาจกลาง กล่าวคือ ผู้รักษาเมืองกรมการที่พอจะปราบปรามการที่ผิดล่องเกินต่อกันในพวกเจ้าภาษี และพวกจีนทั้งสองฝ่ายได้ จึงได้ต่างคนต่างจะหาประโยชน์ของตนให้ได้อย่างยิ่ง ไม่มีชนที่คิดจะตัดเป็นเส้นกลางลงได้¹

เมื่อพระยารัชฎาไม่สามารถคืนเงินภาษีอากรของเมืองตรงให้เป็นของรัฐบาลจัดเก็บเองแล้วก็ตาม การทำนุบำรุงเมืองตรงก็หาได้หยุดชะงักไม่ ยิ่งคงดำเนินการต่อไป โดยอาศัยเงินกู้หลวงเป็นเงินทุนในการพัฒนาเมืองตรงในรูปของการให้ราษฎรกู้เงินหลวงไปลงทุนในการทำสวนพริกไทย ค้าขาย เป็นต้น ส่วนเงินภาษีอากรก็ได้แบ่งให้ชาวจีนอื่น ๆ รับช่วงแทน ซึ่งในปีแรก ๆ นั้นยังมีปัญหาอยู่บ้าง แต่ต่อมาสามารถยุติปัญหาลงได้บ้าง สำหรับปัญหาที่เกิดขึ้นนั้น เป็นการขัดแย้งระหว่างชาวจีนด้วยกันที่ยังไม่ยอมรับกับถือในเจ้าเมืองคนใหม่ เพราะยังเชื่อฟังหัวหน้าปกครองคนจีนของตนมากกว่า เช่น " . . . เมืองตรงทุกวันนี้มีพวกจีนมาตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่แถวเมืองตรงเป็นพื้นบ้านเมือง . . . ครั้นมีคดีต่อกัน ผู้ว่าราชการเมืองกรมการหาตามมาพิจารณาว่ากล่าว พวกจีนขัดขวาง เพราะถือ เป็นพวก เป็นเหล่า ไม่ฟังบังคับบัญชาผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมือง . . . "

เมื่อพระยารัชฎาเป็นเจ้าเมือง-เจ้าภาษีแต่เพียงผู้เดียว ทำให้มีอำนาจในการปกครองเมืองตรงได้อย่างเต็มที่ และสามารถไกล่เกลี่ยคดี แก้ปัญหาระหว่างชาวจีนด้วยกันสำเร็จในเวลาต่อมา พระยารัชฎาสามารถหารายได้เข้าเมืองตรงมากขึ้นจนสามารถนำเงินส่วนหนึ่งมาปรับปรุงสมรรถภาพของกองตำรวจ และกองเรือตระเวนให้มีความเข้มแข็งขึ้น แต่ทำได้สำเร็จ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู, หน้า 150-151.

² กช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11 จดหมายพระยาอภัยภูงค์ตทศรรักษา (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) กรณเขียนสนุทกลาโหม, 4 กศ. ร.ศ. 109.

เล็กน้อย เพราะขาดแคลนเรือลาดตระเวน อัคราเจ้าหน้าที่ และไม่ได้รับความร่วมมือจากกรุงเทพฯ เท่าที่ควร ดังรายละเอียดในตอนต่อไป

4.12 การปรับปรุงหน่วยพลตระเวน (ตำรวจภูธร)

เดิมที่การรักษาความสงบในกรณีที่บ้านเมืองเกิดวุ่นวาย หรือถ้าเกิดการปล้นสะดมกันขึ้น ผู้ว่าราชการเมือง หรือกรมการเมืองซึ่งมีหน้าที่ปกครองจะทำการเกณฑ์ราษฎรออกทำการปราบปรามจับผู้ร้ายมาลงโทษ ในเวลาปกติก็มีเจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองส่วนหนึ่งดูแลรักษาความสงบ โดยจัดกำลังเจ้าหน้าที่คอยเฝ้าดูแลที่เก็บพระราชทรัพย์ของหลวง เช่น โรงภาษี หรือคลัง¹ ส่วนตามเมืองใหญ่ ๆ ที่มีประชาชนอาศัยอยู่มาก พวกชาวภาษี หรือชาวจีนจะจัดกำลังส่วนหนึ่งคอยตรวจตราภาษี รักษาผลประโยชน์ป้องกันมิให้โจรผู้ร้ายเข้ามาปล้นทรัพย์สินตน ดังนั้นระบบการป้องกันปราบปรามโจรผู้ร้ายในขณะนั้นจึงไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย และมักเกิดปัญหาขึ้นเสมอ เช่น การเกณฑ์กำลังราษฎรเข้ามารักษาความสงบไม่ค่อยได้ผลนัก เนื่องจากการเกณฑ์จะต้องเสียค่าใช้จ่ายในเรื่องเสบียงอาหาร และเบี้ยเลี้ยงจำนวนมาก ราษฎรก็ต้องเสียเวลาการทำมาหากิน ถ้าเกณฑ์ราษฎรต่างหัวเมืองเข้ามา พวกนี้มักจะเจ็บป่วยล้มตายปีละมาก ๆ เพราะไม่เคยชินกับสภาพแวดล้อมใหม่ สร้างความเดือดร้อนกับราษฎร และเห็นภาวะยุ่งยากกับฝ่ายบ้านเมืองอยู่เสมอ² ในระยะแรกที่พระยาธรรมาธิราชดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองศรีนครนั้น ได้มีบัญชาโจรผู้ร้ายชุกชุม จำเป็นที่จะต้องมีระบบการรักษาความสงบที่เรียบร้อย ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2438 ได้มีการจัดตั้งกองตำรวจประจำเมืองศรีนครขึ้นเพื่อรักษาความสงบ และทำการปรับปรุงกำลังเจ้าหน้าที่ทางเรือลาดตระเวน เพราะว่ามีเมืองศรีนครเป็นหัวเมืองชายฝั่งทะเล จำเป็นต้องมีกำลังทางเรือส่วนหนึ่งออกลาดตระเวนตามชายฝั่งทะเล เพื่อปราบปรามโจรผู้ร้ายที่หลบซ่อนอยู่ตามเกาะแก่งต่าง ๆ คอยดักปล้นเรือสินค้าที่ผ่านไปมา หรือปล้นสะดมบ้านเรือนราษฎรตามชายฝั่งทะเล ดังจะเห็นได้จาก เจ้าเมืองแต่ละสมัยที่ผ่านมา จะจัดเจ้าหน้าที่ประจำเรือออกไปตรวจตรา หรือจัดเจ้าหน้าที่ออกไปประจำตามด่านปากน้ำที่สำคัญ (แต่เป็น

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11 คำกราบบังคมทูลของพระยาพลเทพฯ สมุหพระกลาโหม กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมบัตินรินทร์ ที่ 52/5043 ลงวันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 112.

² กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 52/11 ใบบอกพระยาพิพิธโกษา กราบเรียนสมุหพระกลาโหม ที่ 16/104 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 110.

การใช้เรือธรรมดา ไม่มีประสิทธิภาพ) พระยารัษฎาฯได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตซื้อเรือกลไฟลาดตระเวนลำหนึ่ง เพื่อลาดตระเวนรักษาผลประโยชน์ในการภาษีอากร และปราบโจรผู้ร้าย¹ ซึ่งในการนี้ รัฐบาลอนุมัติให้ซื้อเรือได้ ขณะเดียวกันให้เรือลาดตระเวนที่ต่อขึ้นใหม่นี้ทำหน้าที่ลาดตระเวนเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองฝั่งตะวันตกด้วย

การใช้เรือกลไฟออกลาดตระเวนตามชายฝั่งทะเล ปรากฏว่าได้ผลในการปราบ-ปราบโจรผู้ร้ายเป็นอย่างดี โดยเฉพาะที่เมืองตรังที่เคยมีคดีปล้นมากที่สุด ตั้งแต่มีเรือกลไฟลาดตระเวนตามชายฝั่งทะเล ทำให้จำนวนผู้ร้ายลดลง ดังจะเห็นได้จากใบบอกของพระยารัษฎา-ประดิษฐ์ มาถึงเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ตอนหนึ่งว่า

... เรือไฟลาดตระเวนจะต้องใช้เที่ยวตรวจอยู่ตาม เกาะ และปากน้ำในแถบ เมืองตรัง เมืองปะเหลียน² อยู่เสมอ. . .เมื่อก่อน ๆ มักจะมีพวกผู้ร้ายมาจาก เมืองบึงบ้าง เมืองสตูลบ้าง. . .คอยตีชิงราษฎรอยู่. . .เรือไปที่เมืองตรัง และเมืองปะเหลียน เองประมาณ 50 ลำ ไปเมืองบึง เมืองภูเก็ต เมืองกระบี่. . .เรือเมืองบึงประมาณ 10 ลำมาเมืองตรัง เมืองปะเหลียนเสมอ เรือเมืองพังงา เมืองกระบี่ ประมาณ 40-50 ลำ ก็ต้องไปมาตามอ่าวปากน้ำเมืองตรังทุก ๆ ลำ เมื่อก่อน ๆ นี้พวกผู้ร้ายมักจะทำชิงตามในแถบเมืองตรัง เมืองปะเหลียนนี้อยู่เสมอ. . .ตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทาน เรือไฟลาดตระเวนอยู่ตามเกาะปากน้ำเมืองตรัง เมืองปะเหลียนอยู่ ราษฎรที่มีเรือไปมาก็มีความสบายขึ้น เป็นอันมาก และพวกผู้ร้ายเที่ยวข่มขืนอยู่ตามอ่าวปากน้ำเมืองตรัง เมืองปะเหลียนก็ไม่มี³

จากใบบอกดังกล่าว จะเห็นว่าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน เป็นเมืองที่มีโจรผู้ร้ายชุมชุมมากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ ทั้งนี้เนื่องจากสภาพภูมิประเทศอันอำนวยความสะดวกในการหลบซ่อนของโจรผู้ร้ายได้อย่างดี และเจ้าเมืองตรังแต่ละสมัยที่ผ่านมาเป็นคนอ่อนแอ แต่เมืองตรังเป็นเมืองที่เรือสินค้าจากหัวเมืองใกล้เคียง และเมืองบึงผ่านไปมาค้าขายอยู่เสมอ ดังยังปล่อยให้โจรผู้ร้ายชุมชุม ทำการปล้นได้ง่ายแล้ว จะกระทบกระเทือนต่อความสงบสุขของราษฎร และทำให้การค้าชะงัก

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ก. 14/3 ใบบอกพระยารัษฎาฯประดิษฐ์ฯ ถึงสมุหพระกลาโหม ที่ 30/644 ลงวันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 110.

² เมืองปะเหลียนร่วมกับ เมืองตรังในปี พ.ศ. 2334 และตั้งขึ้นเป็นอำเภอ เรียกว่า อำเภอปะเหลียน.

³ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.14/49 สำเนาใบบอกพระยารัษฎาฯประดิษฐ์ฯ กราบเรียนสมุหพระกลาโหม ที่ 136, ลงวันที่ 28 พฤศจิกายน ร.ศ. 111.

จนได้ พระยารัชฎาฯ ได้ทำการปรับปรุงแก้ไขกำลังของเจ้าหน้าที่ให้มีความเข้มแข็งยิ่งขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ส่งเรือลาดตระเวนคอยตรวจตราปราบปรามจนเมืองตรังมีความสงบสุขอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งจะทะนุบำรุงการค้าขายทางทะเลต่อไปได้

ดังนั้นเมืองตรังในสมัยพระยารัชฎาฯ เป็นเจ้าเมือง จึงมีความสำคัญเพิ่มขึ้นอีกหลายฐานะ เพราะบ้านเมืองมีความสงบสุขและเมืองตรังมีความพร้อมที่จะพัฒนาตนเองขึ้นมา เพราะฉะนั้นในระยะแรกเมืองตรังจึงมีฐานะและความสำคัญเพิ่มขึ้น คือ เป็นเมืองที่มีความก้าวหน้าทางด้าน การเกษตรกรรม และเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทางฝั่งตะวันตกตอนล่างของไทย ด้วยความสามารถของพระยารัชฎาฯ ซึ่งเมืองตรังในฐานะต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้จะสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน จนไม่สามารถแบ่งแยกออกมาเป็นฐานะใดค. ๆ เพียงฐานะเดียว เมืองตรังในช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีความสำคัญขึ้นมาอีกสองด้าน คือ

4.1.3 การทะนุบำรุงเมืองตรังให้มีฐานะเป็นเมืองเกษตรกรรมที่ใหญ่ที่สุดของหัวเมืองฝั่ง

ตะวันตก

ก่อน พ.ศ. 2425 เมืองตรังไม่เคยได้รับการส่งเสริมให้เป็นเมืองเกษตรกรรมมาก่อนเลย และเจ้าเมืองไม่เคยที่จะลงมือทะนุบำรุงบ้านเมืองด้วยตนเอง เพียงแต่ได้รับคำสั่งด่วนจากทางรัฐบาลในบางครั้ง เพื่อให้เตรียมพร้อมทางด้านไพร่พลเรือ อาวุธ สำหรับป้องกันข้าศึก หรือเตรียมการเพื่อเป็นฐานกำลังในการรักษาความสงบภายในภูมิภาคแถบนี้ โดยผู้นำการปกครองจากเมืองนครศรีธรรมราชบ้างจากกรุงเทพฯ บ้าง เพิ่งจะมีเจ้าเมืองตรังที่ได้ลงมือพัฒนาเมืองตรังขึ้นมาใหม่ด้วยทรัพยากรในเมืองตรังเอง และอาศัยความร่วมมือจากราษฎรทุกชาติ ทุกภาษา ที่อาศัยอยู่ในเมืองนี้โดยพร้อมเพรียงกัน เมื่อสมัยพระยารัชฎาฯ เป็นเจ้าเมืองตรัง ซึ่งพระยารัชฎาฯ ได้เปรียบเจ้าเมืองตรังคนอื่น ๆ เพราะว่า เคยมีประสบการณ์ในการปกครองบ้านเมืองในลักษณะนั้นที่คล้ายคลึงกับเมืองตรังมาก่อน และมีปัญหาทางด้านปกครองซีพเหมือนกัน คือ เมืองกระบุรี ที่มีผู้คนน้อย แต่มีพื้นที่บางส่วนเหมาะในการเกษตรกรรม นอกจากนี้พระยารัชฎาฯ ยังมีโครงการศึกษาสภาพทั่วไป และทราบถึงปัญหาที่เมืองตรังประสบเป็นอย่างดีตั้งแต่สมัยที่ตนเองยังเป็นพ่อค้าอยู่กับบิดา¹ เมื่อสมัยที่พี่ชายมาดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองตรัง² ช่วยสมเด็จเจ้าพระยาฯ ในการปรับปรุงเมืองตรังเพื่อให้เป็นเมืองตรังเพื่อเป็นเมืองท่าค้าขาย

¹ศึกษารายละเอียดจาก ครุฑี แก้วม่วง. พระยารัชฎาฯ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) : ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก. หน้า 8 - 12.

² กจช. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246 - 1247 กห. เล่ม 44 ตอน พระอนุรักษโยธาให้ตั้งพิภคภาชีอากรเมืองตรังต่อพงษ์กรมพระกลาโหม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสแหลมมลายู หน้า 153.

โดยที่พระยารัชฎาฯ ได้มีโอกาสติดตามผลการพัฒนาเมืองตรงให้เป็นเมืองศูนย์กลาง...

ปกครองเมืองท่าค้าขายของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ๗ ระนอง) มาอย่างใกล้ชิดตลอดเวลา จุดอ่อนและข้อบกพร่องต่าง ๆ ที่ทำให้การพัฒนาเมืองตรงไม่สามารถบรรลุถึงเป้าหมายที่ต้องการได้ เพราะผู้นำการพัฒนาเมืองตรงแต่ละคนมองข้ามสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองตรง มุ่งที่จะพัฒนาให้เจริญก้าวหน้าเยี่ยงเมืองอื่น ๆ ด้วยวิธีการที่เหมือนกัน แต่สภาพภูมิศาสตร์ของเมืองตรงเหมาะสมกับการทำอาชีพ เกษตรกรรมมากกว่าการทำเหมืองแร่ดิบุก ดังนั้นการจะทำนุบำรุงเมืองตรงต้องคำนึงถึงคุณสมบัติข้อนี้ด้วย เท่าที่ผ่านมาไม่ปรากฏว่าจะมีผู้ใดคิดทำนุบำรุงเมืองตรงด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก จะมีบ้างกรณีพระยารัตนเศรษฐีที่มำลงทุนปลูกมันสำปะหลัง และพืชทางเศรษฐกิจอื่น ๆ เช่น กาแฟ จันทน์เทศ แต่ทำไม่สำเร็จเพราะไม่ได้รับการเอาใจใส่ หรือสนับสนุนชักชวนราษฎรให้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ประกอบกับ

ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองหลายแห่ง จึงทำให้การงานค้างค้ำง ไม่สามารถพัฒนาเมืองตรงได้ตามที่ต้องการ แม้แต่การส่งเสริมการค้าขายที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ประารถนาจะพัฒนาเมืองตรงให้เป็นเมืองท่าค้าขาย โดยให้พระยารัตนเศรษฐีเป็นผู้ดำเนินการก็ทำไม่สำเร็จ ดังนั้นการทำนุบำรุงเมืองตรงทางเศรษฐกิจจึงล้มเหลวมาตลอดตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เรื่อยมาจนถึงสมัยพระยารัชฎาฯ จึงได้เริ่มงานทำนุบำรุงเมืองตรงอย่างแท้จริงใหม่ โดยเน้นหนักด้านเกษตรกรรมตามลักษณะสภาพของภูมิประเทศ และเน้นทางด้านการสร้างเส้นทางคมนาคม เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ราษฎรในการทำมาหากิน และจากผลงานของท่าน ทำให้เมืองตรงเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว สามารถส่งภาชิอากรเข้ากรุง เทพฯ เพิ่มขึ้นจาก เดิม เป็นจำนวนมาก

เมื่อพระยารัชฎาฯ มาเป็นเจ้าเมืองตรง ท่านได้ส่งเสริมให้เป็นเมือง

เกษตรกรรมด้วยวิธีการต่าง ๆ นานา คือ

ประการแรก การขยายพื้นที่ทางเกษตรกรรมมีการสำรวจพื้นที่ในเมือง-
ตรงอย่างละเอียดว่า บริเวณใดจะหักร้างตางพงทำเป็นไร่นาได้บ้าง ถ้าบริเวณใดมีไม้มีค่า

ซึ่งมากและอยู่ในระหว่างเดิบโตไม่ถึงขั้นตัดไม้ป่ามาขายได้ ก็จะละเว้นพื้นที่ตรงนั้นไว้ ส่วนที่โคพอจะขยายเป็นที่นาได้ ก็จะออกประกาศตามที่ทำการของอำเภอและที่ทำการของกำนันชกชวนราษฎรที่ยังไม่มีที่ดินของตนเองมาจับจองเป็นที่ของตนเองได้ ดังรายละเอียดในบทที่ 4 ในการขยายพื้นที่ทางเกษตรกรรมนั้น พระยารัษฎาฯ ออกคำสั่งให้นายอำเภอ กำนัน ออกประกาศว่า "ที่ยังรกร้างอยู่นั้น ถ้าราษฎรผู้ใดจะทำเป็นนาจะอนุญาตให้"¹ นอกจากนี้ ชกชวนราษฎร เมืองข้างเคียง และชาวจีนที่เมืองบิ๊นงมาจับจองที่ดินทำไร่พริกไทย ดังปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการในหัวเมืองฝั่งตะวันตกว่า "พระยารัษฎาฯ ชอบทำถนน เบิกที่ทั้งสองข้างให้เป็นท่าเสกตกรรม แล้วชวนคนต่างเมือง แม้นพวกจีนชาวบิ๊นงให้มาจับจองที่ลงทุน ที่เรียกสวนไร่นา ชาวเมือง ตรงเอง ถ้าใครตั้งหน้าทำมาหากินจริง ๆ ก็ลดหย่อนการกะเกณฑ์"²

ประการที่สอง เผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ และ ส่งเสริมให้มีการปลูกพืชชนิดนั้น ๆ ด้วย เช่น จันทน์เทศ หมาก มะพร้าว กาแฟ โดยแจก ต้นกล้าให้ราษฎรปลูก และส่งเจ้าพนักงานคอยติดตามผลการเพาะปลูกนั้น ๆ ถ้าเป็นพื้นที่ที่เคยเพาะปลูกพริกไทยมาแล้ว จะขอร้องให้เจ้าของสวนเลิกปลูกพริกไทยอีก ให้ปลูกพืช ชนิดอื่นแทน ขณะเดียวกันให้เตรียมพื้นที่ใหม่สำหรับปลูกพริกไทยอีกแห่งหนึ่งด้วย ทั้งนี้ด้วย เหตุผลทางเศรษฐกิจที่ท่านไม่ต้องการให้ราษฎรผูกขาดปลูกแต่พริกไทยเพียงอย่างเดียว เพราะ จะทำให้เกิดปัญหาทางเศรษฐกิจตามมา ถ้าพริกไทยราคาตก หรือส่วนใดที่ผลิตพริกไทยไม่ได้ ผล ทำให้ราษฎรเดือดร้อนได้ ดังคำชี้แจงของท่านตอนหนึ่งว่า

¹ กช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/24 เรื่องพระยารัษฎาฯ มีความเห็นจัดการ บ้านเมือง.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 7. ครุสภา พ.ศ. 2504 หน้า 15.

"พระยารัชฎาฯได้ชี้แจงกับเจ้าของสวนว่า ถ้าพริกไทยตายลงแล้วไม่ควรจะปลูกพริกไทยลงไปอีก เพราะเป็นที่เก่าถึงจะปลูกก็ไม่งาม ให้ปลูกจันทน์เทศหรือมะพร้าวและหมาก ถ้าจะปลูกพริกให้ปลูกที่คืนใหม่ ๆ พริกจึงจะงามดี ค่าใช้สอยไม่มาก ถ้าพริกไม่มีราคาดีคงไม่คุ้มค่าทุนมาก ด้วยว่าสวนเก่าที่เจ้าของได้ปลูกจันทน์เทศขึ้นบ้างแล้วประมาณสวนละ 20-300 ต้นบ้าง ทั้งหมากและมะพร้าวก็ได้ปลูกเป็นอันมาก ถ้าพริกตกราคาแล้วประโยชน์ในสวนต้นจันทน์และหมากมะพร้าวพอจุนเจือช่วยหนุนต้นพริกได้ จันทน์ต้นหนึ่งจะได้ผลในสิบเหรียญ ทุกวันนี้ราษฎรได้ปลูกต้นจันทน์ประมาณ 15,000 ต้นเศษ"¹

การปลูกพืชหลายชนิดไม่ผูกขาดอยู่กับพืชชนิดใดชนิดหนึ่ง ทำให้เมืองตรังเป็นแหล่งเกษตรกรรมยิ่งขึ้น เพราะว่ามีการทดลองปลูกพืชต่าง ๆ เพื่อแจกจ่ายให้กับราษฎร ดังรายงานของพระยารัชฎาฯที่มีไปถึงรัฐบาลตอนหนึ่ง . . . เกี่ยวกับความเห็นในการส่งเสริมให้เมืองตรังเป็นเมืองเกษตรกรรมว่า "ด้วยเหตุนี้เมืองตรังเป็นทำเลที่ดินดีในการเพาะปลูก . . . ควรจะมีที่ดินสักแห่งหนึ่งเพื่อจะได้หาตัวอย่างพันธุ์ไม้และมีผู้ชำนาญในการเพาะปลูก ซึ่งการทดลองเมื่อเห็นว่าพรมณ์ไม้อย่างใดจะเป็นผลดี ก็จะได้ส่งสอนให้ราษฎรทำต่อไป ให้การเพาะปลูกเจริญขึ้น"²

ประการที่สาม การทำลายของสินค้าเกษตรกรรมให้แก่เมืองตรัง เพื่อให้โครงการพัฒนาเมืองตรังเป็นเมืองเกษตรกรรมได้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น พระยารัชฎาฯได้ทำลายตลาดต่างประเทศเพื่อจำหน่ายสินค้าเกษตรกรรมด้วย ได้แก่ เมืองบีนัง เมืองเคลี หัวเมืองมลายู การจัดการตลาดภายในเมืองตรัง ที่เรียกว่า ตลาดนัด เพื่อให้มีการแลกเปลี่ยนสินค้าภายในเมืองส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเพื่อขายส่งต่างประเทศ เช่น การส่งเสริมให้มีการปลูกกล้วยป่าเพื่อนำมาเป็นอาหารของสุกร ราษฎรจะได้มีรายได้จากการขายสุกรด้วย ดังคำรายงานว่า

ตลาดบ้านเมืองบารก
ลดตลาดโรมเมทาภิบาล

¹ กช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/24 เรื่องพระยารัชฎาฯ มีความเห็นจัดการบ้านเมือง

² เอกสารชุดเดียวกัน.

"จำต้องบำรุงควรที่ผู้ว่าราชการต้องดูพื้นที่ตำบลใดที่ว่างเปล่า
แล้ววางเสียให้ตีหลาย ๆ ตำบลปลูกกล้วยป่า เพราะกล้วยนั้น
ปลูกด้วยเมล็ดไม่ต้องปลูกกับหน่อ ราษฎรจะได้เอาต้นกล้วย
นั้นไปเป็นอาหารของสุกรการบำรุงก็จะได้เจริญขึ้นพอเป็นกำลัง
แก่ราษฎรที่จะได้อินทุกออกไปจำหน่ายที่เมืองบึง"¹

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าสภาพภูมิศาสตร์เมืองตรงเหมาะสมกับการทำอาชีพเกษตรกรรม
มากกว่าการทำเหมืองแร่ดีบุก ด้วยเหตุนี้ พระยารัษฎาฯ จึงหันมาส่งเสริมราษฎรให้ทำอาชีพนี้
มากกว่าอาชีพอื่น โดยเฉพาะการทำนา ทำไร่ ทำสวน เป็นต้น ซึ่งท่านเห็นว่าจะ เป็นอาชีพที่แก้ไข
ความเดือดร้อนของราษฎรได้ เช่น ปัญหาการขาดแคลนข้าว และยังส่งสินค้าทางเกษตรกรรมอื่น ๆ
ออกไปขายได้อีก ในที่นี้จะกล่าวถึงการส่งเสริมการปลูกพืชทางเศรษฐกิจ

¹ กจช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53724 เรื่องพระยารัษฎาฯ มีความเห็นจัดการ

การทำนา โดยเหตุที่เมืองตรงมีพื้นที่เป็นที่ราบสลับเนินอยู่มาก ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวสามารถใช้ทำนาได้ แต่ราษฎรไม่นิยมทำนา และเจ้าของที่ดินมักจะไม่ให้ราษฎรที่ต้องการทำนาเข้าไปทำนาในเขตที่นาของตน ด้วยเหตุนี้ พระยารัชฎาฯ จึงแก้ปัญหาด้วยการประกาศให้ราษฎรที่มีที่นา เมื่อถึงฤดูทำนาให้ทำนาเต็มกำลังความสามารถ ห้ามปล่อยที่นาให้เว้นว่างไว้ และให้ราษฎรที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำนาไปแจ้งต่อกำนัน ขอให้จับจองที่ดินที่ยังว่างเปล่าอยู่ในตำบลนั้น โดยจะออกหนังสือประกาศให้ราษฎรอื่น ๆ ได้ทราบที่ทำการของตำบล อำเภอ และศาลากลางเมืองแห่งละ 7 วัน ถ้าไม่มีผู้ใดคัดค้านที่ดินแปลงที่ว่างเปล่านั้นก็ตก เป็นกรรมสิทธิ์ของราษฎรผู้ขอจับจองนั้น และจะต้องรีบทำให้เป็นที่นา ภายในกำหนด 3 ปี ในระหว่างนี้รัฐบาลจะยกเว้นไม่เก็บค่าเช่า¹

วิธีการดังกล่าวนี้จะ เห็นว่าเป็นวิธีการบังคับราษฎรที่มีที่นาอยู่แล้วให้ทำนาในที่ของตน ไม่ให้ปล่อยรกร้างว่างเปล่าโดยไม่ทำประโยชน์ใด ๆ ถ้ามีผู้อื่นมาจับจองจะมาอ้างว่าเป็นที่นาของตนไม่ได้ และเพื่อให้ประกาศนั้นมีผลในทางปฏิบัติ พระยารัชฎาฯ ได้ส่งกำกับไปยังนายอำเภอกำนัน กวดซมตูล้อยเสมอ ๆ ซึ่งผลปรากฏว่านับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436-2440 มีราษฎรเมืองตรงทำนาเพิ่มขึ้น ทำให้กำลังซื้อข้าวจากเมืองป็นังน้อยลง ช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนข้าวบริโภคที่มีมากแต่เดิมได้มาก²

การทำสวน พระยารัชฎาฯ เห็นว่า การที่จะส่งเสริมให้เมืองตรงมีความเจริญรุ่งเรืองเท่าเทียมกับหัวเมืองอื่น ๆ ซึ่งมีแร่ดีบุกมากนั้น จำเป็นจะต้องส่งเสริมให้ราษฎรทั่วไปหันมาประกอบอาชีพเกษตรกรรมให้มากขึ้น คือ นอกจากทำนาเพื่อผลิตข้าวให้เพียงพอต่อการบริโภคแล้ว ยังส่งเสริมให้ปลูกพืชสวนอื่น ๆ เพื่อเป็นการหารายได้ให้แก่ครอบครัวด้วย ดังปรากฏในโครงการดังกล่าวที่รายงานมายังกรุงเทพฯ ตอนหนึ่งว่า

...เงินให้เรือนหนึ่งปลูกหมาก 100 ต้น มะพร้าว 50 ต้น นาปีเรียนเข้ามพ 50 ต้น³
 เพราะต้นไม้ 3 อย่างนี้ไม่ต้องขุดร่องแลรดน้ำ ต้นหมาก ต้นเข้าแพนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะให้นักโทษทำไว้ เมื่อราษฎรผู้ใดจะขอไปปลูกก็ได้ให้ ไม่คิดเอาเงิน ต้นหมาก ต้นมะพร้าว 6 ปีก็จะได้ผล เข้าแพ 2 ปี จะได้ผล ในการนี้ข้าพระพุทธเจ้าคิดจะขอรับพระราชทาน

¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/27 ลำเนารายงานการทำนาร้างเมืองตรงของพระยารัชฎาฯ ประดิษฐานที่ กราบพลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, 6 มกราคม ร.ศ. 116.

² เล่มเดียวกัน.

³ คนภาพ.

พระบรมราชานุญาตให้แก่ราษฎรซึ่งได้ปลูกต้นหมาก มะพร้าว ต้นเข้าแพ 10 ปี ไม่ต้องเสียเงินค่าอากรอย่างใด ถ้าราษฎรได้ทำการเมืองดังกล่าวนี้ ราษฎรจะมีบ้านเมืองก็เจริญ ของสินค้า 3 อย่างนี้ถ้าออกจากเมืองเก็บบาฬ 10 ชุก 1 แล้วผลประโยชน์แผ่นดินก็คงจะมากขึ้น. . .¹

จากหลักฐานดังกล่าว พระยารัชฎาฯได้แนะนำให้ชาวสวนปลูกมะพร้าว หมาก และจันทน์เทศ ในแต่ละครัวเรือนด้วย นับว่าได้ผลมีใช้น้อย เพราะจากการสำรวจในปี พ.ศ. 2440 มีชาวสวนเมืองตรังปลูกต้นจันทน์เทศ ประมาณ 15,000² ต้น เป็นการช่วยป้องกันมิให้ชาวสวนพริกไทยต้องเดือดร้อนเมื่อเวลาพริกไทยราคาตก

พระยารัชฎาฯ สามารถชักจูงให้หันมาสนใจอาชีพเกษตรกรรมมากขึ้น จนกระทั่งประสบผลสำเร็จด้วยกันทุกฝ่าย คือ ราษฎรมีรายได้เพิ่มขึ้น ไม่ต้องซื้อข้าวจากเมืองปีนังเพราะทำนาเอง ส่วนเจ้าเมืองสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้สำเร็จ เช่น ปัญหาการขาดแคลนข้าว ปัญหาการขาดราษฎรบางกลุ่มหนีไป ร่อนแร่ที่เมืองข้างเคียง ปัญหาการไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง เป็นต้น เมืองตรังได้ประสบความสำเร็จในฐานะใหม่อีกฐานะหนึ่งคือ ฐานะที่เป็นเมืองเกษตรกรรมที่ใหญ่ที่สุดของหัวเมืองฝั่งตะวันตก³

¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/27 รายงานกราบบังคมทูล เรื่องการจัดราชการและการเศรษฐกิจเมืองตรังของพระยารัชฎาฯประดิษฐ์ฯ, 28 มกราคม ร.ศ. 111.

² กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/27 รายงานการทำนุบำรุงเมืองตรัง ปี ร.ศ. 116 ของพระยารัชฎาฯประดิษฐ์ฯ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, 6 มกราคม ร.ศ. 116.

³ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 เมืองตรังและเมืองปะเหลียนได้รวมเป็นเมืองเดียวกัน ทำให้เป็นเมืองขนาดใหญ่ที่สุดในหัวเมืองฝั่งตะวันตก.

4.2 ระยะที่สอง พ.ศ. 2436 - 2440

การทำนุบำรุงเมืองตรงของพระยารัษฎาในระยะเวลาที่ พ.ศ. 2436 -พ.ศ. 2440 เป็นกาพัฒนาเมืองตรงหลังจากแก้ไขปัญหาลำบากสำเร็จไปแล้ว งานชิ้นสำคัญในระยะหลังนี้ คือ การส่งเสริมการค้าขาย การสร้างเมืองตรงให้เป็นศูนย์กลางคมนาคม

4.2.1 การส่งเสริมให้เป็นเมืองท่าค้าขาย

การส่งเสริมทางด้านค้าขายนั้นมาตั้งแต่ครั้ง เมื่อสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มาสร้างเมืองตรงแล้ว แต่ทำไม่สำเร็จ เพราะไม่สามารถฟื้นฟูสภาพเศรษฐกิจของเมืองตรงให้มีทรัพยากรเพียงพอที่จะเป็นที่ต้องการของตลาดได้ในขณะนั้น ซึ่งพระยารัษฎาสามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้สำเร็จด้วยการส่งเสริมให้ราษฎรประกอบอาชีพทางเกษตรกรรมที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ และความต้องการของตลาดในหัวเมืองมลายู ทำให้การขยายตัวทางการค้าของเมืองตรงได้เพิ่มขึ้น และส่งเสริมให้ราษฎรผลิตสินค้าออกจากภายในเมืองตรงเอง เช่น พริกไทย ตับจาก¹ ดีบุก พืชผักสวนครัว และสัตว์เลี้ยงเพื่อการบริโภคและใช้แรงงาน ไม่ได้เป็นเมืองผ่านของสินค้าจากเมืองอื่นเพื่อมาลงเรือที่ท่าเรือเมืองตรง นับเป็นครั้งแรกที่เมืองตรงสามารถพัฒนาตนเองขึ้นมาเป็นเมืองท่าค้าขาย โดยสินค้าหลักของเมืองตรงเอง ดังรายงานสินค้าเมืองตรง เมืองปะเหลียน² ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431- พ.ศ. 2435 ในตารางที่ 4

¹คือใบจากที่เย็บเป็นตับเรียงกัน เพื่อนำมาใช้มุงหลังคาทำผ้าเรือนจาก

²พ.ศ. 2433 พระยารัษฎา ขออนุญาตรวมเมืองปะเหลียน เข้าเป็นส่วนหนึ่งของเมืองตรง . . . อ้างจาก กจช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 22.2/8 พระยารัษฎา ฎีเงินหลวง ร.ศ. 109 และม. 53/11 พระอัครดงคดทิศรักษา กราบบังคมทูลเกี่ยวกับการทำนุบำรุงเมืองตรง.

อันดับที่	ร.ศ.	พ.ศ.	แหล่งขาย	ราคาหน่วยละ	ตรง		ปะเหลียน		ปริมาณรวม	ราคารวม		
					ปริมาณ/ทาบ	ราคา	ปริมาณ/ทาบ	ราคา				
1. พริกไทย	107	2431	บึง	ทาบ 25	เหรียญ	17,000	425,000	1,000	25,000	18,000	450,000	
	108	2432	บึง	ทาบ15-16	เหรียญ	16,000	260,000	1,500	24,000	17,500	284,000	
	109	2433	บึง	ทาบ12-13	เหรียญ	14,000	160,000	2,000	14,000	16,000	174,000	
	110	2434	บึง	ทาบ 8-9	เหรียญ	16,000	170,000	1,700	15,000	15,000	155,000	
	111	2435	บึง	ทาบ 8-9	เหรียญ							
2. จา	107	2431	เคลี	พื้นละ32-33	เหรียญ	3,000,000	60,000			3,300,000	66,000	
	108	2432	เคลี	พื้นละ20-25	เหรียญ	3,000,000	60,000			3,300,000	66,000	
	109	2433	เคลี	พื้นละ20-25	เหรียญ	3,000,000	60,000			1,600,000	66,000	
	110	2434	เคลี	พื้นละ 6-7	เหรียญ	1,500,000	11,000				117,000	
	111	2435	เคลี	พื้นละ12-13	เหรียญ							
3. ดีบุก	107	2431	บึง	ทาบ32-33	เหรียญ	1,400	43,300			1,400	43,300	
	108	2432	บึง	ทาบ32-33	เหรียญ	1,300	40,000			1,300	40,000	
	109	2433	บึง	ทาบ35-36	เหรียญ	1,200	43,000			1,300	43,000	
	110	2434	บึง	ทาบ36-37	เหรียญ	1,200	44,000					
	111	2435	บึง	ทาบ38-39	เหรียญ							
4. สุก	107	2431	} บึง มณฑลภูเก็ต								12,000	
	เปิด	108		2432								12,000
	โก	109		2433								12,000
	โค-กระปือ	110		2434								12,000
สรุป	107	2431	รวมทั้งสิ้นสินค้าต่าง ๆ ที่เข้ามาในเมืองตรง เมืองปะเหลียน							571,300		
	108	2432	รวมทั้งสิ้นสินค้าต่าง ๆ ที่เข้ามาในเมืองตรง เมืองปะเหลียน							402,000		
	109	2433	รวมทั้งสิ้นสินค้าต่าง ๆ ที่เข้ามาในเมืองตรง เมืองปะเหลียน							295,000		
	110	2433	รวมทั้งสิ้นสินค้าต่าง ๆ ที่เข้ามาในเมืองตรง เมืองปะเหลียน							222,700		

ที่มา : การเอกสารรักษาที่ 5 ม. 53/24 พระยาธิฎา มีความเห็นจัดการบ้านเมือง และให้
 พระยาธิฎา ทำรายงานสินค้าเมืองตรง เมืองปะเหลียน (28 มกราคม 111-16
 พฤษภาคม 112).

จากรายงานของพระยารัชฎาฯ เกี่ยวกับสินค้าที่ส่งไปขาย และเมืองที่ติดต่อค้าขายด้วย จะเห็นว่าส่วนใหญ่เป็นเมืองท่าค้าขายต่างประเทศมากกว่าที่จะเป็นเมืองข้างเคียงในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกด้วยกัน ซึ่งสินค้าของเมืองตรงแต่ละชนิดเป็นสิ่งหายากในเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ข้างเคียง เพราะฉะนั้นเมืองตรงในช่วงนี้กิจการค้าขายจึงรุ่งเรือง มีสินค้าเป็นที่ต้องการของต่างประเทศหลายชนิด ลักษณะการเป็นเมืองท่าค้าขาย จึงได้เปรียบกว่าเมืองอื่นในการมีอำนาจต่อรองกับเมืองที่ติดต่อค้าขายด้วยค่อนข้างสูง ไม่ถูกบีบบังคับหรือถูกกดราคาสินค้าแบบเดียวกับเมืองอื่น เช่น เมืองราชบุรีพม่าที่สี่ ได้แก่ ภูเก็ต พังงา ตะกั่วป่า ระนอง ถูกผูกขาดการซื้อขายของเมืองpinang ถึงแม้ว่าจะมีเศรษฐกิจดีกว่าเมืองอื่น แต่ก็มีสินค้าเพียงชนิดเดียวคือ ดีบุกจำนวนมาก แล้วซื้อสินค้าประเภทอาหาร และเครื่องอุปโภคเป็นสินค้าเข้าของเมืองต่าง ๆ ในแถบนี้จากเมืองpinang ที่ให้เมืองpinang มีบทบาทสำคัญในการผูกขาดสินค้าดีบุก และสามารถกำหนดราคาซื้อขายสินค้าต่าง ๆ ได้เอง เช่น มีอำนาจในการกำหนดราคาข้าวราคาฝิ่น ที่ซื้อขายในหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกด้วย ทำให้เกิดปัญหาเรื้อรัง คือ ปัญหาข้าวราคาแพงกว่าปกติ ปัญหาการขาดแคลนข้าว ขาดแคลนฝิ่น เป็นต้น สำหรับเมืองตรงสินค้าต่าง ๆ มีได้ส่งขายแต่เมืองpinang แห่งเดียว ยังมีสินค้าหลายประเภทที่ส่งขายเมืองอื่น ๆ ด้วย เช่น พริกไทย ดีบุก พืชผักสวนครัวและสัตว์เลี้ยง เพื่อในการบริโภคและใช้แรงงานส่งขายเมืองpinang และหัวเมืองมลายู ดันจากส่งขายเมืองเคลี เป็นต้น ส่วนสินค้าเข้า ได้แก่ อาหารและเครื่องบริโภค ในระยะสองสามปีแรก (ปี พ.ศ. 2433 - 2434) ยังซื้อข้าวจากเมืองpinang ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435¹ เมืองตรงสามารถปลูกข้าวได้ปริมาณเพิ่มขึ้นจนพอเลี้ยงดูราษฎรเมืองตรงได้หมด ไม่ต้องซื้อข้าวจากpinang ซึ่งปีหนึ่ง ๆ เคยซื้อข้าวจากpinang ประมาณ 7,000 - 10,000 กระสอบ เป็นการได้เปรียบในเชิงการค้า การที่เมืองตรงสามารถตัดรายจ่ายจากการซื้อข้าวนอกเมือง นอกประเทศได้ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของเมืองตรงและราษฎรดีขึ้น จะเห็นได้ว่าการค้าขายของเมืองตรงได้ขยายตัวขึ้น โดยพิจารณาจากจำนวนเงินที่ได้จากการจำหน่ายสินค้าต่าง ๆ ของเมืองตรง

¹ กช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/24 พระยารัชฎาฯ มีความเห็นจัดการบ้านเมือง และให้พระยารัชฎาฯ ทำรายงานสินค้าเมืองตรง เมืองปะเหลียน (28 มกราคม 111 - 16 พฤษภาคม 112).

ตารางที่ 3 จำนวนเงินรายได้ที่ขายสินค้าออกต่างประเทศของ เมืองตรง ตั้งแต่ปี

พ.ศ. 2431-2440

พ.ศ.	คิดเป็นเงินเหรียญ		คิดเป็นเงินบาท	
	เหรียญ	เซ็นต์	เหรียญ	เซ็นต์
2431	517,300	-	952,116	-
2432	204,000	-	670,000	-
2433	295,000	-	491,666	-
2434	232,700	-	371,166	-
-	-	-	-	-
2440	500,000	-	833,333	-

ที่มา: กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/24 รายงานการชำระราชการเมืองตรงของพระยารัชฎานุประดิษฐ์, 28 ม.ศ. ร.ศ. 111 (ดัดแปลง)

จะเห็นว่าช่วงก่อนที่พระยารัชฎานุประดิษฐ์เข้ารับตำแหน่งในปี พ.ศ. 2434 สภาพการค้าในเมืองตรงตกต่ำลงเรื่อย ๆ จำนวนเงินรายได้ลดน้อยลงทุกปี จนถึง พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา การค้าขายของเมืองตรงเริ่มขยายตัวสูงขึ้น และปรากฏว่าในปีเดียวกันนี้เมืองตรงส่งเงินภาษีอากรเข้ามาในกรุงเทพฯ ถึง 320,000 เหรียญ (516,666 บาท)¹

การที่ยอดเงินสูงเพราะ เมืองตรงไม่ต้องซื้อข้าวจากเมืองป็นัง ทำให้รายจ่ายของเมืองตรงลดลง อีกประการหนึ่งปริมาณของสินค้าและประเภทของสินค้ามีมากขึ้นกว่าเดิม โดยผู้ผลิตคือ เกษตรกรในเมืองตรง ทำให้รายได้กระจายไปสู่คนส่วนใหญ่ในเมืองตรง มิได้ถูกผูกขาดการผลิตหรือซื้อขายโดยพ่อค้าหรือผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ถึงแม้ว่าพระยารัชฎานุจะเป็นพ่อค้าและมีหุ้นส่วนอยู่ในห้างโกทงวน² แต่ก็ยังเป็นกิจการที่ดำเนินการค้าระดับเมืองต่อเมือง ในฐานะเป็นพ่อค้าคนกลาง

¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/27 รายงานการทะนุบำรุงเมืองตรงของพระยารัชฎานุประดิษฐ์ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, 6 มกราคม ร.ศ. 116.

² อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับห้างโกทงวนได้ในปริญญานิพนธ์ของ ดร.ฉวี แก้วม่วง พระยารัชฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - 2456 หน้า 47.

เป็นผู้รับส่งสินค้าระหว่างหัวเมืองฝั่งตะวันตกกับเมืองฝั่ง¹ เพราะฉะนั้น ราษฎรเมืองตรงส่วนใหญ่ จึงเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์โดยตรงจากฐานะของเมืองที่เป็นแหล่งค้าขาย

สำหรับขั้นตอนในการปรับปรุงเมืองตรงให้เป็นเมืองท่าค้าขายนั้น พระยารัษฎาฯ ได้ดำเนินการเป็นลำดับดังนี้คือ เริ่มต้นด้วยการสนับสนุนให้ราษฎรนิยมอาชีพเกษตรกรรม โดยจัดหาที่ดิน ให้อู๋เงินทำทุน จัดตลาดนัดและตลาดต่างประเทศให้ ปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทั้งทางน้ำ และทางบกให้มีสภาพดีขึ้น เพื่อจะได้สะดวกในการขนส่งสินค้า ขึ้นต่อมาพระยารัษฎาฯ ได้ย้ายที่ทำการเมืองจากควนธานีลงมาใกล้ปากแม่น้ำตรง ตั้งที่ทำการเมืองใหม่ ตรงตำบลกันตัง เป็นระยะทางห่างจากตำบลควนธานี 400 เส้น² เมื่อ พ.ศ. 2435 ดังรายงานของพระยาพิทยโกษา ข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตกว่า

...พระยารัษฎาฯผู้ว่าราชการเมืองสร้างเมืองใหม่ที่ตำบลกันตัง ใต้เมืองเก่าทางประมาณ 500-400 เส้น ทำเรือนที่เชิงเขา ทำทางแค่น้ำขึ้นไปประมาณสัก 15 เส้น แล้วจะทำการเดินไปให้ถึงเมืองเก่า ได้เกณฑ์คนตัดไม้คนละคัน แลต้องส่งให้ถึงที่ด้วย การก็ทำนั้นเห็นด้วยเกล้าว่าเป็นการใหญ่โตมาก ถ้าจะทำการจ้างแล้ว คงต้องลงทุนหลายหมื่น เหยียญเป็นแน่. . .³

ในการสร้างที่ทำการเมืองใหม่ที่กันตัง เป็นการสร้างด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ มิใช่เหตุผลทางการเมือง การปกครอง หรือเพื่อรักษาความมั่นคงของหัวเมืองแถบนี้ตามที่เมืองตรง เคยทำหน้าที่เหล่านั้นมาก่อน พระยารัษฎาฯสร้างตำบลกันตังให้เป็นเมืองใหม่ขึ้นมา เพราะต้องการให้เมืองตรงเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ และมีโครงการที่จะให้เป็นเมืองศูนย์กลางการคมนาคมทางบก ทางน้ำ เมืองหนึ่งของดินแดนแถบนี้ สำหรับโครงการดังกล่าว จากการวิเคราะห์ ข้อมูลทางเอกสาร⁴ และคำสัมภาษณ์ ปรากฏว่าแนวทางที่พระยารัษฎาฯจะสร้างเมืองใหม่ให้เป็นเมืองท่าค้าขายที่สมบูรณ์แบบนั้น จะประกอบด้วยโครงการย่อย ๆ ดังนี้

¹ สัมภาษณ์ตาโต๊ะ คอยเนียนแจ้ง ณ วรรณอง หลานชายของพระยารัษฎาฯ 5 กรกฎาคม 2525 และสัมภาษณ์คุณสุรินทร์ อุตสาหะ นักธุรกิจและอดีตนักหนังสือพิมพ์ 6 กรกฎาคม 2525.

² กจช., ร. 5 ม. 53/14 พระยารัษฎาฯ สร้างเมืองใหม่ที่กันตัง.

³ กจช., ร. 5 ม. 53/15 พระยารัษฎาฯ สร้างเมืองกันตัง พ.ศ. 2435.

⁴ เอกสารราชการกระทรวงมหาดไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2435-2444 เป็นรายงานของพระยารัษฎาฯ ส่งมากรุงเทพฯหลายฉบับ.

โครงการทำเรื่อน้ำลึก ซึ่งต้องใช้ทุนมาก แต่พระยารัชฎาได้เริ่มดำเนินการในส่วนที่ท่านพอจะทำได้ก่อน เช่น ขุดลอกแม่น้ำตรง และสร้างท่าเรือใหญ่ โกงดังเก็บสินค้า ถนนหลายสายที่พักผู้เดินทาง ชักชวนให้พ่อค้าชาวจีนที่เมืองปิ่นมำตั้งห้างร้าน บริษัทที่กันตั้ง¹ สนับสนุนให้ตั้งบริษัทผู้ส่งสินค้าออก (Exporter) เช่นบริษัทบ้านแข่งเฮง² ทำหน้าที่รับส่งสินค้าเข้า-ออก ระหว่างเมืองตรงกับเมืองอื่น ๆ เช่น ปิ่นมำ เกลี สิงคโปร์ ซวา เป็นต้น โครงการทำเรื่อน้ำลึกนี้เกือบจะสำเร็จแล้ว เพราะมีการเสนอโครงการนี้ต่อกรุงเทพฯ เมื่อตอนที่มีการสำรวจเส้นทางทางใต้เพื่อสร้างทางรถไฟ โดยจะมีรถไฟมาจอดสถานีกันตั้ง ซึ่งเป็นสถานีแห่งเดียวในหัวเมืองฝั่งตะวันตก โครงการนี้ได้รับการพิจารณาเมื่อ พ.ศ. 2452 แต่ภายหลังถูกระงับไป อันเป็นผลจากการทำสนธิสัญญาระหว่างไทยกับอังกฤษ เมื่อปี พ.ศ. 2453 โครงการทำเรื่อน้ำลึกที่จะให้เมืองตรงเป็นเมืองท่าสำคัญทางฝั่งตะวันตกชะงักไป จำเป็นต้องสร้างทางรถไฟต่อไปทางภาคใ้ใหญ่ ออกไปทางเมืองไทรบุรี³ โครงการทำเรื่อน้ำลึกนี้มีที่ท่าว่าจะรื้อฟื้นขึ้นมาทำใหม่หลายครั้ง แต่ขัดข้องที่เหตุผลทางด้านงบประมาณ

4.2.2 การสร้างเมืองตรงให้เป็นศูนย์กลางการคมนาคมของหัวเมืองฝั่งตะวันตก

จากการที่พระยารัชฎา เป็นคนในท้องถิ่นนี้ และประกอบอาชีพเป็นพ่อค้ารับซื้อสินค้าในหัวเมืองฝั่งตะวันตกมาก่อน ทำให้รู้จักทำเลที่ตั้ง สภาพภูมิประเทศแถบนี้เป็นอย่างดี เมื่อมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองตรง จึงรู้จักนำเอาส่วนดีของเมืองตรงมาสร้างสรรค์ให้เกิดประโยชน์แก่ตัวเมืองตรงเองยิ่งขึ้น เช่น เมืองตรงมีทำเลที่ตั้งเหมาะสมที่จะเป็นเมืองท่า และศูนย์กลางการคมนาคมระหว่างสองฝั่งคาบสมุทร เพราะมีเส้นทางผ่านไปทางฝั่งตะวันออกได้หลายทาง พระยารัชฎาได้สร้างถนนสายต่าง ๆ ขึ้นหลายสาย ทั้งภายในตำบล อำเภอ และสร้างถนนระหว่างเมือง สี่

¹ สัมภาษณ์คุณวิลาส รัตนวิโลก ณ ภูเก็ต หลานสาวพระยารัชฎา, 30 พฤษภาคม 2524 ที่เมืองตรง.

² ปัจจุบันบริษัทนี้ยังดำเนินกิจการอยู่ สัมภาษณ์คุณสุรินทร์ และคุณสุทัศน์ อุตสาหะ ทายาทของเจ้าของบริษัทบ้านแข่งเฮง, 6 กรกฎาคม 2525 ที่เมืองปิ่นมำ.

³ อ่านรายละเอียดใน สมใจ ไพโรจน์ธีระรัตน์. บทบาทของประเทคมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), หน้า 57.

รวมทั้งสิ้น 16 สาย รวมระยะยาวประมาณ 400 ซึ่งไม่นับความยาวของถนนในแต่ละตำบล
ที่พระยารัษฎาฯ ได้เกณฑ์แรงงานราษฎร และนักโทษมาช่วย ถนนสายสำคัญที่สร้างขึ้นในสมัยของ
พระยารัษฎาฯ ส่วนใหญ่ยังคงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ เพราะมีการสร้างถนนขึ้นใหม่อีกในระยะหลัง ๆ
แต่สร้างทับบนเส้นทางเดิมที่พระยารัษฎาฯ เคยบุกเบิกไว้ ถนนสายต่าง ๆ หนึ่งที่ปรากฏในหลักฐาน
ทางราชการ ที่พระยารัษฎาฯ รายงานมาที่กระทรวงมหาดไทย ได้แก่ ถนนสายต่าง ๆ ดังนี้
ถนนสายตำบลกันตัง ไปตำบลควนธานีจากท่าแก้มดำ ระยะทาง 270 เส้น
เกณฑ์แรงงานจากราษฎรในอำเภอกันตัง ให้ช่วยกันสร้างคนละ 4 วา ถนนสายนี้เป็นถนนที่เชื่อม
ระหว่างเมืองเก่า (ควนธานี) กับเมืองใหม่ (กันตัง) ปัจจุบันคือถนนสายทับเที่ยง-กันตัง

ถนนสายตำบลควนธานี (ท่าแก้มดำ) ไปตำบลบางรัก ไม่ทราบระยะทาง
เป็นเส้นทางสำคัญที่เชื่อมระหว่างท่าเรือเก่า (ท่าแก้มดำ) ไปยังแหล่งปลูกพริกไทยที่ตำบลบางรัก
ตำบลทับเที่ยง ซึ่งเดิมราษฎรนิยมเดินทางจากสองตำบลนี้โดยทางน้ำ โดยลงเรือที่ท่าจีน ซึ่งเป็น
ท่าเรือเก่าแก่ที่ตำบลบางรัก¹ ต่อมาในสมัยพระยารัษฎาฯ ได้สร้างถนนสายนี้ขึ้น เพื่อการขนส่ง
จะได้สะดวกและทำให้การขนส่งพริกไทยไปขายที่ปีนังรวดเร็วขึ้น เพราะทางน้ำนั้นบางครั้งล่าช้า
เพราะน้ำลงมากทำให้เรือเดินไม่สะดวก ต้องเสียเวลารอให้น้ำขึ้น การขนส่งทางบกได้ทำให้
เรือสินค้า (เรือกกลไฟ) จากปีนังไม่ต้องเสียเวลานาน สามารถเข้ามาจอดรับสินค้าที่ท่าแก้มดำได้เลย
ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๓๖² ท่าเรือได้ย้ายลงมาอีก คือ ย้ายมาที่ท่าเรือกันตัง มิได้ขึ้นไปท่า
แก้มดำ ซึ่งเป็นท่าเรือที่อยู่เหนือท่าเรือกันตังประมาณ 400 เส้นเศษ³ การขนส่งสินค้านั้นราษฎร
นิยมใช้เกวียนบรรทุก สินค้าที่ส่งออกสำคัญที่ผ่านมาเส้นทางนี้ คือ พริกไทย กาแฟ ไข่ ปัจจุบัน
คือถนนสายทับเที่ยง-กันตัง

ถนนสายตำบลบางรักไปตำบลช่อง สูดทางที่เมืองพัทลุง เป็นเส้นทางจากเมือง
ตรงที่ติดต่อกับเมืองข้างเคียง ระยะทางประมาณ 600 เส้นเศษ ปัจจุบันคือ ถนนเขาหินผาระหว่าง
เมืองตรงกับเมืองพัทลุง

¹ สัมภาษณ์ คุณบุตร สินไชย เทศมนตรีเมืองตรง 28 พฤษภาคม 2524

² กจข. ร.5 ม. 53/10 พระยารัษฎาฯ รายงานราชการเมืองตรง

³ เอกสารชุดเดียวกัน

ที่กล่าวมาทั้ง 3 ด้านนั้น เป็นเพียงการแก้ไขปัญหเฉพาะหน้าต่าง ๆ ซึ่งสามารถทำได้สำเร็จเนื่องจาก ราชฎร เชื้อพัง และ เกรงกลัวในการเอาใจใส่อย่างจริงจังของพระยารัชฎาฯ นอกจากนี้ พระยา รัชฎาฯ ยังมีกลวิธีต่าง ๆ ในการชักชวนให้ราชฎรต้องปฏิบัติตาม ซึ่งผลของการ เชื้อพัง และปฏิบัติตาม นั้น เป็นผลดีต่อราชฎรในเวลาต่อมา เช่น พระยารัชฎาฯ ส่ง เสริมให้ราชฎรเลี้ยงไก่ ตามครอบครัว ต่าง ๆ โดยกำหนดว่าให้แต่ละครัว เรือนเลี้ยงไก่ตัวเมีย 4 ตัว ตัวผู้ 1 ตัว เพื่อเอาไข่ โดยท่าน เคยเอ่ยปากว่า "กูอยากกินไข่"¹ ราชฎรพากันเลี้ยงไก่ตามคำแนะนำของท่าน และฝึกไก่ออกขาย มากมาย เพราะแต่ละครัว เรือนต่าง เตรียมไข่ไก่ไว้เพื่อบริโภค และเพื่อพระยารัชฎาฯ ตรวจราชการ ผ่านมา ถ้าไม่มีไข่ติดบ้านอาจจะถูกลงโทษได้ ดังนั้นเมื่อพระยารัชฎาฯ ออกตรวจท้องที่ถึงตำบลใด มี ราชฎรนำไข่มาให้หลายราย ได้ไข่มากมาย พระยารัชฎาฯ ไม่รับไว้ แต่สั่งให้รวบรวมส่งขายเมือง ปินังร่วมกับสินค้าประ เภทอาหารอื่นที่ส่งไปขาย ได้กัก เปิด ไก่ สุกร จาก เมืองตรง จนสินค้าเหล่านี้ ได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของ เมืองตรง² ที่ผูกขาดส่งขายที่เมืองปินัง เสมอมา

เมื่อมีการสนับสนุนการเกษตรกรรมมากขึ้น พระยารัชฎาฯ ได้สั่งให้สร้างถนนขึ้นหลาย ลาย เพื่อเปิดพื้นที่สองข้างถนนให้เป็นแหล่ง เกษตรกรรม³ ขณะเดียวกัน ได้ถนนสายต่าง ๆ เป็น เส้นทางคมนาคมใหม่ที่ เชื่อมต่อกันทุกอำเภอ ทำให้สะดวกต่อการสัญจร และขนส่งสินค้าไปขายที่ต่าง ๆ ได้ง่าย ทำให้เกิดตลาดประจำตำบล ตลาดนัด⁴ ขึ้นอีกหลายแห่ง มีสินค้าหมุนเวียนมากขึ้น ราชฎรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการขายผลผลิตทาง เกษตร นอกจากนี้พระยารัชฎาฯ ยังชวนชาวจีนจาก เมือง ข้าง เียงและ เมืองปินังมาลงทุนทำสวนพริกไทย สวนเงินหน้ใน เมืองตรงอีกด้วย⁵

ต่อมาเมื่อราชฎรมีรายได้เพิ่มขึ้นและมีความสนใจในอาชีพ เกษตรกรรมอย่างจริงจัง และยิ่งรู้จักค้าขายผลผลิตจากสวนครัว และสินค้าทาง เกษตรที่ตนผลิตได้ พระยารัชฎาฯ ก็ไม่เข้มงวด ในการเกณฑ์แรงงานดังเช่นแต่ก่อน⁶ มีการลดหย่อนในบางกรณี จะเข้มงวดกะ เกณฑ์แรงงานจากราชฎร ที่ไม่ประกอบอาชีพแน่นอน และเกียจคร้านเท่านั้น

¹ จากการสัมภาษณ์แก่นันพันนิล สุนทรนนท์ และครูปลอบ เสวตตุลย์ เมื่อ 24 พฤษภาคม 2524.

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระยานุริศรานุวัดติวงศ์, ฟ้าสนัสมเด็จ เล่ม 7, หน้า 16.

³ เลียนแบบตลาดนัดที่ชาว ประเทศอินโดนีเซีย.

⁴ เล่มเดียวกัน

⁵ เล่มเดียวกัน

⁶ เล่มเดียวกัน

ในการส่งเสริมการเกษตรกรรมนั้น พระยารัษฎา ได้ส่งเสริมควบคู่ไปกับการสร้าง
ทางคมนาคม ซึ่งพระยารัษฎา เจาะจงที่จะสร้างถนนผ่านพื้นที่อุดมสมบูรณ์
โดยไม่คำนึงว่าจะผ่านที่ดินของผู้ใด ทำให้ราษฎรบางรายเดือดร้อน ถึงกับเขียนหนังสือขึ้นร้องเรียน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย¹ จึงมีการสอบสวนกันขึ้น
ผลการสอบสวนปรากฏว่าพระยารัษฎาทำไปเพื่อหวังดีต่อส่วนรวม ซึ่งสามารถปรับความเข้าใจกันได้
และบรรดาผู้ที่เคยร้องเรียนนั้นได้ผลประโยชน์จากการที่ถนนผ่านที่ดินของตนเองมากมาย ความเกลียด-
ชังพระยารัษฎาของคนบางคนจึงเปลี่ยนเป็นความรักและคำสรรเสริญ ดังพระนิพนธ์ตอนหนึ่งของ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่กล่าวถึงพระยารัษฎาเมื่อคราวเสด็จไปตรวจท้องที่ในหัวเมืองฝั่งตะวันตก

. . .พอไปเห็นก็ประหลาดใจในความสามารถฉลาดเฉลียวของพระยารัษฎา ทรงคุณวุฒิเป็น
ข้อสำคัญที่รู้จักเลือกแบบแผนที่ดีของไทย ของฝรั่ง ของจีน มาประกอบกับอุบายใช้ทุนน้อย ทำการ
ให้สำเร็จประโยชน์ได้มาก. . .ว่าโดยย่อ เพราะพระยารัษฎาได้แสดงความสามารถเป็น
อย่างแปลกให้ปรากฏที่เมืองตรังแล้ว. . .²

หลังจากพระยารัษฎาได้ดำเนินการปกครอง และทำนุบำรุงเมืองตรังในระยะแรกที่
ความหนาอยู่ 3 ปี ต่อมาปี พ.ศ. 2436 พระยารัษฎาได้เตรียมการที่จะย้ายที่ทำการของเมืองจาก
ความหนาอยู่ที่ตั้งบ้านหลังหนึ่ง โดยสร้างที่ทำการใหม่ มีการวางผังเมืองไว้อย่างมีระเบียบ ทั้งนี้เพื่อ
ให้เหมาะสมกับงานทำนุบำรุงด้าน เศรษฐกิจ งานที่พระยารัษฎามุ่งดำเนินการหลังจากแก้ปัญห
เฉพาะหน้าต่าง ๆ ไปแล้ว คือ การส่งเสริมการค้าขาย โดยมีความปรารถนาที่จะพัฒนาเมืองตรัง
ให้เป็น เมืองท่าค้าขายที่สำคัญของหัวเมืองฝั่งตะวันตก³ซึ่งผลงานนี้เป็นผลงานของพระยารัษฎาใน
ระยะที่ 2

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สำนวน
สมเด็จพระเจ้าเลห์ หน้า 16-18

² เล่มเดียวกัน หน้า 19.

³ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5ม. 53/27 รายงานการทำนุบำรุงเมืองตรัง ปี ร.ศ. 116
ของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ กราบทูลขอกรมมหาดำรงราชานุภาพ, 6 มกราคม ร.ศ. 116.

ถนนสายตำบลบางรัก ตำบลสวนพริก ในเขตอำเภอเมืองตรังปัจจุบัน มุ่งไป ตำบลต่าง ๆ ที่อยู่บริเวณใกล้เคียง 7 สาย ได้แก่ ถนนที่ไปตำบลต่าง ๆ ที่อยู่ ในเขตอำเภอสิเกา ห้วยยอด ประเหลียน กันตัง ปัจจุบันคือถนนทุกสายที่ออกจากอำเภอเมืองตรังไปอำเภอต่าง ๆ

จากการวางแผนเส้นทางถนนตัดใหม่ในสมัยพระยารัษฎาฯ ชี้ให้เห็นว่า นอกจากจะ สร้างตำบลกันตังให้เป็นชุมทางทางน้ำ เป็นที่ชุมนุมของเรือจากต่างประเทศ และตำบลต่าง ๆ ใน เมืองตรังมารับส่งสินค้าที่กันตังแล้ว ศูนย์กลางคมนาคมทางบกที่สำคัญของเมืองตรัง จะอยู่ที่อำเภอ บางรัก หรืออำเภอทับเที่ยง หรืออำเภอเมืองตรัง ซึ่งความสำคัญของอำเภอบางรัก ประเด็นนี้เป็น ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เจ้าเมืองตรังรุ่นหลังและกรุงเทพฯ ย้ายที่ทำการเมืองตรังจากตำบลกันตังขึ้นมา อยู่ที่อำเภอบางรัก ซึ่งในปี พ.ศ. 2459 นั้นเป็นช่วงเวลาที่การคมนาคมทางบกของเมืองตรังมี ความสำคัญมากขึ้นกว่าเดิมอีกหลายเท่า เพราะมีการสร้างทางรถไฟสายใต้ผ่านมาที่เมืองตรัง เพียงเมืองเดียวในบรรดาหัวเมืองฝั่งตะวันตก ราษฎร พ่อค้า ข้าราชการ ของเมืองต่าง ๆ ทาง ฝั่งทะเลด้านนี้ถ้าจะเดินทางเข้ากรุงเทพฯ จะต้องมาขึ้นรถไฟที่สถานีกันตัง หรือที่สถานีอำเภอบางรัก ทำให้อำเภอบางรักมีความสำคัญขึ้น ศูนย์กลางของเมืองตรังที่สำคัญจะขยายมาอยู่ที่อำเภอบางรักด้วย ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงที่ทำการของเมืองตรังใหม่อีกครั้งหนึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ เกศเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากพระยารัษฎาฯ จะสร้างถนนแล้ว บางตอนที่ราษฎรต้องลงเรือข้ามฟาก ไปอีกฝั่งหนึ่ง พระยารัษฎาฯ ก็สร้างสะพานเชื่อมต่อระหว่างฝั่ง เช่น สร้างสะพานเชื่อมในเขต อำเภอห้วยยอด บางรัก ทวนธานี โดยขอเงินงบประมาณของเมืองตรัง จำนวน 900 เหรียญ¹ เป็นค่าวัสดุ เมื่อปี พ.ศ. 2435 สะพานที่สร้างในครั้งนั้น ได้แก่ สะพานข้ามแม่น้ำจากท่าแก้มดำ ไปตำบลทับเที่ยง² 2 สะพาน จากท่าจีนไปตำบลทับเที่ยง 3 สะพาน จากตำบลนาตกล่วงไป ตำบลทับเที่ยง สะพาน เป็นต้น ปัจจุบันยังมีสะพานอยู่ซึ่งสร้างใหม่บนตำแหน่งที่ตั้งของสะพาน เดิม³

¹ กจช. ร. 5 47/18 พระยารัษฎาฯ ขอเบิกงบประมาณปี พ.ศ. 2436 เพื่อสร้าง สะพานและถนนในตรัง

² ตำบลหนึ่งในเขตอำเภอบางรัก

³ ได้แก่ ถนนในเขตตำบลต่าง ๆ และสะพานข้ามแม่น้ำ ลำคลองในเมืองตรัง

การสร้างถนนต่าง ๆ นี้ สามารถทำสำเร็จลุล่วง และเป็นตัวอย่างของการสร้างถนนในเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ข้างเคียง ทำให้การเดินทางจากเมืองข้างเคียงมาที่ตรงง่าย และสะดวกขึ้น ต่อมาพระยารัชฎาฯ ได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลในมณฑลภูเก็ต (พ.ศ. ...) โครงการเกี่ยวกับการสร้างถนนในเมืองต่าง ๆ ของมณฑลภูเก็ตได้บรรลุผลสำเร็จ และส่งผลถึงเป้าหมายที่พระยารัชฎาฯ วางไว้อย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้น คือ เมืองตรงอยู่ในฐานะเป็นศูนย์กลางการคมนาคมของหัวเมืองฝั่งตะวันตก และเป็นเมืองที่มีเส้นทางคมนาคมภายในเมืองอย่างดี สะดวก สามารถเดินทางไปตำบลต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็ว มีผลทำให้การค้าขาย การขนส่งสินค้าคล่องตัวขึ้น ผลพลอยได้อีกประการหนึ่งคือ ทำให้พื้นที่การเกษตรขยายปริมาณมากขึ้น อันเป็นผลมาจากการสร้างถนน และพื้นที่สองข้างทางได้ถูกบุกเบิกทำเป็นไร้พริกไทย สวนผลไม้ สวนกาแฟ ทำนา ทำให้ราษฎรมีอาชีพ มีรายได้ดีขึ้น อันเป็นผลดีต่อการปกครอง เพราะเศรษฐกิจดีขึ้น รายได้กระจายไปทั่วครัวเรือน เป็นผลทางอ้อมทางหนึ่งที่ทำให้ปัญหาโจรผู้ร้ายพลอดคลงด้วย

กล่าวโดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่า การที่สมเด็จพระยารัชฎาฯ ชักจูงให้พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ณ ระนอง) เข้ามาเป็นผู้ช่วยของท่านในการทำนุบำรุงเมืองตรงนั้น นับเป็นก้าวแรกที่สมาชิกในตระกูล ณ ระนอง เข้ามามีบทบาทในเมืองตรง นอกเหนือไปจากเมืองระนอง เมืองกระบี่ เมืองชุมพร ที่ตระกูลนี้ได้มี อิทธิพลครอบงำในทุก ๆ ด้านของเมืองดังกล่าวมาแล้ว¹ ถึงแม้ว่าจะไม่ประสบความสำเร็จในการทำนุบำรุงเมืองตรงให้เป็นเมืองท่าค้าขาย แต่ก็เท่ากับเป็นการศึกษาสภาพแวดล้อมและปัญหาของเมืองตรง โดยที่สมาชิกหลายคนในตระกูล ณ ระนองสนใจและจับตามองอยู่² สำหรับพระยารัตนเศรษฐีเองก็มีความคิดที่จะขยายอิทธิพลของตระกูลเข้ามาในเมืองตรงอีกเมืองหนึ่ง ถึงแม้ว่าตนเองจะไม่พร้อม เพราะติดงานปกครองเมืองระนอง แต่ก็ได้เสนอให้น้องชายเป็นเจ้าเมืองตรงแทนตนเอง แต่ถูกปฏิเสธอย่างนุ่มนวลจากกรุงเทพฯ ดังรายงานตอนหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีไปถึงพระอนุรักษโยธยา ข้าหลวงพิเศษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตก (พ.ศ. 2425 - พ.ศ. 2428)

¹ อ่านรายละเอียดในคฤสุ แก้วม่วง, "พระยารัชฎาฯ ประคองรัฐศรีสุทโธ (คอซิมก้อง ณ ระนอง): ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2456", หน้า 47-65.

² เมื่อตอนพระยารัชฎาฯ ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองตรง ท่านได้เสนอขอความช่วยเหลือจากกรุงเทพฯ ดังนี้ เช่น ขอฎีเงินหลวงเพื่อปรับปรุงเมืองตรง ย้ายที่ทำการเมืองใหม่

"... พระยารัตนเศรษฐีมีหนังสือตอบลงวันที่ 4⁹ 5 ค่ำ ปีระกา สัปตศก¹⁹ มาว่า พระยารัตนเศรษฐีได้จัดการรักษาย่านเมืองตามแบบอย่างพระยามนตรีสุริยวงศ์จัดไว้ ถ้ามีข้าหลวงไปตรวจราชการอยู่ คนชั่วร้ายก็จะไม่กำเริบ ประโยชน์แผ่นดินก็จะเจริญขึ้น แต่ว่าราชการเมืองนั้น พระยารัตนเศรษฐีขอรับพระราชทานให้พระศรีโลหะรามพิทักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง¹ ไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองตรงรับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป... มีพระบรมราชโองการว่าพระบันฑูรสุรสิงหนาทคำรัสเหนือเกล้าฯสั่งว่า... แต่ผู้ว่าราชการเมืองนั้น เมืองตรงเป็นเมืองสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ คิดจะให้เป็นที่พักข้าหลวงหลวงต้องเป็นสระทุกประการ เมื่อพระอนุรักษโยธาข้าหลวงตรวจพิทักษ์ภาชีอากรแล้วจะไปรักษาราชการเมืองอื่น พระอนุรักษโยธาข้าหลวงจะจัดให้ผู้ใด เป็นตัวแทนอยู่รักษาว่าราชการอย่าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน สุดแล้วแต่พระอนุรักษโยธาข้าหลวง เพราะว่าความดี

ความร้ายต้องตกอยู่กับพระอนุรักษโยธาข้าหลวง ให้เป็นการมอบอำนาจให้พระอนุรักษโยธาข้าหลวงเป็นผู้รักษาราชการเมืองตรงสืบไป"²

ถึงแม้ว่าทางกรุงเทพฯจะปฏิเสธความปรารถนาของตระกูล ณ ระนอง ที่จะเข้ามาปกครองเมืองตรงเมื่อปี พ.ศ. 2427 ปรากฏว่าอีก 7 ปีต่อมา ทางกรุงเทพฯ ได้มีคำสั่งให้พระยารัชฎา ซึ่งเป็นสมาชิกคนหนึ่งในตระกูล ณ ระนอง เข้ามาปกครองเมืองตรงในฐานะเจ้าเมืองตรงโดยตรง ซึ่งทั้งนี้ เป็นไปตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ นอกจากนี้ พระองค์ก็ได้ส่งเสริมให้งานปกครองเมืองตรงของพระยารัชฎาได้บรรลุผลง่ายขึ้น โดยสนับสนุนเงินในรูปของการกู้ยืม โปรดฯให้รวมเมืองปะเหลียนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเมืองตรง ทำให้เมืองตรงมีขนาดใหญ่ขึ้น ส่วนตำแหน่งเจ้าเมืองกระบุรีที่ว่างอยู่ ทรงโปรดฯให้พี่ชายของพระยารัชฎา เป็นเจ้าเมืองแทน ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2433 นี้ มีสมาชิกในตระกูล ณ ระนอง ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองถึง 4 เมือง³ คือ ระนอง กระบุรี และเมืองตรง ทำให้ตระกูล ณ ระนอง ซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นนี้มาก่อนมีอำนาจ และอิทธิพลสูงขึ้น ในขณะที่อำนาจ และอิทธิพลของตระกูลอื่นในท้องถิ่นนี้ เช่น ตระกูลรัตนดิลก ณ ภูเก็ต ตระกูล ณ นคร กำลังลดทอนลง มีข้อน่าสังเกตว่า ในระยะเวลาเดียวกันนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯทรงสนพระราชหฤทัยในหัวเมือง

¹พระศรีโลหะรามพิทักษ์ (คอซิมขิม ณ ระนอง) ต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองกระบุรี เมื่อ พ.ศ. 2433 แทนพระยารัชฎาฯ

² กจข., ร. 5 กห. เล่ม 45 จ.ศ. 1246-1247, ตอบพระอนุรักษโยธาให้ตั้งพิทักษ์ภาชีอากรเมืองตรงออฟพิชกรมพระกลาโหม.

³ พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง ณ ระนอง) เจ้าเมืองระนอง พระยาอภัยภูถศกรรักษา (คอซิมขิม ณ ระนอง) เจ้าเมืองกระบุรี พระยาจตุรราชรักษา (คอซิมกิต ณ ระนอง) เจ้าเมืองหลังสวน พระยารัชฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมปี่ ณ ระนอง) เจ้าเมืองตรง.

ฝั่งตะวันตกมากไม่น้อยไปกว่าดินแดนภาคอื่น การแต่งตั้งเลือกสรรเจ้าเมืองล้วนเป็นพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 หลังจากที่เสด็จประพาสหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2433 แล้ว พระองค์ตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงในระบบการเมืองการปกครองภูมิภาคแถบนี้ดี

ส่วนการทำนุบำรุงเมืองตรงของพระยารัชฎาฯ นั้น มีข้อแตกต่างจากคนจีนตรงที่ท่านอยู่ในฐานะเจ้าเมืองตรงโดยตรง และเป็นคนในท้องถิ่น ย่อมเข้าใจสภาพแวดล้อมและเข้าใจปัญหาต่าง ๆ มากกว่าคนอื่นที่เคยมาทำนุบำรุงเมืองตรง ท่านได้ทุ่มเทกำลังแรง กำลังใจทำนุบำรุงเมืองตรงจนมีผลงานปรากฏเป็นที่รู้จักดีของเมืองข้างเคียง เมืองตรงมีฐานะทางเศรษฐกิจสูงขึ้น ราษฎรมีความสุข บ้านเมืองปลอดภัยจากโจรผู้ร้าย สภาพความเป็นอยู่และอาชีพได้เปลี่ยนไป ดังปรากฏอยู่ในหลักฐานทางราชการและคำบอกเล่าสืบมาของราษฎรเมืองตรงจนทุกวันนี้ และราษฎรได้สร้างอนุสาวรีย์เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระคุณของพระยารัชฎาฯ ซึ่งเปรียบเสมือนกับบิดาของทุกคนในเมืองตรง อนุสาวรีย์นี้สร้างเมื่อ พ.ศ. 2490¹ ที่อำเภอเมืองตรง

¹วันประดิษฐานอนุสาวรีย์ชั่วคราวของพระยารัชฎาฯ คือ 3 มกราคม 2490.

บทที่ 5

บทสรุป

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองตรังเป็นเมืองเล็ก ๆ เมืองหนึ่งในฐานะเป็นปากน้ำหรือเมืองหน้าด่านทางฝั่งตะวันตกของเมืองนครศรีธรรมราช และมีความสำคัญในการเป็นเส้นทางผ่านของพ่อค้าที่จะไปยังเมืองท่าฝั่งทะเลตะวันออก ได้เริ่มปรากฏความสำคัญขึ้นมาเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในฐานะเป็นเมืองหน้าด่าน ที่ตั้งของฐานทัพเรือ และเมืองท่าค้าขายที่สำคัญของหัวเมืองฝั่งตะวันตก เมืองตรังในช่วงปี พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2381 เค้นขึ้นมาเพราะมีปัจจัยต่าง ๆ เป็นแรงผลักดันให้เมืองตรังมีบทบาทด้านการเตรียมการป้องกันประเทศมากกว่าเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ข้างเคียง คือ

ประการแรก ปัจจัยจากภายในประเทศ อันได้แก่สภาพภูมิศาสตร์ของเมืองตรัง ทั้งนี้เพราะพื้นที่เมืองตรัง ส่วนใหญ่เป็นที่ราบ และเป็นเนินเขาสลับกัน ส่วนทางทิศตะวันออกมีแนวเขาสอง แต่มีช่องเขาที่จะติดต่อกับเมืองอื่นทางฝั่งตะวันออก คือ นครศรีธรรมราช พัทลุง ทำให้การคมนาคมสะดวกกว่าบริเวณอื่น ๆ และยังมีลำน้ำตรังเป็นเส้นทางคมนาคมภายในเมือง ทำให้สะดวกในการค้าขายได้อย่างดี นอกจากนี้ยังสืบเนื่องมาจากรัฐไทรบุรีและหัวเมืองมลายูอื่น ๆ ซึ่งเป็นประเทศราชของไทย ได้ก่อการกบฏขึ้นในรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ทำให้ราชธานีได้สนใจที่จะบูรณะหัวเมืองฝ่ายใต้ให้เข้มแข็งเป็นเมืองหน้าด่านป้องกันการโจมตีของกบฏ โดยเฉพาะเมืองตรังซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ประชิดรัฐไทรบุรี

ประการที่สอง ปัจจัยจากปัญหาทางภายนอกประเทศ อันเนื่องมาจากการป้องกันการรุกรานของพม่าทางหัวเมืองภาคใต้ ได้เสริมให้ราชธานีเล็งเห็นความสำคัญของเมืองตรัง ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากเมืองกลาง และเป็นเมืองที่สามารถติดต่อขอความช่วยเหลือจากหัวเมืองฝั่งตะวันออกได้สะดวก และรวดเร็วกว่าเส้นทางอื่น

ปัจจัยดังกล่าวได้สนับสนุนให้เมืองตรังเป็นเมืองหน้าด่าน ฐานทัพเรือเพื่อป้องกันกองทัพพม่าที่จะโจมตีเมืองกลางและเมืองอื่น ๆ ในหัวเมืองฝั่งตะวันตก ทำให้เจ้าพระยานครฯ (น้อย ณ นคร) สามารถที่จะสร้างความมั่นคงปลอดภัยให้กับดินแดนแถบนี้ การเตรียมพร้อมป้องกันของ

ไทยที่เมืองตรง และการที่เมืองกลางถูกพม่าตีแตก เมื่อ พ.ศ. 2352 ได้ส่งผลต่อเมืองให้เมืองตรงได้รับการปรับปรุงเป็นเมืองท่าค้าขายติดต่อกับต่างประเทศแทนเมืองกลาง เพราะความเสียหายของเมืองกลางครั้งนั้นไม่สามารถจะบูรณะขึ้นใหม่อย่างรวดเร็วได้ เมืองตรงซึ่งมีทำเลที่เหมาะสมในการค้าขายอยู่แล้วจึงได้รับการส่งเสริม เป็นเมืองท่าค้าขายช้างและตึกของราชอาณาจักรแห่งหนึ่ง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสำคัญของเมืองตรงในฐานะเมืองหน้าด่าน และการค้าขายลดลง เพราะศัตรูจากภายนอกประเทศ คือ พม่า ไม่สามารถยกทัพมาจู่โจมได้อีก เนื่องจากพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ พระองค์ได้เปลี่ยนแปลงจากการให้ความสำคัญที่เมืองตรงเมืองเดียวในการป้องกันกบฏจากเมืองไทรบุรี เป็นการบูรณะหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตกเมืองอื่น ๆ ด้วย เช่น พังงา กระบี่ ถลาง ให้เข้มแข็ง สามารถป้องกันการโจมตีของกบฏได้ทุก ๆ เมือง และการที่ราชธานีมีนโยบายฟื้นฟูเมืองกลางให้เป็นศูนย์กลางการค้าขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ความสำคัญทางการค้าขายที่เมืองตรงจึงได้รับความสนใจน้อยลง ยิ่งเจ้าพระยามนทรสุริยกรมราช (น้อย) ได้ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว ความสำคัญของเมืองตรงก็ลดลงไปมากจนแทบจะเป็นเมืองลีลา มีคนรู้จักน้อย ทางกรุงเทพฯมุ่งความสนใจไปเมืองภูเก็ต พังงา ตะกั่วป่า ระนอง ซึ่งเป็นแหล่งรายได้สำคัญมากกว่าเมืองอื่น ๆ

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านกาารจัดเก็บภาษีอากร และทางด้านการรักษาความปลอดภัยในดินแดนแถบนี้ เนื่องจากตึกกำลั้ง เป็นสินค้าสำคัญและหารายได้สูงให้แก่ไทย ปีหนึ่ง ๆ มีการขุดแร่ตึกขึ้นมาจำนวนมาก ๆ ทำให้ต้องใช้แรงงานเพิ่มขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานชาวจีนที่อพยพเข้ามา จนกระทั่งมีปริมาณมากกว่าราษฎรไทยในแต่ละ เมืองของหัวเมืองฝั่งตะวันตกเสียอีก ต่อมากรรมกรจีนเหล่านี้ได้ก่อการจลาจล ทางกรุงเทพฯได้เห็นถึงผลร้ายจากการก่อการจลาจลแต่ละครั้ง จึงให้ข้าหลวงพิเศษจากกรุงเทพฯ ที่ออกมาดูแลการจัดเก็บภาษีอากรในหัวเมืองฝั่งตะวันตกนั้นได้มีหน้าที่เพิ่มขึ้นอีกคือ ให้ทำหน้าที่รักษาความสงบบริเวณหัวเมืองฝั่งตะวันตกด้วย โดยประจำอยู่ที่ภูเก็ต ปรากฏว่าบางครั้งข้าหลวงพิเศษไม่สามารถที่จะรักษาความสงบได้ ต้องขอกำลังจากกรุงเทพฯ และเมืองข้างเคียงมาช่วยปราบปราม ทำให้กรุงเทพฯ เริ่มสนใจเมืองอื่นที่จะเป็นศูนย์กลางในการปกครองมากที่สุด ประกอบกับข้าหลวงพิเศษต้องการจะปรับปรุงเมืองตรงให้มีสภาพบ้านเมืองดีขึ้นด้วย เนื่องจากเจ้าเมืองตรงคนเก่าไม่ได้สนใจที่จะบูรณะปรับปรุงเมืองตรงอย่างจริงจัง และทางเมืองนครศรีธรรมราชก็ไม่ได้ยื่นมือเข้ามาจัดการเมืองตรงให้ดีขึ้นอีกเลย หลังจากที่เคยทำนุบำรุงเมืองตรงในสมัยของเจ้าพระยามนทร

(น้อย) มาแล้ว ถึงแม้ว่าเมืองนครศรีธรรมราช จะมีอำนาจและอิทธิพลต่อเมืองตรงมาตลอด ในฐานะที่ปกครอง และ เป็นผู้สั่ง ข้าราชการจากเมืองนครศรีธรรมราชมาเป็นเจ้าเมืองตรง หรือบางครั้งก็ส่งลูกหลานของเจ้าพระยาานครา (น้อย) มาเป็นเจ้าเมืองตรง แต่ปรากฏว่าในระยะหลัง ๆ เมืองนครศรีธรรมราชมิได้เข้ามาจับบทบาทในเมืองตรงนัก จะเกี่ยวข้องบ้างก็เป็นเรื่องการจับเก็บภาษีอากรและไม่มีค่าบางชนิด เช่น ไม้มฤตเพื่อส่งเข้ากรุงเทพฯ ดังนั้นเมื่อข้าหลวงพิเศษออกมาจัดการเมืองตรง จึงทำหน้าที่เป็นเจ้าเมืองตรงเสียเอง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2421 ละอีก 1 ปีต่อมาเมืองตรงก็โอนมาขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง

เมืองตรงได้รับความสนใจจากกรุงเทพฯ ยิ่งขึ้น เมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรี-

สุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) คิดที่จะสร้าง และปรับปรุงเมืองตรงให้เป็นศูนย์กลางการ

ปกครองของหัวเมืองฝั่งตะวันตกแทนเมืองภูเก็ต และเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ แต่ทำไม่สำเร็จ เพราะว่าขาดเงินงบประมาณ ก้าลังเจ้าหน้าที่และเกิดการขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระยา (ช่วง) พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น) จนข้าหลวงพิเศษขอลาออก อีกประการหนึ่งแม้ท่านจะมีโอกาสปรับปรุงเมืองตรงถึง 4 ปี. ระยะเวลายังไม่เพียงพอ เพราะการบูรณะเมืองตรงจริง ๆ จะต้องใช้เวลามากกว่านี้ จึงเป็นการยากลำบากในฐานะที่จะฟื้นฟูเมืองตรง และในปีที่ 5 ของการสร้างเมืองตรง สมเด็จพระยาฯ ก็ถึงแก่พิราลัย งานสร้างเมืองตรงของท่านจึงชะงักไปและไม่มีความคิดที่จะบูรณะเมืองตรงสืบต่อมา จนกระทั่งปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้เสด็จประพาสหัวเมืองฝั่งตะวันตก ทรงเห็นความสำคัญของเมืองตรงว่าเป็นเมืองใหญ่ ตั้งอยู่ในทำเลดีเหมาะสมที่จะเป็นเมืองท่าค้าขาย ถ้าเจ้าเมืองรู้จักปกครองและบำรุงเมืองตรงให้ถูกต้อง ดังนั้นรัชกาลที่ 4 จึงโปรดฯ ให้พระยารัชฎาฯ มาเป็นเจ้าเมืองตรงตั้งแต่ พ.ศ. 2433 - 2444

ในสมัยพระยารัชฎานุประดิษฐ์ (คือสมิธี ณ ระนอง) ผลจากการทำนุบำรุงเมืองตรงของพระยารัชฎานุประดิษฐ์ ทำให้ความหวังของกรุงเทพฯ ที่จะให้เมืองตรงมีความเจริญทางเกษตร และเป็นเมืองท่าค้าขายประสบผลสำเร็จ เพราะพระยารัชฎาฯ สามารถขจัดปัญหาต่าง ๆ ในการปกครองเมืองตรงให้เกิดความสงบและสามารถฟื้นฟูเศรษฐกิจของเมืองตรงให้ดีขึ้น ทำให้ราษฎรมีรายได้เพิ่มขึ้น ส่วนทางกรุงเทพฯ ก็ได้รับเงินภาษีอากรเพิ่มขึ้นทุกปีเช่นกัน

ในสมัยพระยารัชฎาธิ์เมืองตรงเป็นที่รู้จักของกรุงเทพฯ ดั้งเดิม จะเห็นได้ว่าเจ้านาย เสนาบดี และข้าราชการนิยมไปเมืองตรงปีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนไม่น้อย เพราะมีที่พักแรม เจ้าเมือง มีมณฑลสัมพันธดี และเมืองตรงอยู่ไม่ห่างจากเมืองขึ้น จึงเป็นเมืองผ่านที่ทุกคนมักจะแวะก่อนจะ ลงเรือที่กันตังไปเมืองขึ้น สำหรับความสำคัญของเมืองตรงในสมัยนี้คือ มีฐานะเป็นเมืองท่า ค้าขาย เมืองเกษตรกรรมที่ใหญ่ที่สุดของหัวเมืองฝั่งตะวันตก และเป็นเมืองศูนย์กลางการคมนาคม

การที่เมืองตรงประสบความสำเร็จในการพัฒนาตนเองในครั้งนี้ เนื่องจากผู้นำการ ปกครองรู้จักนำเอาส่วนดีของเมืองตรงขึ้นมาประยุกต์และส่งเสริมได้ถูกจุด เช่น เมืองตรงมีสภาพ ทางภูมิศาสตร์ที่จะเป็นแหล่งเกษตรกรรมได้อย่างดี ในขณะที่เมืองอื่น ๆ ที่อยู่ข้างเคียงไม่มีพื้นที่ที่ เหมาะสมในการเกษตรกรรม หรือถ้ามีก็เป็นบริเวณแคบ ๆ ไม่กว้างขวางเท่า ในอดีตที่ผ่านมาความ สนใจของทุกฝ่ายมุ่งไปที่ศึกบูก แม้แต่ทางกรุงเทพฯ ก็ไม่เคยสนใจเมืองตรงเท่าที่ควร เพราะเมือง ภูเก็ต พังงา ตะกั่วป่า ระนอง มีแหล่งแร่ดีบุกมหาศาลที่จะทำรายได้ให้แก่บ้านเมือง แต่ต่อมาเริ่มมี ความคิดที่ว่าถ้าดีบุกหมด หัวเมืองเหล่านี้จะศึกษาทำอะไรต่อไป และการมุ่งที่จะ ประกอบกิจการเหมืองแร่ อย่างเดียว ทำให้เกิดภาวะที่เสียเปรียบทางด้านเศรษฐกิจ ดังปรากฏว่าปีใดดีบุกราคาตกต่ำ ราษฎร มักจะขาดแคลนข้าว บางแห่งราษฎรหรือทยาก ในเมื่อเมืองตรงมีความพร้อมที่จะ เป็นแหล่งปลูกข้าว และพืชผลทางเกษตรได้อย่างดี ทางกรุงเทพฯ จึงเห็นความสำคัญของเมืองตรงขึ้นมา หลังจากที พระยารัชฎาฯ ได้ดึงความเด่นจากปัจจัยทางภูมิศาสตร์ของเมืองตรงมาใช้ให้เกิดประโยชน์แล้ว

จึงกล่าวได้ว่าระยะเวลา 88 ปี (พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2440) ของเมืองตรงนั้นได้ มีการเปลี่ยนแปลงฐานะและความสำคัญหลายขั้นตอน คือ เมืองตรงได้เปลี่ยนแปลงจากเมืองเล็ก ๆ ที่ลี้ลับ มาเป็นเมืองใหญ่ที่มีขนาดเพิ่มขึ้นเกือบเท่าตัว (ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434) ในสมัยของพระยารัชฎาฯ เมืองตรงเป็นที่รู้จักของกรุงเทพฯ หัวเมืองต่าง ๆ มากขึ้นและเป็นเมืองตัวอย่างที่ข้าราชการมักจะ ถูกส่งมาทำงานที่เมือง ก่อนจะไปดูงาน ด้านต่าง ๆ ที่เมืองบิ๊นังและเมืองสิงคโปร์ ได้แก่ ด้านเกษตรกรรม การค้าขาย การคมนาคม และการรู้จักจัดการปกครองในท้องถิ่นได้อย่างสงบ เรียบร้อย จากผลความสำเร็จที่เมืองตรงได้รับ เป็นส่วนหนึ่งที่ส่งผลให้พระยารัชฎาฯ ได้เลื่อนไปเป็น ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตเมื่อ พ.ศ. 2444 และหลังจากปีนี้ไปแล้วเมืองตรงก็ได้รับความสนใจ ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของมณฑลภูเก็ต ซึ่งวิทยานิพนธ์นี้มีได้ศึกษาต่อเนื่องไปถึงช่วงเวลานั้น

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

ก. เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

เอกสารจากห้องสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

เอกสารรัชกาลที่ 2

หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 เล่มที่ 2 สำเนาในบอก
พระยานคร เรื่องส่งพม่าที่จับได้เข้ามายังกรุง.

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 เล่มที่ 3 สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงเจ้าเมือง
ทั้ง 5 เรื่องพม่ายกทัพมาตีเมืองกลาง.

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 1 สารตราตั้งพระยานครศรีธรรมราช (น้อย).

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 2 กฎตั้งพระยานครศรีธรรมราช (น้อย).

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 2 ร่างตราถึงพระยาไทรบุรี เรื่องถวาย
สิ่งของในการพระราชทานเพลิงศพ ฯลฯ.

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 2/6 ร่างสารตรา เรื่องยกเมืองตรังฎรา
มาขึ้นกับ เมืองนครศรีธรรมราช.

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 2/10 ร่างสารตราถึงกรมการเมืองสงขลา
เรื่องยกเมืองตรังฎรามาขึ้นกับ เมืองนครศรีธรรมราช.

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 3 สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดี
เรื่องเมืองตรังฎรา.

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 8 สารตราเรื่องตั้งนายบุญรอด เป็นกรม-
การเมืองตรังฎรา.

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ 11 ท้องตราเรื่องพระราชทานสิ่งของแก่
พระอภัยวาริ พระกะปิต้นพานิช เมืองเกาะหมาก.

.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เล่มที่ ๑2 ท้องตราเรื่องให้เจ้าเมืองเกาะหมาก
แนะนำพวกแขกไปซื้อช้างทางปากน้ำตรัง.

ทอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1175 เลขที่ 1 สารตราถึงพระยานครฯ (น้อย) เรื่องตอบรับผู้ร้ายชะโมยกระปือแขวงเมืองนครศรีธรรมราช 5 คน.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1175 เลขที่ 7 ร่างสารตราถึงพระยานครฯ (น้อย) เรื่องให้พระยาไทรบุรี (ปะแงงัน) ขยายข่าวให้เป็นกำลังแก่เมืองกลาง.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1175 เลขที่ 9 สารตราถึงเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ให้จับต้อนราษฎรเมืองกลางกลับไปตั้งที่พงงา.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1176 เลขที่ 12 สารตราถึงพระยานครฯ (น้อย) เรื่องส่งเงินค่าช้าง ดินุก และสิ่งของเข้ามายังกรุงเทพฯ.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1176 เลขที่ 14 สารตราถึงพระยานครฯ (น้อย) เรื่องตั้งพระยาอภัยนุราชเป็นนายอากรรังนกฝ่ายทะเลตะวันตก.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1178 เลขที่ 2 สารตราถึงพระยานครฯ (น้อย) เรื่องส่งช้างกับคูปกไปขายต่างประเทศ และปลงศพเจ้าพระยานครฯ (พื่อน).

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1178 เลขที่ 4 สารตราถึงพระยานครฯ (น้อย) เรื่องพระราชทานข้าวออกไปแจกจ่ายแก่ราษฎรที่อดอยาก.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1179 เลขที่ 2 ท้องตราถึงกรมการเมืองนครศรีธรรมราช เรื่องให้ต่อเรือกำปั่นบรรทุกช้างไปจำหน่ายต่างประเทศ.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1179 เลขที่ 9 สารตราถึงพระยานครฯ (น้อย) เรื่องให้แต่งกรมการออกไปลาดตระเวนจับกุมแขกสลัด.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1180 เลขที่ 3 หนังสือหมื่นศักดิ์พลเสพถึงขุนอักษร เรื่องบอกอาการป่วยของพระยานครฯ (น้อย).

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1182 เลขที่ 2 สารตราถึงพระยานครฯ (น้อย) เรื่องให้แต่งกรมการออกกวาดสลัดแขกสลัด.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1185 เลขที่ 2 ใบบอกเมืองนครศรีธรรมราช เรื่องต่อเรือรบใช้ในการราชการทัพศึก.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1185 เลขที่ 4 เรื่องแขกเมืองไทรบุรีเป็นกบฏหนีลงไปอาศัยที่เกาะหมาก.

เอกสารรัชกาลที่ 3

หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187 เลขที่ 15 สำเนาหนังสือทาง
พระราชไมตรีไทย-อังกฤษ 15 ข้อ ว่าด้วยการค้า 6 ข้อ.

. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 250 สารตราถึงพระยาศรีพัฒน์ (ทัด)
ตอบ เรื่อง เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ป่วยถึงแก่อนิจกรรม.

. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 177 ใบบอกเมืองนครศรีธรรมราช เรื่อง
เรื่องขุนต่างควาไปสืบราชการที่เมืองไทรบุรีและเกาะปีนัง.

. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 81 สารตราตั้งพระยานครศรีธรรมราช
(น้อยกลาง).

. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 31 หนังสือเจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ)
ถึงผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์.

. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 170 ใบบอกพระยาพิทลุง (จ้อย)
เรื่องเกี่ยวกับที่เมืองตรังและที่ปะเหลียน.

เอกสารจากกองจดหมายเทศแห่งชาติ กรมศิลปากร

เอกสารรัชกาลที่ 4

จดหมายเทศแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1214
เล่ม 2 สารตราตอบเมืองปะเหลียนว่าด้วยทวายผ้าขาว.

. เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1214 เล่ม 3 เลขที่ 64
หนังสือตอบ เมืองปะเหลียนว่าด้วยทวายผ้าขาว.

. เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1215 เล่ม 5 เลขที่ 12
สารตราว่าด้วยพระราชทานสัญญาบัตรพระตรัง หลวงปลัด เมืองตรัง.

. เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1215 เล่ม 5 เลขที่ 16
สารตราว่าด้วยพระราชทานสัญญาบัตรพระปะเหลียน ข้าหลวงมหาดไทยเมืองพิทลุง.

. เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1215 เล่ม 7 ว่าด้วยให้
พระยานครศรีธรรมราชเข้ามาปรึกษาจัดการเมืองตรัง กระบี่ ปะกาไส.

. เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1217 เล่ม 8 สารตรา
ว่าด้วยพระราชทานสัญญาบัตรหลวงสุนันทาประกร ปลัด เมืองปะเหลียน.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1219
เล่ม 13 สารตราว่าด้วยให้เมืองพัทลุงบอกแยกส่วนอากรค่านาเมืองปะเหลียนให้ชด
โปรคฯให้ยกถวายในกรมสมเด็จพระสุริเยนทรามาต.

.เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1221 เล่ม 17 หนังสือ
ว่าด้วยให้เมืองนครศรีธรรมราชชำระผู้ร้ายบังฉวยแลกตายที่เมืองตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1223 เล่ม 21 สารตรา
ถึงเมืองนครศรีธรรมราชว่าด้วยให้พระเสน่หามนตรีทำแร่ตีบุกเมืองตรัง กระบี่.

.เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1228-1229 เล่ม 23
สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงกรมการหัวเมืองปักษ์ใต้, 9 สิงหาคม พ.ศ.
2410.

.เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1225 เล่ม 26 หน้า 174-
175 ว่าด้วยให้พระยาเทพวรชนทำทางว่าต่างเมืองอยู่เมืองภูเก็ท หักให้เป็นเลข
เมืองภูเก็ท, หน้า 194-195 ว่าด้วยเมืองนครฯว่าผู้ใดรักษาเกาะสันตบาบอกเข้ามา
ให้แจ้ง, หน้า 195-196 ตอบพระยาสดุนขอลดเงินอากรรังนกเมืองสดุน.

.เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1231 เล่ม 37 สารตรา
ว่าด้วยหลวงเขตขันธภักดีเป็นปลัดเมืองปะเหลียน.

.เอกสารรัชกาลที่ 4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1232 เล่ม 38 สารตรา
ถึงผู้ว่าราชการเมือง 5 เมือง ให้จัดกรรมการเมืองแทนเสนาบดีเรียกเงินค่านา.

เอกสารรัชกาลที่ 5

1) เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1231 กท. เล่ม 1 ตอบเมือง
สดุนว่าด้วยผู้ร้ายปล้นหนีมาอยู่แขวงเมืองพัทลุง เมืองปะเหลียน.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242 กท. เล่ม 4 สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์วงศ์
ไปตรวจราชการสักเลขที่ปักษ์ใต้.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1233 กท. เล่ม 5 สารตราถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์
ให้ชำระความเงินโฮงที่กรมการเมืองนครศรีธรรมราช.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1234 กท. เล่ม 7 ว่าด้วยให้พระยามนตรีสุริยวงศ์เข้ามา
ปรึกษาจัดการเมืองตรัง กระบี่ ปะกาไส.

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1234 กท. เล่ม 8 จีนสลัดปล่อยฆ่า
เรือคนจีน เก็บทรัพย์สินไปที่เมืองภูเก็ต.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1234 กท. เล่ม 8 สารตราถึงพระยาราชาวงษรร ว่าด้วย
สลัดที่เกิดขึ้นในแดนอังกฤษตีเรือลูกค้าที่เกาะสันตา แลตามอ่าว เกาะทะเลตะวันตก
6 ตำบล ให้พระยาบริรักษ์ภูธรเป็นแม่กองลาดตระเวน.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1234 กท. เล่ม 8 ว่าให้พระยาราชาวงษรร หลวงพิพิธ-
พัทธิวิจารณ์ ข้าหลวงเร่งชำระความผู้ร้ายที่ปล้นเรือจีนโกงหลง.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1234 กท. เล่ม 9 สารตราว่าให้เมืองนครศรีธรรมราช
นำหลวงเสนาเดิมประ เมีนาแขวงเมืองขึ้น ได้แก่ ที่นาเมืองตรง กระปี ปะกาไล.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1234 กท. เล่ม 9 ทะเลหน้าเมืองตรงเป็นทางเดินค้าขาย
ระหว่างเมืองภูเก็ต พังงา เกาะหมาก มีสลัดอยู่เสมอ.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1234 กท. เล่ม 9 ตั้งให้พระอิศราธิไชยเป็นผู้ว่าการภาษี
ผลประโยชน์ของเมืองตรง กระปี ปะกาไล ปากลาว.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1234 กท. เล่ม 10 ว่าด้วยให้พระศรีธรรมบริรักษ์ ปลัด
เมืองนครศรีธรรมราชไปรักษาเมืองตรง ให้จัดเรือลาดตระเวนโจรผู้ร้าย.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1235 กท. เล่ม 11 ให้ชำระเงินอากรค่าน้ำที่เมืองตรง
กระปี ปะกาไล ปากลาว แขวงเมืองนครศรีธรรมราช.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1236 กท. เล่ม 11 สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
ถึงพระศรีธรรมบริรักษ์ ปลัดฯ ว่าด้วยให้พระศรีธรรมบริรักษ์ปราบเมืองนครศรีธรรมราช
ไปรักษาเมืองตรง ให้จัดเรือลาดตระเวนโจรผู้ร้าย.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1236 กท. เล่ม 12 สารตราท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
ถึงพระศรีธรรมบริรักษ์ ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช ให้สืบจับผู้ร้ายตีเรือแขวงแปรอินจาก
เกาะหมาก โดยคนร้ายจากเมืองตรง พัทลุง สตูน.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1236 กท. เล่ม 12 ว่าด้วยให้พระศรีธรรมบริรักษ์
ปลัดเมืองนครศรีธรรมราชไปรักษาเมืองตรง ให้จัดเรือลาดตระเวนโจรผู้ร้าย.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1236 กท. เล่ม 12 ว่าด้วยให้พระปะเหลียน หลวงปลัด
ย้ายที่พักจากเมืองพัทลุงไปประจำที่เมืองปะเหลียน.
- .เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1237 กท. เล่ม 13 ตั้งให้พระอิศราธิไชยเป็นผู้จัดการภาษี
ผลประโยชน์อำเภอกระปี ปะกาไล ปากลาว แขวงเมืองนครศรีธรรมราช.

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1237 กท. เล่ม 13 ว่าด้วยให้
 คอเวอนแมนต์กรุงมิเชอแลนส่งปืนแปด กลองสอง เงิน มาขอขใจผู้ว่าราชการเมือง
 ผู้ใหญ่บ้าน คนหาปลาเมืองตรงที่ช่วยเหลือทหารฮอลันดาเรือแตก พร้อมทั้งส่งกลับไป
 บ้านเมือง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1237 กท. เล่ม 16 ว่าด้วยให้พระยาราชวังสรเร่งเงิน
 ภาษีมาส่งทาง ชื่อนั้น เมืองสิงคโปร์.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1237 กท. เล่ม 16 เรื่องว่าด้วยพระราชทานสัญญาบัตร
 ตั้งพระอัฐมถดทิศรักษา ผู้ว่าราชการกระบุรี.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240 กท. เล่ม 17 เกณฑ์ไพร่เมืองภูเก็ต หังงา ถลาง
 ตะกั่วทุ่ง ตรง ปะเหลียน กระบี่ มารักษาเมืองภูเก็ต 252 คน ในเทศกาลตรุษจีน
 เพื่อป้องกันการก่อริวาทของคนจีน.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240 กท. เล่ม 17 ให้หาพระยาพิทลุง พระปะเหลียน
 มาชำระ เรื่องทำสัญญาทำแร่ดีบุก ทองแดง แขวงเมืองปะเหลียน.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240 กท. เล่ม 17 ตอบข้าหลวงกรมการว่าด้วยจ่ายเสบียง
 อาหาร กับจับผู้ร้ายฆ่าหลวงอัฐมถดสิงขรตาย ณ เมืองภูเก็ต.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240 กท. เล่ม 18 ว่าด้วยให้ทำธรรมเนียมรับสมเด็จ
 พระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไปเมืองตรง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240 กท. เล่ม 18 ว่าด้วยให้เรือพิทยมณฑลออกไปเปลี่ยน
 เรือมรธา ที่ประจำเมืองภูเก็ต.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240 กท. เล่ม 18 ว่าด้วยตอบให้พระยามนตรีศรีธรรมราช
 ยืมเงินค่าน้ำเรือเข้าส่งเมืองตรง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1240 กท. เล่ม 19 สารตราทานเจ้าพระยาอรรค-
 มหาเสนาฯ มาถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ฯ ข้าหลวงเมืองตรงว่าด้วยให้พระยามนตรีสุริย-
 วงศ์ข้าหลวงเร่งดีบุก-อาวุธช่วย มาทำเขาไกรลาส.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240 กท. เล่ม 20 ว่าด้วยเจ้าพระยาเมืองไทรบุรีป่วย
 ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ ข้าหลวง พระยาสมบัตินิรมย์ เมืองสงขลาไปฟังราชการเมือง
 ไทรบุรี.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240-1241 กท. เล่ม 21 ตอบพระยามนตรีสุริยวงศ์
 ข้าหลวงว่าด้วยให้จัดธรรมเนียมเรือลูกค้าเมืองตรงใช้ส่ง.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 สารตรา
ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาตอบเมืองระนองว่าด้วยพระยาดำรงสุจริตฯ จางวาง
กราบถวายบังคมลาไปเมืองจีน.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 ว่าด้วยให้ข้าหลวงอินฉิเนียมมาเซระเว
ทำแผนที่แขวงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองกาญจนดิษฐ์ เมืองไชยา ถึงเมืองตรัง.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 ว่าด้วยปรึกษาเสนาบดีการซึ่งจะลด
พระราชทานเงินภาษีหัวเมืองตะวันตก.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 ถึงข้าหลวงเมืองตรัง ให้เร่งเงินภาษี
ของเมืองกระปี่ที่ค้างอยู่จากบุตรพระอิศราธิไชย ผู้จัดการเมืองกระปี่.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 ตอบเมืองตะกั่วป่า พระราชทานลดเงิน
ภาษี 5 อย่าง จำนวนปีละเอกศก ตามใบบอกพระยาเสนาฯ นุชิต.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 ตอบเมืองพังงาพระราชทานลดเงินภาษี
4 อย่าง จำนวนปีละเอกศกตามใบบอกพระยาบริรักษ์ภูธร.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 เมืองไทรบุรี และเมืองปลัด จังหวัด
ร้ายแก่ข้าหลวง.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 ถึงพระอมรรวิไลยสรเดช ว่าด้วยให้
หลวงพยุหมารับอินฉิเนียมตรวจทางทำแผนที่ , เมืองไชย.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 23 โจรงยิงพระศักดาคลยฤทธิ์.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 กท. เล่ม 25 ถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ให้ชำระความ
สินโศกซึ่งที่ข้อมกรรมการเมืองนครศรีธรรมราช จำตรวน เป็นคนในบังคับอังกฤษ.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242 กท. เล่ม 25 ว่าด้วยโปรดเกล้าฯ ให้พระยามนตรี-
สุริยวงศ์ หลวงมนตรีนิกรโกษา ออกไปรักษาหัวเมืองตะวันตก.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242 กท. เล่ม 25 ว่าด้วยสั่งทำเรือลาดตระเวน
ทะเลตะวันตก.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242 กท. เล่ม 25 สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาถึง
พระยาบริรักษ์ภูธร.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242 กท. เล่ม 27 ถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ผู้บังคับราชการ
เมืองตรัง เกณฑ์เร่งไม้มะริด.

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242 กท. เล่ม 27 ถึงพระยา-
มนตรีสุริยวงศ์ ว่าด้วยภาษีอากรเมืองตรัง ซึ่งคัดยอกออกจากเมืองนครฯ มีใบบอกเข้ามา.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242 กท. เล่ม 27 ถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ให้ตรวจจกรีส-
ปอนเตน เรื่องเงินต้นมาบุญสุนทรภักดีสมบัติส่งเข้ามา.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242-1243 กท. เล่ม 29 ตอบพระยาอภัยภูงคคหิตรีศขา
ว่าด้วยผลประโยชน์หัวเมืองตะวันตก.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242-1243 กท. เล่ม 29 ถึงเจ้าเมืองกรมการเมือง
ว่าด้วยพระยาอภัยภูงคคหิตรีศขาขึ้นเรื่องราวผลประโยชน์บ้านเมือง 7 เมือง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242 กท. เล่ม 30 ภาษีหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ขึ้นกับ
ราคาสิบก ข้าว (คัดจากหนังสือราชการ ปะเส็ง ตริศก).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1244 กท. เล่ม 34 ให้พระยาพิทลุง พระปะเหลียน ชำระ
หลวงแพ่งเมืองปะเหลียน รายผู้ร้ายปล้น ณ เมืองตรัง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1244 กท. เล่ม 34 ตอบพระยารัตนเสฐี ผู้ว่าราชการ
เมืองตรังส่งคำตัดสินความ เรื่องเงินคูก เงินบาบุญหนอง จำเลยวิวาทสวนพริกไทย
ณ เมืองตรัง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1244 กท. เล่ม 34 ตอบพระยารัตนเสฐี ผู้รักษาราชการ
เมืองตรัง ให้ถอดตราปลดปล่อยเงาะสาแลแขก ณ เมืองตรัง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1244 กท. เล่ม 34 บอกข่าวสมเด็จพระยาบรมมหา-
ศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิลาไลย 33 เมือง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1244 กท. เล่ม 34 ถึงพระอนุรักษโยธา ข้าหลวงว่าด้วย
สลัดดีเรือ จับได้ความประการใดแจ้งให้กงสุลสยามเมืองเกาะหมากทราบ.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1244 กท. เล่ม 24 ตอบเมืองกระบี่ว่าด้วยมอมรดกเงิน
เชีย เปกอีให้เงินเชียงจิวบุตร.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1245-1247 กท. เล่ม 42 ถึงผู้รักษาราชการเมืองตรัง
เมืองกระบี่ จัดไม้มฤทธิเครื่องราชบรรณาการเข้ามาส่งทุกปี.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1245-1247 กท. เล่ม 42 หลวงนราธิกรฤทธิ ข้าหลวง
รักษาราชการหัวเมืองฝั่งตะวันตก แจ้งสมุหพระกลาโหมว่า พระยารัตนเศรษฐีจัดการ
ท่าภาษีค้อเวอร์แมนต์ที่เมืองตรัง เมืองระนอง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246-1247 กท. เล่ม 44 ภาษีอากรเมืองตรัง.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246-1247 กท. เล่ม 44

ตอบพระยาอนุรักษโยธาข้าหลวงว่าให้เบิกเงินภาษีอากรเมืองตรังซื้อข้าวสารจ่ายนักโทษ
ที่ไม่มีญาติ.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246-1247 กท. เล่ม 44 ตอบพระยาอนุรักษโยธาให้ตั้ง
พิภคภาษีอากรเมืองตรัง ออฟฟิศกรมพระกลาโหม.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246-1247 กท. เล่ม 44 หนังสือเจ้าพระยาสุรวงศ์-
ไวยวัฒน์พิพัฒนสัตย์ ที่สมุหพระกลาโหมมาถึงพระอนุรักษโยธาข้าหลวง ซึ่งรักษาว่าราชการ
เมืองตรัง เรื่องภาษีผลประโยชน์เมืองตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246 กท. เล่ม 44 หลวงเทพสภาแห่ง ว่าที่ยกกระบัตร
กรมการเมืองตรัง แจ้งมายังพระอนุรักษโยธา เรื่องนักโทษถูกชิงตัวไป 19 คน.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246-1247 กท. เล่ม 44 ให้พระอนุรักษโยธาข้าหลวง
เรียกเก็บภาษีผลประโยชน์เมืองภูเก็ตที่ค้างอยู่.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246-1247 กท. เล่ม 44 ตอบพระอนุรักษโยธาข้าหลวง
ขุนพิท นายบ่อนอย่าให้ออกหวยจับยี่กีเมืองตะวันตก.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246 กท. เล่ม 46 ตอบพระอนุรักษโยธา ข้าหลวง
พระราชทานดวงตราฎีกาผูกปี่ข้อมือจีน เมืองตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1246 กท. เล่ม 46 ถึงพระอนุรักษโยธา ข้าหลวง ให้ไป
เมืองไทรบุรี ตรวจเรื่องขัดขวางการค้าขายรายฉะแดนของอังกฤษ.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247 กท. เล่ม 46 ถึงพระอนุรักษโยธาข้าหลวง ว่าด้วย
พระปะเหลียนส่งเงินรายปีแก่พระยามนตรีสุริยวงศ์.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247 กท. เล่ม 47 ถึงผู้รักษาเมืองตรัง ว่าถ้ามีเหตุการณ์
เกิดขึ้นแก่บ้านเมือง ให้แจ้งความแก่พระอนุรักษโยธาข้าหลวง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1248 กท. เล่ม 48 สารตราท่านเจ้าพระยาอัคร-
มหาเสนา ถึงข้าหลวงนำตั้งเจ้าภาษี ผลประโยชน์เมืองตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1248 กท. เล่ม 50 ถึงเมืองพัทลุง เมืองปะเหลียน
ให้ฟังคำบังคับบัญชาพระอนุรักษโยธา ข้าหลวงรักษาราชการ.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1248 กท. เล่ม 50 สารตราท่านเจ้าพระยาอัคร-
มหาเสนา ตอบพระอนุรักษโยธาข้าหลวงว่า ให้ข้าหลวงออกมาชำระความหลวงวิเศษ-
สุวรรณ ฌ เมืองตรัง.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 50 พณฯ

เกษตราธิบดี สั่งให้พระสุนทรามาตย์สืบความราษฎรที่เมืองตรังอดข้าวด้วยสาเหตุใด.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 50 คนจีนมารับผูกภาษีปลิงทะเล เปลือก-
หอยมุกที่เกาะลิบง เปลือกไม้โปลง.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1249 กท. เล่ม 50 ให้หาเจ้าเมือง 26 เมืองใน
สังกัดของกรมกลาโหม เข้ามาเฝ้าทูลละอองในการพระราชพิธีฉลองสมเด็จพระเจ้า-
ลูกยาเธอ.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1249 กท. เล่ม 50 ประกาศข้าหลวงผู้ว่าราชการ
เมืองว่าด้วยให้พระสุนทรามาตย์หลวงอำนาจสุรเสนี ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่าย
ตะวันตก.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1248 กท. เล่ม 50 ตอบพระอนุรักษโยธา ข้าหลวง
ว่าเงินก็มีอยู่ห้องอุธรให้ตั้งบังคับบัญชาพระสวัสดิ์ตั้งามคีฐข้าหลวง.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1249 กท. เล่ม 50 ตอบพระอนุรักษโยธาให้ยืมเงิน
ภาษีเมืองตรังใช้ทำการถนนให้เรียกภาษีพริกไทย หาบละ 60 เซน.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1249 กท. เล่ม 50 ถึงกงสุลฝ่ายสยามเมืองสิงคโปร์
เมืองเกาะหมาก ว่าให้พระสุนทรามาตย์ หลวงอำนาจสุรเสนี เป็นข้าหลวงรักษาราชการ
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1249 กท. เล่ม 50 ถึงพระสวัสดิ์ตั้งามคีฐ หลวง-
สรเสนีกรมการ ข้าหลวงเมืองตรัง ว่าให้พระสุนทรามาตย์ หลวงอำนาจสุรเสนี เป็น
ข้าหลวงรักษาราชการเมืองตรัง.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1249 กท. เล่ม 50 ถึงข้าหลวงผู้แทนพระอนุรักษโยธา
ข้าหลวงว่าให้กัปตันเรือรบรับใช้สอยพระสวัสดิ์ตั้งามคีฐข้าหลวงกว่าจะเสร็จราชการ.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 50 พระสุนทรามาตย์สั่งให้ซื้อข้าวสาร
สำหรับแจกพระวัดควนธานี กรมการพนักงานเจ้าท่า นักโทษ และราษฎรไทยจีน 435 คน
รวมทั้งสิ้น 4 เกวียน 13 ตัง.

เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1248-1249 กท. เล่ม 50 ถึงข้าหลวงผู้แทนพระอนุรักษโยธา
ว่าเมืองตรังเป็นเมืองท่าสำคัญ มีลูกค้ามาหาสินค้าอยู่มาก เมื่อเกิดคดีความมักจะตั้งบ้าน
เรือน.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1248-1249 กท. เล่ม 50

ตอบพระอนุรักษโยธาข้าหลวง ว่าด้วยหลวงสัจจาบริรักษ์ประมุขภาชีเมืองกระปี ผู้ร้าย
หลบหนีไปอยู่ในแขวงเมืองพัทลุง เจ้าภาชีเมืองตรังเก็บภาชีเหลือเกิน..

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247-1249 กท. เล่ม 50 ตามท้องตราลงวัน 5 ๖ 11

คำปิจอัฐตก โปรตเกล้าฯพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตั้งภาชีอากรเมืองตรัง
ให้พระอนุรักษโยธาข้าหลวงประกาศป่าวร้องอย่าให้เล่นการพนันบางชนิด.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1250 กท. เล่ม 56 ประกาศตั้งกงสุลอังกฤษหัวเมืองฝ่าย
ตะวันตก ตะวันตก เมืองแขก.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 56 ตอบข้าหลวงรักษาราชการ
หัวเมืองทะเลตะวันตก มีหนังสือไปถึงพระยาตรังคภูบาล ผู้ว่าราชการเมืองให้บังคับหลวง
ศรีราชวังเมืองตระลาการว่าตัวจีนฟูก จีนเขียน ยอมมาว่าความ แลส่งตัวจีนอุยไข่ม้าให้
ชำระ แล้วก็ให้พิจารณาตามกระบิลเมือง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 108 กท. เล่ม 57 หนังสือเจ้าพระยาพลเทพตอบพระอนุ-
รักษโยธา ให้ปรึกษาโทษหลวงพลสงคราม เมืองตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1250 กท. เล่ม 57 พระสุรินทราเมศย์มีหนังสือถึงสมุหพระ-
กลาโหม เรื่องได้ทำโทษแขกผู้ร้าย 12 คน ที่ปล้นแขกเรือสิ่ง ข้าเจ้าของเรือตายที่
เกาะลิบง หน้าเมืองตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 67 เจ้าพระยาพลเทพเกษตราธิบดี
ว่าการแทนสมุหพระกลาโหม มาถึงพระยาตรังคภูบาล ผู้ว่าราชการเมืองตรัง
เรื่อง หลวงวิเศษศุลกากร เจ้าภาชีผลประโยชน์เมืองตรังค้างเงินภาชีอากร.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 67 เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์พิพัฒนศักดิ์
ที่สมุหพระกลาโหมมาถึงพระสวัสดิมิตร ข้าหลวงชำระความ เมืองตรัง ให้ช่วยสืบจับ
คนร้ายที่ปล้นฆ่าพ่อค้าแล้วหนีไปละงู - สตุล.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 67 สารตราท่านพระยาอรรมหาเสนาฯ
ถึงผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองพังงา ภูเก็ต ตรัง ระนอง ตะกั่วป่า กระปี พัทลุง
ปะเหลียน เรื่องการใช้เรือรบระงับเหตุร้าย และรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเล
ตะวันตก.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 67 ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ถึงแก่
อสัญกรรม โปรตเกล้าฯให้เจ้าพระยาพลเทพเกษตราธิบดีว่าการแทนสมุหพระกลาโหม.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 67

โจรผู้ร้ายปล้นเรือแขกกลิ้ง โดยพวกแขก 12 คน ข้าราชการเรือตายที่เกาะลิบง หน้า
หน้าเมืองตรง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1250 กท. เล่ม 57 ให้พระสุนทรธรรมาธิบดี หลวงอำนาจ-
สรเสณี ข้าหลวงสืบความด้วยราษฎรเมืองตรงอดข้าวนั้นเป็นด้วยเหตุประการใด ให้ได้
ความจงทุกประการจนละเอียด.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 67 สารตราท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ
มาถึงพระยาดรงคภูมาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองตรง กรมการเรียกเงินส่วนรายค้ำที่
ตัวไพร่ให้ส่งเข้ามา.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 67 สารตราเจ้าพระยาอรรคราชมหเสนาฯ
ถึงพระสุนทรธรรมาธิบดี หลวงอำนาจสรเสณี ผู้ช่วยราชการในข้าหลวงรักษาว่าราชการ
เมืองตรง ให้จัดทหารซึ่งออกมารักษากำแพงหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก และที่เมืองตรง
2 โหล.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 67 ขพพฯ เกษตราธิบดี ว่าการแทนสมุห-
พระกลาโหม มาถึงพระสุนทรธรรมาธิบดี ข้าหลวงทบวงอำนาจสรเสณี ผู้ช่วยในข้าหลวง
รักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก เรื่องเงินภาษีเงิน ให้ส่งที่แบ่งเมืองปิ้ง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 67 สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ
ถึงพระยาศรีจางิรมย์ ข้าหลวงท่าสายโทรเลข เรื่อง การติดตั้งเครื่องสายโทรเลขใน
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม 67 หนังสือท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ
ถึงพระยาฤทธิสงครามภักดี (พระยาไทรบุรี) เรื่องการพระราชทานตราเหรียญคุณภีมาลา
แก่พระยาสूरพลพิพิธ ผู้สืบจับผู้ร้ายปล้นเรือแขกกลิ้งที่ปากน้ำเมืองตรง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 67 ภัยจากโจรผู้ร้ายที่ปล้นระหว่าง
เมืองตรง-ปิ้ง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 69 เจ้าพระยาพลเทพ เกษตราธิบดี
แทนสมุหพระกลาโหม ถึงพระอนุรักษโยธา เจ้ากรมทวนทองซ้าย.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท.๑ เล่ม 69 แยกนาสายบุญมะริอันปล้นเรือตงกั้ง
แขกกลิ้งในบังคับอังกฤษที่เกาะลิบง แขวงเมืองตรง.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 69 คนใน
บังคับอังกฤษมาปล้นที่เกาะลิบง ให้หลวงทวีปสยามกิจส่งกงสุล.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 69 จันทักจะขอเก็บภาษีฝริกไทย
แบบภาษีสมพักตรสรค่างฝริกไทย.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 69 หนังสือหลวงทวีปสยามกิจฯ
กงสุลสยาม ณ เมืองตรัง ทูลมายังเสนาบดีต่างประเทศ เรื่องภัยจากโจรผู้ร้ายที่ปล้น
บ่อย ๆ.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249-1250 กท. เล่ม 69 หนังสือเจ้าพระยาพลเทพ
เกษตราธิบดี ว่าการแทนสมุหพระกลาโหมมาถึงพระอนุรักษโยธา ข้าหลวงรักษาราชการ
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก. . . นายจงใจภักดี ข้าหลวงตรวจตามสายโทรเลข แลทำ
บัญชีระยะทางสายโทรเลขหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ได้เกณฑ์ตัดเสารวบรวมไว้
อินสตีตเดอใหญ่ 1 เล็ก 6 ระยะทาง 40 วา ไว้เป็นแบบอย่างในเมืองตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 108 กท. เล่ม 69 สืบสวนข้อเท็จจริงกรณีที่ข้าหลวงพระ-
อนุรักษโยธาแจ้งว่าทหารเรือขอเงินค่าเสบียงอาหารแทนอาหารเก่าที่ได้รับจากเกาะ
หมาก.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 108 กท. เล่ม 70 สมุหพระกลาโหมทวงเงินใหญ่ 5 กระจบอก
ที่ชำรุด กำลังร่อซ่อมอยู่บ้านโกทงวน เกาะหมาก.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1240 กท. เล่ม 70 สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
ถึงพระสังฆาภิรมย์ ข้าหลวงทำสายโทรเลข เรื่องการติดตั้งเครื่องสายโทรเลขใน
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 108 กท. เล่ม 70 เจ้าพระยาพลเทพมีหนังสือถึงผู้ว่า
ราชการเมือง กรมการเมืองไทรบุรี เมืองสตูล เมืองปะลิส เมืองตรัง ว่าเจ้าหน้าที่
จากกงสุลฝรั่งเศสขอสำรวจแหล่งแร่ดีบุก และตะกั่ว ในบริเวณหัวเมืองดังกล่าว.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 108 กท. เล่ม 70 พระยาพลเทพฯ สมุหพระกลาโหม
มาถึงพระอนุรักษโยธา ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ให้ซ่อมแซม
เรือสตีมลอนที่ประจำอยู่ที่ตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1249 กท. เล่ม ๘0 หนังสือท่านเจ้าพระยาอรรคมหา-
เสนาฯ ถึงพระยาสุทธิสงครามภักดี (พระยาไทรบุรี) เรื่องการพระราชทานตราเหรียญ
คุณวิมาลาแก่พระยาสุรพลพิพิธ ผู้สืบจับผู้ร้ายปล้นเรือแขกกึ่งที่ปากน้ำเมืองตรัง.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 108 กห. เล่ม 71. สารตรา
พระยารรคมท้าวเสนามาถึงพระยาตริงคภูบาล ผืน พรหมแดนปะเหลียน.

2) เอกสารจากสารบาณสมุดพิเศษ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 2.

พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าคุณสมเด็จพระยามหากษัตริย์วงศ์, 24 มีนาคม 2423.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 5. พระอมรรวิไสยสรเดช ข้าหลวง
ใหญ่หัวเมืองฝั่งตะวันตกออกไปสำรวจเส้นทางจากเมืองตริงถึงเมืองนครฯ ตามคำสั่งของ
สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์วงศ์.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. สารตราเจ้าพระยาสุรวงศ์-
ไวยวัฒน์ ถึงผู้ว่าราชการตวเหมืองปักขได้ฝ่ายตะวันตก, 30 เมษายน 2515.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. จดหมายของสมเด็จเจ้าพระยา
ถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์, 16 พฤษภาคม 2423.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. จดหมายกราบบังคมทูลของ
สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, 23 มีนาคม 2423.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. พระยามนตรีสุริยวงศ์ออกไป
ราชการเมืองตริง, ขอพระราชทานทหารฝักอย่างยุโรป 24 คน และขลุ่ยกองแตร 3 คน.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. พระยารชิตสงครามจางวาง
เมืองภูเก็ถึงแก่อสัญกรรม พระยาภูเก็โลทกระเซตราชรัษ ผู้ว่าราชการเมืองภูเก็
ปกครองต่อมา.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. โจรผู้ร้ายมักหนีข้ามแดนไปอยู่
ในเขตอังกฤษ เมืองมะสิวันเสมอ.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. ด้วยพระอมรรวิไสยสรเดช
เจ้ากรมทหารปืนใหญ่ พาเรือสตีมลอนสำหรับราชการเมืองตริงใช้ราชการเดินเมล์มาถึง
แหลมปากช่องเมืองภูเก็ ถูกพายุพัดจมลง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. เสนาบดีปรึกษาเรื่องผล-
ประโยชน์ของหัวเมืองตะวันตกกับสำเนาบัญชีพระยาอัครวงคคหัตติรักษา.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 พศ. เล่ม 20. หนังสือ
พระยามนตรีสุริยวงศ์ปริวีเคาศน์ซิล ข้าหลวง บอกรายถึงหลวงพิทักษ์เสมียนตรา ปิขาน
(2421) พระยาริชาสงครามถึงแก่กรรม. . .โปรดเกล้าฯออกมาถึงพระยาภูเก็ทโล-
โกกระ เขตร์รักษ ผู้ว่าราชการเมืองภูเก็ตกำชับราชการแทน.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 พศ. เล่ม 20. พระอมรรวิไสยสรเดช ข้าหลวงใหญ่
กราบเรียน สมุหฯ ข้าสมุหพระกลาโหมทราบด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้
ข้าพระพุทธเจ้าออกมาเปลี่ยนพระยามนตรีสุริยวงศ์รักษาราชการหัวเมืองฝ่ายตะวันตก
ไปนั้น และเงินที่จ่ายซื้อเสบียงอาหารเลี้ยงคน ซึ่งรับราชการที่เมืองตรังหาไม่ ให้จัด
เงินค่านาในเมืองนคร. . .

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. สมุหพระกลาโหมสั่งใบบอก
พระอมรรวิไสยสรเดชเข้ามาสามฉบับ ว่าด้วยส่งตัวจีนเจียเปก้อ้อฉบับ 1 ว่าด้วยเรื่องเงิน
พระยานครศรีธรรมราช.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241-1242 พศ. เล่ม 20. ลดย่อนภาษีอากรหัวเมือง
ตะวันตก (ตะกั่วป่า ฟังงา ภูเก็ต).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247 พศ. เล่ม 23 เลขที่ 5. หลวงทริปสยามกิจว่า
เงินค่าตีบุกขายให้ห้างโกทงวนนำไปฝากไว้ที่ชาเตอร์แบงค์ และฮ่องกง เชียงไฮ้แบงค์.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1247 พศ. เล่ม 23 เลขที่ 10. กงศุลสยามสิงคโปร์แจ้งว่า
ได้รับเงินค่าตีบุกหลวงจากห้างโกทงวน และเงินภาษีที่ภูเก็ต ฟังงา ตะกั่วทุ่ง เอาไป
ฝากไว้ที่ชาเตอร์แบงค์ กับธนาคารฮ่องกง เชียงไฮ้แบงค์.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1241 พศ. เล่ม 50. เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์พิพัฒนศักดิ์
สมุหพระกลาโหม ขอพระราชทานกราบบังคมทูลด้วยเมื่อปีระกา พระยาอัษฎกษัตริศรักษา
ผู้ว่าการกงสุลฝ่ายสยามเมืองสิงคโปร์ กราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยภาษีผลประโยชน์.

3) เอกสารกระทรวงมหาดไทย

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/18 สำเนาประกาศของ
พระอนุรักษโยธา แก่กรมการผู้ใหญ่ เจ้าพนักงานและราษฎรไทย แยก เมืองตะกั่วป่า,
5 พฤศจิกายน 2425.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/18 ใบบอกพระอนุรักษโยธา กราบเรียนสมุหพระกลาโหม,
มีนาคม 2426.

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 1/18 ใบบอกหัวเมืองฝ่งทะเลตะวันตก ตะกั่วป่า ตรัง ไทรบุรี ปีนัง (เกาะหมาก) พังงา ภูเก็ต (ชันวาคม ร.ศ. 104 - มิถุนายน ร.ศ. 107).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก./18 พ.ศ. 2425 ถึง พ.ศ. 2448 พระยารัตน-เศรษฐิติให้วัดควนธานี สถานที่ประชุมผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมือง รับพระราชทานน้ำพิพัฒน์สัตยาปีละสองครั้ง พ.ศ. 2425-2428.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12/ก. จดหมายของพระยารัตนโกษาธิบดี กราบเรียน สมุทกลาโหม, 29 มกราคม พ.ศ. 2428.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/18 ใบบอกหัวเมืองฝ่งทะเลตะวันตก ตะกั่วป่า ตรัง ไทรบุรี ปีนัง ภูเก็ต (ชันวาคม 104 - มิถุนายน 107).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/18 ใบบอกหัวเมืองฝ่งทะเลตะวันตก ร.ศ. 104-107 เรื่อง สั่งให้พระสุริเยนทรามาตย์แจกข้าวสารแก่พระภิกษุ กรมการพนักงานเจ้าทำนิกโทษไม่มีญาติ ราษฎรไทย จีนที่ขาดแคลน.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11 พระยาพิทยโกษา เจ้าหมื่นเสมอใจราช หลวงนิริศ-ราชกิจ ขุนสมทรโคจร ผู้ช่วยราชการและนายไพร่ 59 คน มาราชการเมืองตะวันตก ตั้งแต่ 15 พ.ค. 2434.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/6 ใบบอกพระยาอนุรักษโยธา กราบเรียนสมุท-พระกลาโหม (16 กันยายน ร.ศ. 109).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11 คำกราบบังคมทูลของพระยามนตรีสุริยวงศ์ (22 สิงหาคม ร.ศ. 109).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 1.3/25 พระราชบัญญัติผูกบี่จีน (12 กุมภาพันธ์ - 31 มีนาคม ร.ศ. 121).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/13 รายงานการประชุมกระทรวงเกษตรธิการกับข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 128.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.14/59 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมือง ปักษ์ใต้ (7 ธันวาคม ร.ศ. 115).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.14/74 เรื่อง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรวจราชการหัวเมือง ปักษ์ใต้ ร.ศ. 115.

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 11/37 เรือ เมลล์เล็กพระยารัตนเศรษฐี
เดินระหว่างภูเก็ต ตะกั่วป่า (2 กันยายน ร.ศ. 112).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 27/19 รายงานมณฑลนครศรีธรรมราช (10 มิถุนายน 113 -
9 ตุลาคม 129).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 42/18 พระยารัชฎาขอ เบิกงบประมาณปี 2436 เพื่อใช้ทำ
สะพานและถนนในตรัง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 44/25 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 218/6571 ลงวันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 122.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 44/28 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 121.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 44/28 พระยารัชฎานุประดิษฐ์กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
ที่เชียงใหม่ ลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 121.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/8 พระยารัชฎาสร้างเมืองกันตังห่างจากควนธานี 400 เส้น
ลำเนาที่ 3/34 ศาลาว่าราชการเมืองภูเก็ต (9 เมษายน ร.ศ. 111).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/18 ความเห็นของพระยามนตรีสุริยวงศ์ เรื่องการสักเลขใน
หัวเมืองฝ่ายตะวันตก กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 9/1338 (6 พฤษภาคม ร.ศ. 111).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/14 เรื่องให้พิจารณาตัดสินความผู้ร้ายจากนครศรีธรรมราชหนี
มาพักหลุง และตรัง (16 เมษายน - 20 ตุลาคม ร.ศ. 115).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/14 เรื่องผลประโยชน์และจัดการเรื่องต่าง ๆ ในเมือง
สงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช (16 เมษายน - 20 ตุลาคม ร.ศ. 115).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/18 พระยารัชฎาขอ เบิกงบประมาณปี พ.ศ. 2436 เพื่อใช้
ทำสะพานและถนนในตรัง.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/18 พระยารัชฎาขอ เบิกไม้ค่าจ่ายในเรือสทิมลอนอีก เพื่อ
ลาดตระเวนเมืองตรังและเมืองอื่น ๆ.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/18 ที่ประชุม เสนาบดีไม่อนุมัติค่าใช้จ่ายของเรือสทิมลอน.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/18 พระยารัชฎาสร้างเมืองกันตังห่างจากควนธานี 400
เส้น พ.ศ. 2435.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 55.3/5 รายงานตรวจราชการของ
พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพพลกรมขุนสมมตอมรินทร์
(17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 จดหมายของพระยารัษฎานุประดิษฐ์กราบทูลกรมหลวงดำรง-
ราชานุภาพ ที่ 19/516 (2 ธันวาคม ร.ศ. 120).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/8 เรื่องเรซิดენต์เมืองปิ่นมาตรวจการ หน้าที่กงสุลอังกฤษ
ตามหัวเมือง ในพระราชอาณาเขตทางมณฑลภูเก็ต (14 มกราคม 119 - 19 มกราคม
119).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11 พระยาพิชัยโกษา ข้าหลวงรักษาราชการเมืองชายทะเล
ตะวันตกในกลาโหม, 7 ตุลาคม 110 - 15 กรกฎาคม 111).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/11 ผู้แทนเมืองสิงคโปร์ และกงสุลอังกฤษมาเที่ยวหัวเมือง
ฝั่งตะวันตก (ร.ศ. 129).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/16 พระยาพิชัยโกษามาเมืองสงขลา ถูกคลื่นใหญ่เรือกรรเชียงจม.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/19 พระยาพิชัยโกษาขออนุญาตจ่ายค่าซ่อมแซมถนน
และตพานมณฑลภูเก็ต.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/24 พระยารัษฎานุประดิษฐ์มีความเห็นจัดการบ้านเมือง แลให้
พระยารัษฎานุประดิษฐ์ทำรายงานสินค้าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน (28 มกราคม 111 -
16 พฤษภาคม 112).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/25 สินค้าเมืองตรังและ เมืองปะเหลียน
(26 พฤศจิกายน 112 - 28 พฤษภาคม 112).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/26 ราชการเมืองตรัง ร.ศ. 112.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/26 เรื่องราชการเมืองตรัง (10 สิงหาคม 111 -
12 กรกฎาคม 119).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/27 พระยาตรังจัดราชการเมืองต่าง ๆ
(20 มกราคม 2440 - 22 มกราคม 2440).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/4 พระอนุรักษโยธารายงานการเก็บภาษีพริกไทยเมืองตรัง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/17 เรื่องเห็นควรให้มีเรือเมล์หลวงเดินระหว่าง เมืองปิ่น
มาภูเก็ต ร.ศ. 112.

จดหมาย เหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/22 เรื่องลงข่าวตีพิมพ์ เบียด
พระยารัชฎานุประดิษฐ์ และอื่น ๆ ร.ศ. 112-119.

4) เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

จดหมาย เหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 13.1/1 เงินภาษีอากรหัวเมืองฝั่งตะวันตก.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 13.1/1 เรื่องผูกบี่จีน ร.ศ. 110.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 13.1/5 เรื่องผูกบี่จีน ร.ศ. 117.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4 ก/8 การขายฝิ่นของห้างโกทงวณที่ปีนัง ร.ศ. 111.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14 ก/14 เจ้าพระยาพลเทพฯ สมุหพระกลาโหมกราบทูล

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์ ที่ 213/32811

(18 มกราคม ร.ศ. 112).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4 ก/24 จดหมาย เหตุพระยาพิทยโกษากราบทูลกรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ ที่ 363/1176, (18 ตุลาคม ร.ศ. 115).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/1 เรื่องภาษีอากรหัวเมืองชายทะเลตะวันตก

(17 ธันวาคม ร.ศ. 108 - 1 เมษายน ร.ศ. 112).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/4 เรื่องเร่งเงินภาษีอากรที่ค้างตามหัวเมืองชายทะเล
ตะวันตก (7 ธันวาคม ร.ศ. 110 - 20 พฤษภาคม ร.ศ. 111).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/4 กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์กราบบังคมทูลขอร้อง
ในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก (14 ธันวาคม ร.ศ. 110).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/6 เรื่องส่งรีชิตแทนเงิน และเรื่องต่าง ๆ ของหัวเมือง
ชายฝั่งทะเลตะวันตก พระยารัชฎาฯขอลดภาษีอากรเมืองตรง และปะเหลียน เพราะ
ราคาพริกไทยตกลง อนุญาตให้มีสเตอร์ฮารอล รับผูกขาดค้าหอยมุกในเขตตะกั่วทุ่ง
ภูเก็ต พังงา กระบี่ ตรง ปะเหลียน ให้พระยารัชฎาฯรับผูกขาดภาษีอากรเมืองตรง
ปะเหลียน ตั้งแต่ ร.ศ. 109 - ร.ศ. 114 ตามเดิม จดหมายกราบบังคมทูลของ
กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ที่ 210/12982 (7 มกราคม ร.ศ. 111).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/7 ส่งรีชิตแทนเงินเรื่องต่าง ๆ ปี 113/3 (ภาษีอากร
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/8 เกณฑ์ภาษีอากรต่าง ๆ ทางมณฑลตะวันตก
ในปี ร.ศ. 115.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/9 เรื่องงบบยอตภาษีอากร
ราชาธิปไตยหัวเมืองฝ่ายมณฑลตะวันตก (28 พฤศจิกายน ร.ศ. 115).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/10 เงินค่านาเมืองตรัง ร.ศ. 113 ที่จัดส่งมาให้
พระยาพิชัยโกษานำไปฝากแบงก์.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/ข/14 ข้าหลวงชายทะเลฝ่ายตะวันตก
(7-15 เมษายน ร.ศ. 117).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 22.2/8 พระยารัษฎานุรักษ์เงินหลวง ร.ศ. 109.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 22.2/48 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง
พระยาศรีสหเทพไปเวต ที่ 160/1352 ลงวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 125.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 26/1 เรื่องข้าหลวงเมืองภูเก็ตขอรับพระราชทานเบี้ยทองแดง
ไปจำหน่ายให้ราษฎรใช้ 200 ชั่ง.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 26/5 จดหมายกราบบังคมทูลของกรมหมื่นเทววงษ์โรปการ ถึง
กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ที่ 43/2641 (20 พฤษภาคม ร.ศ. 114).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 26/13 ประกาศใช้เงินตราสยามในมณฑลภูเก็ต ร.ศ. 125
(26 กรกฎาคม ร.ศ. 125).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 26/14 เรื่องจะใช้เงินบาทในหัวเมืองมลายู
(8 มีนาคม ร.ศ. 122 - 1 มีนาคม ร.ศ. 126).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 26/15 เรื่องอัตราเงินแลกทอง (18 สิงหาคม ร.ศ. 125 -
19 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126).

5) เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 4.1/6 เรื่องการทำเหมืองในมณฑล
ภูเก็ต และขอพนักงานแผนที่ไม่ออก (18 มีนาคม ร.ศ. 111 - 15 มีนาคม ร.ศ. 115).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.1/1 เรื่องพระราบบัญญัติบ่อแร่ (15 มีนาคม ร.ศ. 113 -
17 มีนาคม ร.ศ. 117).

.เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.1/3 สำเนาประกาศตั้งกรมโลหกิจ ภูมิวิทยา ที่ 1/963
1 มกราคม ร.ศ. 119.

.เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 10/5 เรื่องตั้งข้าหลวงเกษตรสำหรับตรวจราชการเพาะปลูก
(11 - 30 ตุลาคม ร.ศ. 108).

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.5/5 พระยารัษฎา ผู้ว่าราชการเมืองตรัง กราบเรียนพระยามนตรีสุริยวงศ์ เรื่องมิสเตอร์แอมสจวด ขอผูกขาดทำภาษีตึกหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก พระยารัษฎาไม่เห็นด้วย (18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109).

เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 10.2/5 รายงานกะประมาณการปลูกต้นยางรับเบอ เมืองตรัง (ม.ท.).

6) เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/7 จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ (กันยายน ร.ศ. 117 - กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117).

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/50 รายงานตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลภูเก็ตของนายคิมหาญนายก ผู้อำนวยการเก่า ร.ศ. 119 (ร.ศ. 118-119).

7) เอกสารกระทรวงโยธาธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 5-2/7 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ วันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 5.1/24 ความเห็นเรื่องสร้างรถไฟในพระราชอาณาเขต (24 กรกฎาคม ร.ศ. 120).

เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 5.1/25 คำกราบทูลของพระยาศรีสหเทพปัสดี ทูลฉลองที่ 2449/11267 1 มกราคม ร.ศ. 121 ต่อมกรมขุนสมมติอมรพันธ์.

8) เอกสารกระทรวงยุติธรรม

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 1/27 พ่อค้าในเมืองไผ่ร้องเรื่องลูกหนี้แลการค้าขายในเมืองภูเก็ต (26 กรกฎาคม - 16 พฤศจิกายน ร.ศ. 124).

เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 18/4 อังกฤษเปิดศาลกงสุลอังกฤษที่ภูเก็ต ระนอง ตรัง สตูล ปะลิส เปิดเช่าจากทุก 3 เดือนต่อครั้ง ร.ศ. 129.

9) เอกสารกรมราชเลขาธิการ เป็ทเคล็ด

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ข. 1.6 สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์วงศ์จะไปจัดการเลขหัวเมืองฝั่งตะวันตก และจะไปจัดการเมืองตรัง.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 1.1/7 พระราชหัตถ์เป็นรายงาน
ระยะทางเสด็จเมืองสุโขทัย (19 เมษายน - 10 พฤษภาคม 109).

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 1.2 เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว พระราชหัตถ์เลขาดังแต่ ร.ศ. 97-110 (พ.ศ. 2421-2434).

เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 250 จ.ศ. 1201.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 278 จ.ศ. 1201.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 28 จ.ศ. 1204.

เอกสารรัชกาลที่ 4 เอกสารแผนกหนังสือตัวเขียนและจารึก เลขที่ 129 มัดที่ 7/2
(สมุดถือผ้า) ประกาศเรื่องแต่งเรือรบให้ออกไปลาดตระเวนตรวจตราบ้านเมืองตาม
ฝั่งทะเลตะวันตกและตะวันออก จ.ศ. 1223.

หอสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงเจ้าพระยา-
ศรัทธมณฑล จ.ศ. 1175.

หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เลขที่ 2/2 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงเมืองไทรบุรี
จ.ศ. 1173.

หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เลขที่ 2/3 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงกรรมการเมือง
กลาง จ.ศ. 1173.

หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เลขที่ 5 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงพระยานครศรี-
ธรรมราช จ.ศ. 1175.

หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เลขที่ 8 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงกรรมการหัวเมือง
ปักษ์ใต้ จ.ศ. 1175.

หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เลขที่ 9 สารตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีถึงเจ้าพระยา-
สุธรรมมนตรี จ.ศ. 1175.

หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เล่ม 221 มีนาคม 22/1 พระราชทานโอวาทเรื่องเฉลิม
พระชนมพรรษาแก่ราชการ พ.ศ. 2421.

ข. เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, กรมศิลปากร. "ประวัติศาสตร์จังหวัดศรีสะเกษ" ศาลจังหวัดศรีสะเกษ.

พระนคร: ไม่ปรากฏชื่อโรงพิมพ์, 2510.

คุรุสภา, องค์การค้ำ. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

_____ .ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

_____ .ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาถึงพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช
ทรงพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงอุพันพงษ์ศรีธวัช ปวอก
พ.ศ. 2476. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2476.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานสถาปนากิจศพ หม่อมสนธิ กฤษดากร, 6 มีนาคม 2510. โรงพิมพ์สรรพสามิต,
2510.

_____ . ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์-
ศก 109. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475, (พระเจ้าวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าเฉลิมเขตมณฑล ทรงพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์).

_____ . พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2512.

_____ . พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108, 109, 117, 120
รวม 4 คราว. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2468.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. "ประกาศจัดศาลยุติธรรมมณฑลภูเก็ต ร.ศ. 117" ราชกิจจา-
นุเบกษา เล่ม 14 ร.ศ. 116.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยา. "บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทยแต่
โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทาน
เพลิงศพ นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชพินิจจัย), 7 ตุลาคม 2487, หน้า
4-14, โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ พระนคร, 2487.

_____ . ไทยรบพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 4 คลังวิทยา พระนคร, 2505.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระวงศ์เธอกรมพระยา. ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 ตำนานเมือง
ระนอง. องค์การค้าคุรุสภา, พระนคร, 2511.

. ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 30 ตำนานเมืองระนอง ตอนที่ 4. องค์การค้าคุรุสภา,
พระนคร, 2511.

ประวัติและสภาพท้องที่ อำเภอห้วยยอด. พระนคร: บุญส่งการพิมพ์, 2502.

ตรี อมาตยกุล และคณะรวบรวม. รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรือง-
รัตน, 2505

นายกรัฐมนตรีย, สำนัก. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 ปีมะโรง พ.ศ. 2411

ปีระกา พ.ศ. 2416. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรีย, 2516.

ภาพยนตร์วังศวรเดช, จอมพล สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. ราชนิทราธิราชกาลที่ 5

พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา, พิมพ์เนื่องในวันพระชนมายุครบ 5 รอบ.

25 กรกฎาคม 2510, โรงพิมพ์บรรหาร, พระนคร, 2510.

รัตนภักดี (แจ่ม สุวรรณจินดา), พระยา. ดินแดนไทยในแหลมทอง (แหลมมลายู). พระนคร:

โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, 2515. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระยารัตนภักดี).

รายงานประวัติตำบลในอำเภอห้วยยอด. โรงเรียนห้วยยอดพิทยาคม จังหวัดตรัง ปกการศึกษา

2522. (รายมือเขียนของนักเรียน).

สำนักงานจังหวัดตรัง. ข้อมูลจังหวัดตรัง พ.ศ. 2524. (อัดสำเนา).

เทศบาลเมืองตรัง. หนังสือที่ระลึกเนื่องในโอกาสเปิดอาคารสำนักงานเทศบาลเมืองตรัง.

จังหวัดตรัง: โรงพิมพ์เหรียญชัย, 2521.

วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช. รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 1.

พระนคร: โรงพิมพ์กรุงสยามการพิมพ์.

วชิราวุธ, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้า. จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล),

โรงพิมพ์หามกุฏ. พระนคร: โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2506.

. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 73. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2496.

อุดมสมบัติ, หลวง (จัน). จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ. พระนคร: โรงพิมพ์ศิwap, 2505.

(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพพระรัตนชัยมณี ธีลสรญาณเถร).

เอกสารชั้นรองก. หนังสือทั่วไปหนังสือภาษาไทย

เคน เนท อี เวลส์, ดร. ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย 1828-1958, สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย. พระนคร: 1958.

ตำรากราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์-รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัฒน์จาตุรนต์, พฤศจิกายน 2478. โรงพิมพ์พระจันทร์, พระนคร, 2478.

_____ . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกหลวงอาจณรงค์ (อิง ช่างสวนิช), 28 กรกฎาคม 2511. โรงพิมพ์บุญส่ง. การพิมพ์, พระนคร, 2511.

_____ . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.

_____ . ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ. พระนคร: โรงพิมพ์เสียงเสียงการเจริญ, 2511. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางทาว นุพผาเวส, 1 ธันวาคม 2511).

_____ . ประวัติพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค). โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร. พระนคร: 2483.

ตำรากราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และนริศรานูวัตวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. องค์การค้าของคุรุสภา. พระนคร: 2504.

_____ . สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. องค์การค้าของคุรุสภา, พระนคร: 2504.

ธานีทร์ กรัยวิเชียร. การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช, คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลย์ราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์รวบรวม, ไม่ปรากฏโรงพิมพ์, 2511.

สุราษฎร์ สุทธิสงคราม. ชีวิตและงานกงสุลไทยของพระยาอนุกุลสยามกิจอุปนิภิตสยามรัฐ (ตันกินเจ็ง) กงสุลเยอเนอราลของไทยคนแรก ณ เมืองสิงคโปร์, รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, กรุงเทพฯ 2525 .

แฟร์แบงด์, จอห์น. เค และคนอื่น ๆ. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดยศรีสุข
ทริชาประสิทธิ์, ไทยวัฒนาพานิช, 2520.

เฟรด คับลิว, ริชชี เขียน, อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกริทย ฌ กลาง. แปล การปรับตัว
เข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
พระนคร: 2519, 105 หน้า.

เปียงยง สังข์อภัยสุริยกิจบรรหาร. "หนังสือฉลองครบรอบ 60 ปี ของพระภัทรศีลสังวร ผู้ให้กำเนิด
ภัทรศีลพิธีกรรมที่ วัดมัชฌิมาวาส สงขลา "ระลึกชาติ" หลักการค้นคว้าเรื่องราวของ
ท้องถิ่นในทัศนะของพระภัทรศีลสังวร". พระนคร: 2506, 280 หน้า.

รายงานประจำจังหวัดตรัง ปี 2502. พระนคร: โรงพิมพ์ศักดิ์ประดิษฐ์, 2502.

เวลลา, วอลเตอร์, เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต, สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย, 2514, 298 หน้า.

เวลล์, ควอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล
และยุพา ชมจันทร์, โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2519, 404 หน้า.

วิลปากร, กรม. จดหมายเหตุเจมส์โลว์ แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์. พระนคร: โรงพิมพ์-
คุรุสภา, 2519, 96 หน้า.

_____ .พระยาราชภักดี (ฟรานซิส โลว์). ผู้สำเร็จราชการเกาะพริ้นซ์ ออฟ เวลล์,
นันทา วรเนติวงศ์ เรียบเรียง, พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2517, 76 หน้า.

เสนานวงศ์ภักดี, ขุน. ประวัติและงานของพระรัชฎานุประดิษฐ์. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช,
2513, 119 หน้า.

สุนทรพิพิธ, พระยา. สัญญาแห่งนักปกครอง พิมพ์ครั้งที่ 1, องค์การคำคุรุสภา (พระนคร:
2521, 325 หน้า

สุนทรเทพกิจจารักษ์, พระยา. รวมข้อเขียนของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ หนังสืออนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพคุณหญิงแม่ สุนทรเทพกิจจารักษ์ พ.ศ. 2525 โรงพิมพ์ชวนพิมพ์,
2525, พระนคร, 285 หน้า.

เอกริทย ฌ กลาง. รวบรวม รวมเอกสารเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมืองกลาง.

พระนคร: โรงพิมพ์คิวพร, 2510 . (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระยา-
อมรฤทธิธำรง (พร้อม ฌ กลาง), 18 มิถุนายน 2510, 296 หน้า.

ฮอลล์, ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แปลโดย คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ฌ อยุธยา
และคนอื่น ๆ. ไทยวัฒนาพานิช, 2522.

ข. วิทยานิพนธ์

- ดรุณี แก้วม่วง. "พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2456" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526, อัดสำเนา.
- ประไพ รักษา. "ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522, อัดสำเนา.
- พรรณี อวนสกุล. "กิจการเหมืองแร่ดีบุกกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคใต้ประเทศไทย พ.ศ. 2411-2474" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, อัดสำเนา.
- วชิราวรรณ ดัดทะหงษ์. "นโยบายเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก สมัยรัชกาลที่ 5" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, อัดสำเนา.
- วรรณชลิย์ บุญมี. "ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การป่าไม้ และการเหมืองแร่" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2520, อัดสำเนา.
- ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "สมาคมลับอันอยู่ในประเทศไทย" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, อัดสำเนา.
- สุกัญญา บำรุงสุข. "อำนาจหน้าที่ และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, อัดสำเนา.
- สกรรจ์ จันทรัตน์. "ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2440-2452" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522, อัดสำเนา.
- สวายจิตต์ เหมินทร์. "การเสียรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปลีลของไทยให้แก่อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507, อัดสำเนา.
- สุนทร ศิริวงษ์. "สถานการณ์ในช่วงสมัยปฏิรูปการปกครองมณฑลที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434-2453" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518, อัดสำเนา.

สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. "บทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517, ๓๓๓-๓๓๖.

สุภาภรณ์ ตัณฑลารักษ์. "บทบาทของเจ้าพระยามนตรีศรีธรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520, ๓๓๓-๓๓๖.

สงบ ส่องเมือง. "ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ปรินญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, 2518, ๓๓๓-๓๓๖.

ค. บทความในวารสารและหนังสือ

เกสสิก ลอเรน. "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้ของไทย (2310-2383)" แปลโดย ยุพา ชุมจันทร์, วารสารธรรมศาสตร์ 4. (ตุลาคม 2517 - มกราคม 2518): 18-31.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. "พระยามนตรีสุริยวงศ์" และ "ประวัติคุณหญิงเลื่อน" คำรณราชานุสรณ์. พระนคร: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2511.

ณรงค์ พ่วงพิศ. "บทบาทคนจีนในการประมวลภาษีอากร" วารสารธรรมศาสตร์ 5. (ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519): 95-109.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. "เสด็จประพาสแหลมมลายู" และ สมศักดิ์ พันธเสน.

"รายงานวิจารณ์ชีวประวัติและผลงานสำคัญของพระยารัชฎานุประดิษฐ์", วารสารตรัง-สัมพันธ์ ฉบับพิเศษ. พระนคร: โรงพิมพ์พิชญเกษตร, 2518.

"ทำเนียบกรมการเมืองตรังของเก่า" และ "ลำดับนามข้าหลวงประจำจังหวัดตรัง". ตรังสาร. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2482.

ห้องกาญจน์ วัฏฏะสิงห์. "สี่จังหวัดภาคใต้." วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 ทวีภาคที่ 1 (2518).

ประเสริฐ วิทยารัฐ, ศาสตราจารย์ ดร. "แหลมไทร แหล่งเรื่องเมืองตรัง" วารสารตรัง-สัมพันธ์ฉบับพิเศษ. พระนคร: โรงพิมพ์พิชญเกษตร, 2518.

ปทุม ชุมเพ็งพันธุ์. "อาณาจักรนครศรีธรรมราช" โบราณคดี 3 (พฤษภาคม 2519): 40-51.

สุเทพ สุนทรเกสซ์. "ศาสนาในประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ศาสนากับพัฒนาการทางสังคม"
รวมบทความประวัติศาสตร์ 4 (มกราคม 2525): 1-35.

ฮัมพร สนิทวงศ์, หม่อมหลวง. "สภาพเมืองตรังในอดีต" และ "พุทธศาสนาในจังหวัดตรัง
คริสต์เรียนในจังหวัดตรัง พราหมณ์ในจังหวัดตรัง" รายงานกิจการจังหวัดตรัง
ประจำปี 2505. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2505.

เอกสารภาษาอังกฤษ

ก. เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรมศิลปากร.

British Parliamentary Papers 2/15, Commercial Reports, 1882.

_____. Papers 2/18, Commercial Reports, 1885.

_____. Papers 3/11, Diplomatic and Consular Reports, 1906.

_____. Papers 3/12, Diplomatic and Consular Reports, 1906.

เอกสารจากสถาบันคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นไมโครฟิล์มจาก
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ประเทศอังกฤษ.

F.O. 69/100. Report on the Suriyawong Family, with Reference to change
of Foreign Minister, 26 June, 1885.

ข. เอกสารชั้นรอง

Bowring, Sir John. The Kingdom and People of Siam. London, Oxford
University Press, 1969.

Ingram, James C. Economic Change in Thailand 1850-1970. Kuala Lumpur,
Oxford University Press, 1971.

Purcell, Victor. The Chinese in Southeast Asia. London: Oxford Univer-
sity Press, 1951.

_____. The Chinese in Malaya. Kuala Lumpur: Oxford University Press,
1967.

Skinner, George William. Chinese Society in Thailand: An Analytical History. New York, Cornell University Press, 1957.

Steinberg, David Joel and others. In Search of Southeast Asia. Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1975.

ค. บทความในหนังสือ

Jeshurun, Chandran. "The Anglo-French Declaration of January 1896 and the Independence of Siam." The Journal of Siam Society, LVII (July, 1970), 105-126.

_____. "Britain and The Siamese Malay States, 1892-1904: A Comment," The Historical Journal, 3 (1972), 471-491.

_____. "British Foreign Office and The Siamese Malay States. 1880-1892," Modern Asian Studies, (April, 1971), 142-150.

สัมภาษณ์

คณะครูโรงเรียนประจำตำบลเกาะลิบง. สัมภาษณ์, 27 พฤษภาคม 2524.

คุณจินตพล ธรรมารักษ์. เจ้าของบริษัทกีดติคุณเกษตรกรรมตรัง จำกัด. สัมภาษณ์, มิถุนายน - ตุลาคม 2525.

คุณชวน พลิกภัย. สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดตรัง. สัมภาษณ์, 20 มีนาคม 2524.

Mr. Chan Hiang How, นักธุรกิจชาวสิงคโปร์. สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2524.

ตาโต๊ะเปียมเจ็ง ณ ระนอง. สัมภาษณ์, 4-5 กรกฎาคม 2525.

คุณเกียรติ เสงธีระ. นายกเทศมนตรีของจังหวัดตรัง. สัมภาษณ์, 9 พฤษภาคม 2524.

คุณประวิทย์ ไชยกุล. หัวหน้าส่วนการศึกษาจังหวัดตรัง. สัมภาษณ์, 25 พฤษภาคม 2524.

รองศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ วิทยาภรณ์. ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. สัมภาษณ์, 20 มกราคม 2524.

ครูปลอบ เศวตกุล. สัมภาษณ์, 24 พฤษภาคม 2524.

คุณพันนิล สุนทรนนท์. กำนันตำบลย่านตาขาว. สัมภาษณ์, 24 พฤษภาคม 2524.

คุณพจน์ อินทวิเชียร. รองผู้ว่าราชการจังหวัดตรัง. สัมภาษณ์, 25 พฤษภาคม 2524.

กำนันพิน สุทธินนท์. บ้านคานธานี. สัมภาษณ์, 27 พฤษภาคม 2524.

คุณยุทธ สินไชย. เทศมนตรีจังหวัดตรัง. สัมภาษณ์, 29 พฤษภาคม 2524.

กำนันลิขิต ชัยเกษตรสิน. ตำบลทุ่งยาว อำเภอปะเหลียน จังหวัดตรัง. สัมภาษณ์,
26 พฤษภาคม 2524.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ วิชญ์ ทับเที่ยง. ภาควิชาบรรณารักษ์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-
วิโรฒ. สัมภาษณ์, 2 กุมภาพันธ์ 2524.

อาจารย์วรลักษณ์ หลักดี. คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สัมภาษณ์,
21 พฤษภาคม 2524.

คุณวิลาศ รัตนติลก ณ ภูเก็ต. สัมภาษณ์, 25 พฤษภาคม 2524.

คุณศิริวรรณ ชลธาร. เจ้าหน้าที่ส่วนการศึกษาตรัง. สัมภาษณ์, 25 พฤษภาคม 2524.

คุณสมวงศ์ รอดเข็ม. บ้านหยงสตาร์ อำเภอปะเหลียน จังหวัดตรัง. สัมภาษณ์,
24 พฤษภาคม 2524.

เรืออากาศเอกสมโชค สวัสดิ์รักษ์. นิสิตปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 2 ธันวาคม 2523.

คุณสันศักดิ์ ศักดิ์ศรี. นักธุรกิจ. สัมภาษณ์, 10, 14, 28 ตุลาคม 2524.

ครูสว่าง รัชชศรี. บ้านควนธานี. สัมภาษณ์, 27 พฤษภาคม 2524.

คุณสุทธิ ช่องดารากุล. นายความจังหวัดตรัง. สัมภาษณ์, 29 พฤษภาคม 2524.

คุณสุทัศน์ อุตสาหะ. นักธุรกิจ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา. สัมภาษณ์, 5 กรกฎาคม 2525.

คุณสุรินทร์ อุตสาหะ. นักธุรกิจและอดีตนักหนังสือพิมพ์. ชาวจังหวัดตรัง. สัมภาษณ์,
6 กรกฎาคม 2525.

อาจารย์อมร สาครินทร์. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนวิเชียรมาตุ อำเภอเมือง จังหวัดตรัง.
สัมภาษณ์, 27 พฤษภาคม 2524.

คุณอรุณ สุนทรนนท์. สัมภาษณ์, 24 พฤษภาคม 2524.

Mrs. Horn. ตำบลกันตัง อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง. สัมภาษณ์, 27 พฤษภาคม 2524.

คุณอุจน์จิต บุรณจันทร์. ครูโรงเรียนบ้านพระม่วง. สัมภาษณ์, 27 พฤษภาคม 2524.

הכנתה

מרכז המידע והסיוע ללומים

ภาคผนวก ก

ประมวลภาพผู้ให้สัมภาษณ์ในวิทยานิพนธ์นี้

การศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองตรัง จะได้มีการสัมภาษณ์ และสำรวจพื้นที่ที่เคยเป็นชุมชนเก่าแก่ในเมืองตรัง เพื่อนำข้อมูลมาวิเคราะห์ประกอบในการทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ ถึงแม้ว่าสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ที่ได้ไปประสบจะเป็นสภาพปัจจุบัน ย่อมจะมีข้อแตกต่างไปจากอดีตที่กำลังวิจัยอยู่ แต่ก็มีส่วนทำให้ผู้เขียนเกิดความเชื่อมั่น และเกิดความคิดต่าง ๆ ขึ้นมานอกเหนือไปจากความคิดเดิมที่เคยวิเคราะห์จากข้อมูลในเอกสารเก่า

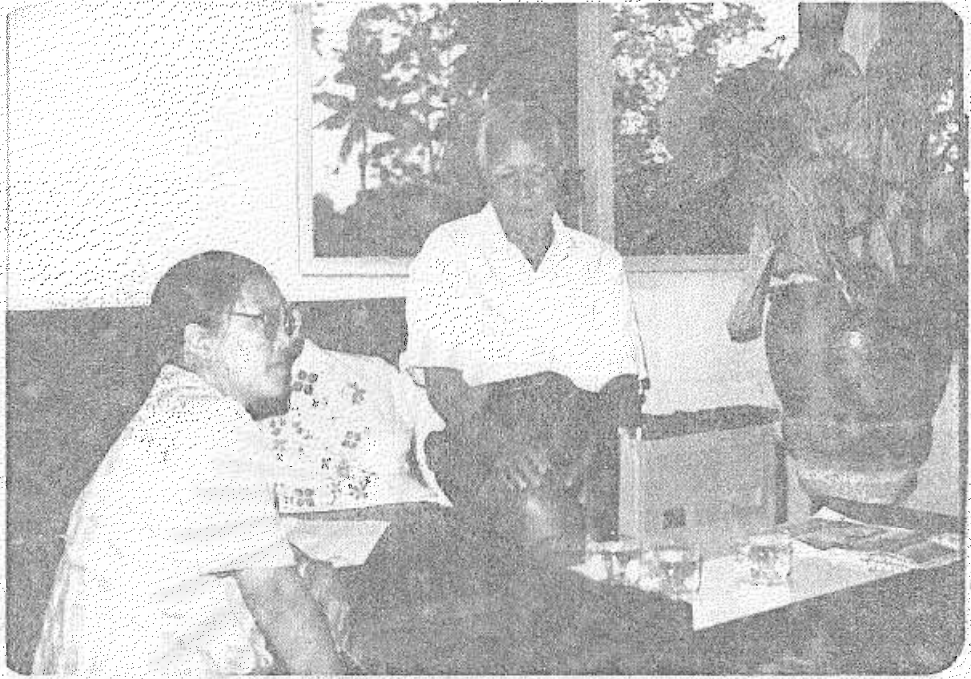
ส่วนภาพที่นำมาลงนี้ มิได้ครบจำนวนผู้ให้สัมภาษณ์ เนื่องจากเหตุผลหลายประการ เช่น บางครั้งไม่สะดวกในการนำกล้องถ่ายรูปไป บางครั้งผู้ให้สัมภาษณ์แสดงความอึดอัดใจเมื่อผู้เขียนจะถ่ายรูป หรืออัดเทป จึงเว้นการถ่ายรูปไป ซึ่งผู้เขียนระลึกถึงความสำคัญของทุกคนที่ให้สัมภาษณ์ว่ามีความหมาย และสำคัญยิ่งต่อวิทยานิพนธ์นี้ ทำให้บรรลุความสำเร็จด้วยดี

ภาพที่ 4 คุณสุทธิ ช่องดารากุล คุณนิลนภา ผู้เชื้อเพื่อที่พักและรถยนต์สำหรับตระเวนสำรวจพื้นที่ติดต่อสัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ และให้คำสัมภาษณ์เกี่ยวกับเมืองตรัง

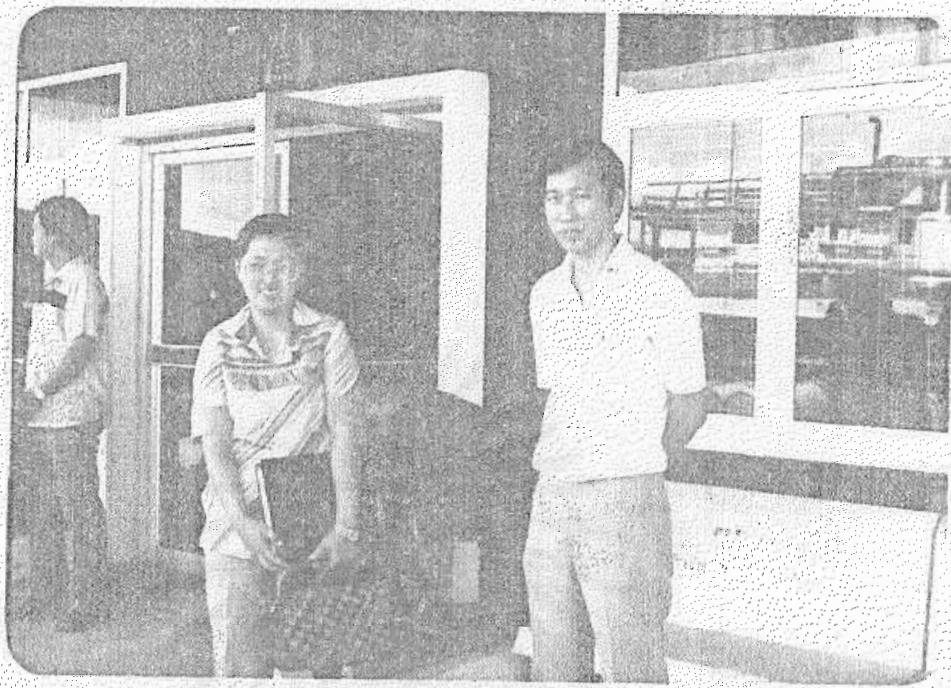
ภาพที่ 5 ทรากก่าแพงและกองอิฐที่ตำบลท่าแก้มดำ จากวารสารสมาคมนักข่าวบ้านและครูสว่าง รัชชตรี
 ผู้อธิบายและนำชม ปรากฏว่าเป็นทรากก่าแพงของที่ทำการเมืองตรัง สมัยที่ตั้งอยู่ที่
 ควนธานี ต้นรัชกาลที่ 5 อ่านรายระเอียดที่ 4 หน้า

ภาพที่ ๖ จากการสัมภาษณ์ท่านพันฉวี สุนทรนนท์ อำเภอย่านตาขาว จังหวัดตรัง (ภาพบน)

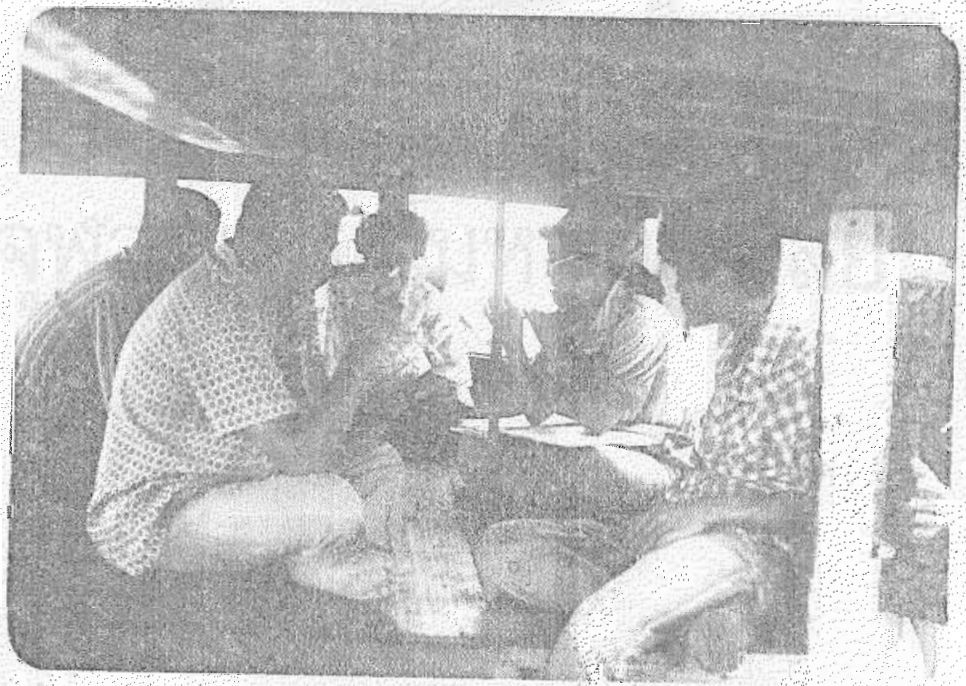
จากการสัมภาษณ์มารยาภักปดิน Horn คนที่ 1 นับจากขวาไปซ้าย (ภาพล่าง)
ที่อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง

ภาพที่ ๗ คุณเกรียงศักดิ์ แห่งบริษัทไทยมหาสมุทร บริษัทห้องเย็นประมง ที่อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง ผู้เชื้อเพื่อให้ยืมเรือประมง เพื่อนำชมปากแม่น้ำตรัง และเกาะใกล้เคียง (ภาพบน)

การสัมภาษณ์อาจารย์อมร สาครินทร์ และ คณะครูที่สอนหนังสืออยู่ที่เกาะลิบขนเรือประมง (ภาพล่าง)

ภาพที่ 8 การสัมภาษณ์อาจารย์ผู้หนึ่ง (แม่ค้าทุเรียนสมัครเล่น) ที่ตลาดเทศบาล เมืองตรัง
ส่วนภาพล่าง เป็นภาพทิวทัศน์ของอำเภอเมือง จังหวัดตรัง

ภาคผนวก ข

รายชื่อเจ้าเมือง ผู้สำเร็จราชการ ข้าหลวงประจำจังหวัด ผู้ว่าราชการจังหวัดของ
เมืองตรง ตั้งแต่ พ.ศ. 2352 - ปัจจุบัน

สมัยเมื่อตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลควนธานี (พ.ศ. 2352-2436)

1. พระอุไทยราชธานี (ม่วง ณ นคร)	พ.ศ. 2354-2355
2. หลวงช่วยบุญเกิด	พ.ศ. 2355
3. พระยาตรังนาแซก (สิงห์)	ไม่ทราบปีที่ปกครอง
4. พระยาตรังวิศยานุรักษ์พิทักษ์รัฐสีมา หรือ
พระยาตรัง (ทองปาน)	ไม่ทราบปีที่ปกครอง
5. พระศิริธรรม (ปั่น) เดิมเป็นปลัดเมืองตรัง	ไม่ทราบปีที่ปกครอง
6. พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น นุนนาค)
ข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตก	พ.ศ. 2418-2422
พ.ศ. 2423-2425
7. พระอมรรวิไสยสรเดช (โต นุนนาค)
ข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตก	พ.ศ. 2422-2423
8. พระยารัตนเศรษฐี หรือพระยาดำรงสุจริต
(คอซิมก้อง ณ ระนอง)	พ.ศ. 2425-2427
9. พระยาอนุรักษโยธา (กลิ่น)
ข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตก	พ.ศ. 2428-2430 ¹

¹ระหว่างปี พ.ศ. 2425-2430 มีข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตกมาประจำการ 2 คน คือ
พระอนุรักษโยธา (กลิ่น) รักษาการตั้งแต่ พ.ศ. 2425-2427 ที่พระยารัตนโกษา รักษาการ
พ.ศ. 2427-2428 ต่อมาพระอนุรักษโยธา (กลิ่น) เป็นข้าหลวงอีก พ.ศ. 2428-2430 ระหว่าง
นี้ทางเมืองตรงมีการปรับปรุงให้เป็นเมืองท่าค้าขาย โปรดฯให้พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง) มา
เป็นเจ้าเมือง 2 ปี แต่ทำไม่สำเร็จ พระอนุรักษโยธา (กลิ่น) จึงเป็นเจ้าเมืองต่อ
พ.ศ. 2428-2430 - ผู้เขียน.

10. พระสุนทรามาตย์ (พลอย พลอยแก้ว) พ.ศ. 2430-2431
ข้าหลวงหัวเมืองฝั่งตะวันตก
11. พระยาตรังภูมาภิบาล (เอี่ยม ณ นคร) พ.ศ. 2431-2433
บุตรพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)
12. พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) พ.ศ. 2433-2445

สมัย เมื่อตั้ง เมืองอยู่ที่ตำบลกันตัง พ.ศ. 2436-2459

1. พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) พ.ศ. 2436-2445
2. พระยารณชัยณรงค์ฤทธิ (ถนอม บุญเขต) พ.ศ. 2445-2448
3. พระยาสถลสถานพิทักษ์ (คอยุเคียด ณ ระนอง) พ.ศ. 2448-2455
4. พระยาอุตรกิจพิจารณา (สุด สารสุทธิ) พ.ศ. 2455-2456
5. พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เข็ม วสันตสิงห์) พ.ศ. 2456-2457
6. พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (สิน เทพหัสดินทร์) พ.ศ. 2457-2459

สมัย เมื่อตั้ง เมืองอยู่ที่ตำบลทับเที่ยง (พ.ศ. 2459-2475)

1. พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (สิน เทพหัสดินทร์) พ.ศ. 2459-2461
2. พระยาตรังภูมาภิบาล (เจิม ปันยารชุน) พ.ศ. 2461-2466
3. พระยาสุรพลพิพิธ (เป้า สมณดิษฐ์) พ.ศ. 2466-2468
4. พระยาอาณาจักรบริบาล (สมบุญ สุวรรณหัต) พ.ศ. 2468-2475

ในระบบการปกครองแบบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475 - ปัจจุบัน

1. พระยาอาณาจักรบริบาล (สมบุญ สุวรรณหัต) พ.ศ. 2475-2476
2. พระยาสาครนุรานุรักษ์ (ปรีก สุวรรณานนท์) พ.ศ. 2476-2476
3. พระสาครนุรานุรักษ์ (เอิบ ปิณฑรุจิ) พ.ศ. 2476-2478
4. พระบริรักษ์ภูธร (เพิ่ม กนิษฐायน) พ.ศ. 2478-2481
5. หลวงวุฒิราษฎร์รักษา (วุฒิ ศรสงคราม) พ.ศ. 2481-2484
6. หลวงอรรถวิภาคไพศาลย์ (กระจำจ สันตรงค์) พ.ศ. 2484-2488
7. นายศักดิ์ ไทยวัฒน์ พ.ศ. 2488-2489
8. นายอุดม บุญประสพ พ.ศ. 2489-2492

9. นายผาด นาคพิณ	พ.ศ. 2492-2497
10. นายพุก ฤกษ์เกษม	พ.ศ. 2497-2500
11. พ.ต.อ. บุญรงค์ ไชคณายน	พ.ศ. 2500-2504
12. นายสมอาจ กุญยกานนท์	20 เม.ย. 2504- 5 ต.ค. 2505
13. นายเวียง สาครสินธ์	5 ต.ค. 2505-13 ม.ค. 2509
14. ร.ต.ท. ระดม มหาศรานนท์	13 ม.ค. 2509-30 เม.ย. 2513
15. นายจรัส สิทธิพงศ์	3 พ.ค. 2513- 1 ต.ค. 2515
16. ร.ต.ต. กร บุญยง	1 ต.ค. 2515- 1 ต.ค. 2518
17. นายฉลอง กัลยาณมิตร	1 ต.ค. 2518-30 ก.ย. 2519
18. นายศักดิ์ โกศัยกานนท์	1 ต.ค. 2519-
19. นายเต็มศักดิ์ สมนตร์รัตน์	
20. นายประสิทธิ์ โกมลมาลัย	-30 ก.ย. 2524

ที่มา: หนังสือที่ระลึกงานฉลองรัฐธรรมนูญจังหวัดตรัง พ.ศ. 2482, ตรังสาร, หน้า 41-43 และ
ข้อมูลจากที่ทำการปกครองจังหวัดตรัง.

ประวัติผู้เขียน .

นางตรุณี แก้วม่วง (วัฒนอุตบศิลป์) เกิดเมื่อ 2 กันยายน พ.ศ. 2492 ที่กรุงเทพฯ สำเร็จปริญญาการศึกษาบัณฑิต สาขาวิชาสังคมศึกษา จากวิทยาลัยวิชาการศึกษา ปทุมวัน เมื่อปีการศึกษา 2513 สำเร็จปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ (ยุโรป) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เมื่อปีการศึกษา 2525 ได้ประกอบอาชีพเป็นครูสอนวิชาต่าง ๆ ในหมวดสังคมศึกษา ณ วิทยาลัยครูจันทระเกษม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2515 เป็นเวลา 8 ปี จึงได้ลาศึกษาต่อระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2522 ปัจจุบันเป็นอาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูจันทระเกษม

ประสบการณ์และผลงานทางวิชาการ

สอนหนังสือ ระดับอนุปริญาตรี (ป.กศ.สูง) มาแล้ว 8 ปี

ดำรงตำแหน่งกรรมการฝ่ายวิชาการของวิทยาลัยครูจันทระเกษม

ดำรงตำแหน่ง เลขานุการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

ผลงานทางวิชาการ ได้แก่

- การวิจัยเกี่ยวกับชนกลุ่มน้อย เรื่อง "Ethnicity and Economy: The Case of The Mons in Thailand" เมื่อ พ.ศ. 2515

- เอกสารประกอบการเรียนระดับปริญาตรีของวิทยาลัยครู ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรี - รัตนโกสินทร์

- บทความเรื่อง "การศึกษาเอกลักษณ์สำคัญบางประการของชาวมอญในอ่าวเออปากเกร็ด" เพื่อนำเสนอในการสัมมนาทางวิชาการ เนื่องในโอกาสครบรอบ 200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์ เรื่องวิวัฒนาการสังคมไทย ในรอบ 200 ปี ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2525

- งานวิจัยเรื่องพระราชวังและวังในกรุงเทพฯ โดยคณะผู้ดำเนินการวิจัย คือ ม.ร.ว. งามน้อย ศักดิ์ศรี ณพิศกร กฤตติกากุล ตรุณี แก้วม่วง เป็นงานวิจัยเพื่อเพิ่มพูน และพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี โดยได้รับทุนจากฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2524-2525

ปริญญาณพนธ์ เรื่อง พระยาวิชฌานประคิยธุมศิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ผู้นำการ
ปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2456 นำเสนอเพื่อเป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-
วิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2525